

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.1. Вступ. Предмет, зміст та завдання курсу «Історія та культура України». Стародавня історія та культура України.

План

1. Предмет і завдання курсу «Історія та культура України». Стародавня історія та культура українських земель
2. Трипільська культура
3. Кочові племена (кіммерійці, скіфи, сармати) на українських землях та їх культура
4. Античні міста-держави північно-західного Причорномор'я.

Час проведення: 2 години.

1. Предмет і завдання курсу «Історія та культура України». Стародавня історія та культура українських земель

Термін «Історія» походить від давньогрецької "History", що означає "розповіді про минуле". Але у всіх навчальних закладах вивчаються не розповіді про минуле, а наукові дисципліни. Тому виникає питання, що робить будь-яку дисципліну наукою? Щоб знайти відповідь на це запитання треба визначитися що є ознаками терміну "наука". Уважно проаналізувавши всі факти щодо використання вищезазначеного терміну, ми зробимо висновок, що будь-яка наука ґрунтується на фактах, а факти у свою чергу повторюються. Тобто з'являється закономірність. Таким чином наявність фактів та виявлення законів їх повторення є тими ознаками, що роблять будь-яку дисципліну наукою.

Зваживши на вищезгадане, можна зробити висновок, що першочерговим завданням "Історії України" є, на основі вивчення подій що сталися у минулому, виявлення закономірностей розвитку суспільства України. Тільки знаючи минуле можливо прогнозування майбутнього.

Для отримання необхідних фактів потрібно знати джерела їх постачання. Джерела для історії мають різні форми, але найбільш загальними є матеріальні та письмові джерела.

Аналіз історичних джерел та фактів дозволяють зробити висновок, що розвиток людського суспільства, взагалі, та розвиток України мають певні періоди. В історії України виділяють наступні періоди:

- Україна у найдавніші часи;
- Період Київської Русі ;
- Українські землі під владою іноземних держав ;
- Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності;
- Українські землі під владою Російської та Австро-Угорської імперій;
- Національно-демократична революція в Україні ю Боротьба за державність (1917-1920 рр.);
- Розбудова Української незалежної держави (1991-2015рр.).

Людство за час свого існування (3-4 млн. років) пройшло певні етапи :

- Палеоліт;
- Мезоліт;
- Неоліт;
- Енеоліт.
- У період палеоліту (давньокам'яний вік) основні знаряддя праці виготовлялися з каменю і людина в основному займалася полюванням та збиранням дарів природи.

Ранній палеоліт (*від появи людини до 150 тис. років тому*)

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця

міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровнородинних стосунків. Господарство первісних людей було присвоєючим, бо базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин.

Основним знаряддям праці стало ручне рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків. Це знаряддя мало довгасту, плескату форму завдовжки 20—25 см, вагою до 1,5 кг. Воно виконувало роль сокири, кайла, металюого каменя тощо. Поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила свідчить про зародження мислення, початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

Середній палеоліт (150—35 тис. років тому) Наприкінці раннього палеоліту природа зазнала значних змін: клімат **став сухішим, відбулося** деяке підняття поверхні, **розпочалося чергове і** цього разу найбільше похолодання.

Наслідки **цих кардинальних** зрушень у природі стали особливо відчутними у середньому палеоліті (мустьєрська епоха). **Північна та більша** частина Центральної Європи були закуті в **льодовий панцир** товщиною понад 600 метрів. На території **України** південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, **Житомир, Кременчук, Миргород, Суми**.

Помітне зменшення флори, зумовлене сухим різкоконтинентальним кліматом, поява нових представників фауни — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів та інших тварин, призвели до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше поступається місцем полюванню. У цей час помітно поліпшується технологія виготовлення знарядь праці, урізноманітнюються їх форма та призначення: ручне рубило удосконалюється; з'являються кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів; набувають поширення скребла, якими обробляли шкури тварин.

Внаслідок еволюції на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходить неандерталець (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток). Він був невисокий на зріст, сутулий, мав велику голову видовженої форми з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Об'єм його мозку становив від 925 до 1800 см³, особливо були розвинені ділянки мозку, пов'язані з просторово-координційними функціями та їх контролем. Як більш розвинений тип людини, неандерталець, попри складні умови існування, помітно розширив порівняно зі своїм попередником — архантропом ареал проживання. Знайдені археологами на території України 200 мустьєрських стоянок (Кі-їк-Коба та Холодний Грот у Криму, Антонівка на Донбасі, Рихта на Волині, Молодово на Дністрі та ін.) — переконливе тому підтвердження.

Боротьба за існування змусила людину в середньому палеоліті виготовляти одяг із шкур тварин, інтенсивно заселяти печери, будувати штучні наземні житла, не тільки використовувати, а й добувати вогонь. Людина стала більш захищеною і менш залежною від природних умов.

Почали закладатися першооснови духовного світу людини, зародження релігійних уявлень та вірувань, а знайдені на деяких стоянках кістки, різьблені геометричним орнаментом - перші кроки образотворчого мистецтва.

Пізній палеоліт (35—11 тис. років тому)

Цей етап в історії людства порівняно з попередніми досить короткий, але він характеризується значними змінами в економіці, сфері соціальних відносин, мистецтві. Безперечно, центральною подією цієї доби стало завершення майже 35 тис. років тому процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу — *homo sapiens*. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають кроманьйонцем.

З появою кроманьйонців процес удосконалення та урізноманітнення знарядь праці пішов надзвичайно швидкими темпами. У пізньому палеоліті почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя, винайшли списометальний пристрій. Інструментарій налічував майже 100 типів знарядь праці.

Останнє, четверте, зледеніння, перетворило колективне загінне полювання на основний вид занять. Поступово склалася певна спеціалізація мисливських колективів. На теренах України досить чітко виокремилася дві зони з різним типом господарства: південно-східна — мисливців на бізонів, та північно-західна — мисливців на мамонтів.

Помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства і вести більш осілий спосіб життя. Головним чином на берегах річок вони будували свої житла — землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісне поселення — стоянку.

Пізній палеоліт — це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. Стрижнем родової організації суспільства був рід — об'єднання кровних родичів по материнській лінії. Головною особою роду була жінка, через те що родовід за групового шлюбу міг вестися лише по жіночій лінії, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні (між особами однієї суспільної групи) статеві стосунки поступаються місцем екзогамним (між особами різних суспільних груп): виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними для цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл надбань праці.

Намагаючись пояснити механізм світобудови та визначити своє місце в навколишній дійсності, первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови власної **релігійної свідомості**: *тотемізм* — віру в спільного для конкретного колективу предка — певної тварини, рослини тощо; *анімізм* — віру в існування душі та духів, що нібито управляють усім

матеріальним світом; *фетишизм* — поклоніння предметам неживої природи, віру в надприродні властивості матеріальних речей; *магію* — обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

Розвитку набуло духовне життя людини, (жіночі зображення, малюнки тварин, зроблені кроманьйонцями на кістках або ж на стінах печер)

Мезоліт (10—6 тис. років тому)

Початок мезоліту (середнього кам'яного віку) хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат пом'якшав і став близьким до сучасного, що суттєво вплинуло на фауну і флору. Традиційні об'єкти полювання або ж вимирають, як мамонти та шерстисті носороги, або ж відходять на північ. Тварини, які прийшли їм на зміну були значно дрібнішими і рухливішими. Людина удосконалює старі знаряддя праці створює новий інструментарій для обробки дерева — долото, сокиру, тесло, виготовляє вкладишеві знаряддя з крем'яними пластинами. Винайдення першої «механічної зброї» дистанційної дії — лука і стріли. Поява мала важливі наслідки: по-перше, зросла продуктивність праці мисливців — вбивати тварин можна було зі значної відстані, а птахів — на льоту; по-друге, вона сприяла перебудові соціального життя, оскільки людина могла сама себе прохарчувати, багатолюдні мисливські колективи розпалися і на зміну їм прийшла індивідуалізація виробництва та споживання, помітно зросла роль парної сім'ї. Активніше займатися рибальством, збиральництвом.

На території України налічується майже 1000 відомих нині пам'яток мезоліту (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба — у Криму, Гребениківська стоянка — на Одещині, Журав-ська — на Чернігівщині та ін.).

Неоліт (VI—IV тис. до н. е.)

Новий кам'яний вік (неоліт) був надзвичайно динамічним, переломним в історії людства. Англійський археолог Г. Чайлд назвав цей період неолітичною революцією. Суть її полягає в **переході від традиційного присвоючого господарства** (мисливство, збиральництво, рибальство) до **відтворюючого** (землеробство і скотарство). Завдяки цьому люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування — стабільним, з'явилися харчові запаси.

Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці. У добу неоліту традиційні форми обробки каменю — оббивання, сколювання, віджим — поступаються шліфуванню, пилянню, свердлінню.

Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів. У епоху неоліту людина перейшла від пасивного присвоювання до активного перетворення навколишньої дійсності силою своїх розуму та рук. Виникає виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати

1. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла — першого маленького колеса, яке, можливо, стало прообразом колеса в транспорті.

Крім того, на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт — тканину.

2.Перехід до осілого способу життя. Землеробство і тваринництво були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя в добу неоліту свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін.

3.Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглової сили. Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин — бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже в мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.

4.Суттєві зрушення в демографічній сфері. Значне зростання населення зумовлює помітне збільшення кількості та розмірів поселень, зростає тривалість життя людини (в середньому її вік становив уже 30—32 роки). Відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн. осіб. Інші вважають, що у неолітичну епоху лише дещо зменшилася дитяча смертність.

Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквіту племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади (поява в похованнях доби неоліту владних символів — кам'яних булав). Цей перехід суттєво вплинув і на світобачення людини, її духовний світ. Землеробський цикл, сезонне розмноження домашніх тварин вимагали розширення традиційного інформаційного кола, виникала необхідність накопичення нових знань. У період неоліту зародилася селянська (землеробська) община.

2. Трипільська культура

Енеоліт (IV—III тис. до н. е.)

Мідний, або мідно-кам'яний, вік (енеоліт) був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. У пошуках сировини для виготовлення знарядь праці давні люди натрапили на чисту самородну мідь, поклади якої виходили на земну поверхню. Вчені вважають, що мідь спочатку сприймалася як варіант м'якого каменю або глина. І лише згодом людство навчилося обробляти мідь — від холодного кування до плавлення та ливарства. Регіонами, де розпочалася обробка міді, були Балкани, Подунав'я (Трансільванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з'явилися копальні мідної руди на Донбасі. Витіснення кам'яних знарядь праці мідними процеси створювали передумови для **розкладу первіснообщинного ладу**. Саме в енеоліті розпочинається **перший великий суспільний поділ праці**, в основі якого лежало виокремлення пастуших племен. Землероби, тяжіючи до осілості, винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі

укріплені поселення, а скотарі, схильні до міграції, приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV—III тис. до н. е.). Її назва походить від с. Трипілья на Київщині, поряд з яким В. Хвойкою 1893 р. було виявлено першу пам'ятку цієї культури. Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км², що нині входять до територій України, Молдови та Румунії (лише в Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток).

Історики досі не дійшли спільної думки щодо походження трипільців. Одні переконані, що трипільська культура має автохтонне походження і сформувалася на ґрунті буго-дністровської неолітичної культури (В. Даниленко, В. Маркевич). Другі вважають трипільців прафракійцями, що прийшли з Нижнього Подунав'я і Балкан (О. Трубачов, Д. Телегін). Треті схильні до синтезного підходу: трипільська культура є наслідком взаємодії давніх автохтонних культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону (І. Черніков).

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками в *економічній сфері* були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; приселищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних; у *сфері суспільних відносин* — перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки; зародження елементів приватної власності; у *сфері побуту* — побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст з населенням майже 15—20 тис. жителів; міграція поселень через виснаження землі кожні 50—100 років; розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами; у *духовній сфері* — домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи добробуту — жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин

Будучи своєрідною сполучною ланкою між Заходом і Сходом, трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася. Похолодання, порушення екологічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарювання, протистояння трипільських общин західного і східного регіонів, наростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен призвели до занепаду трипільської культури, яка не змогла повністю реалізувати свої потенційні можливості¹.

У добу енеоліту територія України стала ареною протидії та взаємодії трьох потужних етнічних потоків: носіїв трипільської культури, скотарсько-землеробських племен, що прийшли з Північно-Західної Європи (культура кулястих амфор), та численних євразійських скотарських степових племен (середньостогівська, ямна культури). У сучасній історичній та народознавчій літературі існує твердження, що трипільці — прямі предки українського народу. Однак, намагаючись у глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, слід пам'ятати: по-перше, інформація про найдавніші часи обмежена,

фрагментарна і тому дуже рідко дає змогу дійти однозначних категоричних висновків; **по-друге**, давні археологічні культури, як правило, характеризуються етнічною невизначеністю; **по-третє**, протягом кількох тисячоліть після занепаду трипільської культури до етногенезу українців через низку обставин були причетними чимало інших етнічних утворень від племен до цілих народів, і тому, очевидно, варто утриматися від поспішного проведення прямої родової лінії від трипільців до українців. Водночас нині не підлягає жодним сумнівам твердження про те, що окремі елементи трипільської культури (система господарювання, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Якісний стрибок у розвитку людини відбувся у період неоліту. Саме у цей час людину переходить від простого споживання того що дає природа до виробництва необхідного. Крім збирання та полювання з'являється землеробство, скотарство тощо. Ярким взірцем того періоду в історії України може бути так звана **Трипільська культура** яка існувала близько 2 тисячоліть (V – початок III тисячоліття до нашої ери) на території від сучасної Молдови до річки Псьол на Сумщині. Трипільці жили у глинобитних одно- двох- поверхових будівлях, де на першому поверху зберігався інвентар, продовольство, піч, а другий поверх було призначено для житла. Будівлі знаходилися поряд і сполучалися переходами. Населенні пункти розташовувалися на площі до 400 га у яких проживало від 3 до 12 тис. жителів. Займалися трипільці у основному вирощуванням зернових, розводили крупний та дрібний рогату скотину Знаряддя праці були з кременю, каменю, кісток, міді. У спеціальних печах виготовляли керамічний посуд, як правило, розписаний чорною, темно-червоною, білою, жовтою фарбою з складним орнаментом, який відображав язицькі погляди людей. У трипільців існував культ богині плодороддя – Великої матері, що було характерно у епоху матріархату. У основі трипільського суспільства знаходилася конфедерація племінних протосоюзів, основною ячейкою була сім'я.

Антропологічно трипільці походили на арменоїдів, були невисокого зросту, вузьколицими і предками українців не є. Їх культура не витримала тиски більш розвинутих цивілізацій та агресії племен, зі сходу та північно-сходу. Трипільці якби розчинилися у просторі та часі.

3. Кочові племена (кіммерійці, скіфи, сармати) на українських землях та їх культура

Відкриття та поширення заліза започаткували нову еру в історії людства — залізну. Цікаво, що перші залізні вироби мали космічне походження і були виготовлені з уламків метеоритів ще в III—II тис. до н. е. у Єгипті та Месопотамії (зокрема, у гробниці Тутанхамона знайдено кілька залізних предметів, оправлених у золото). На території України перші знахідки залізних виробів датуються XI—IX ст. до н. е. Гострота та міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинули на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно йшов процес посилення воєнної могутності. Тому за доби заліза

зброя стала знаряддям праці, а війна — ремеслом, що надало динаміки та драматизму розвитку історичних подій.

Перехід до ранньозалізного віку на території України зумовлений дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) — екологічна криза — міграція населення — розрив старих економічних зв'язків — дефіцит привозних мідної руди та бронзових виробів — розвиток місцевого залізрудного виробництва. **Завдяки появі заліза перед людством відкриваються нові перспективи, відбуваються докорінні зміни в суспільстві — завершується розклад первіснообщинного ладу, активізується процес класоутворення.** Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були значні міграції населення; посилення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова **майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової общини територіальною; виокремлення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності.**

У кінці 2 тисячоліття до н.е. південну Україну населяли **кіммерійці**.

Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка в писемних джерелах, були кіммерійці (IX — перша половина VII ст. до н. е.). Про «уславлених кобилодойців» (так цей народ дуже часто називали в давнину) повідомляє не тільки Гомер в «Одіссей», а й такі відомі античні автори, як Геродот, Каллімах, Страбон. Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У добу проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість вчених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, *генетично близького до скіфів*. Кіммерійці були *першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства*, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотної руди залізо. Перспективна за нових кліматичних умов кочова форма господарювання та досконаліша за бронзову залізна зброя дали змогу кіммерійцям залишити свій слід в історії.

Для кочового народу, що постійно перебуває в русі, сенсом життя є збереження власних худоби, майна, землі та заволодіння багатствами сусідів. Войовничість скотарських племен логічно впливає з самої природи кочового скотарства: вони або обороняють свої пасовиська, або завойовують чужі. Кіммерійці не були винятком. Вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Контакти з цими передовими для того часу країнами сприяли державотворюючим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак, хоча кіммерійці і мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців або поселилася у Південному

Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

Для культури кіммерійців було характерним табунне скотарство, високий рівень обробки бронзи та заліза. У кіммерійців звичайною практикою були збори воїнів, збори старійшин, союзні племені ради. Постійного житла не було, мешкали у тимчасових таборах та заможниках.

У першій половині 7 століття до н.е. в Україні з'являються **скіфи**. Згідно даних древніх істориків, вони спочатку мешкали у Середній Азії або у степах між Каспієм та Уральськими горами. Потім під тиском сусідів пересунулися у Північне Причорномор'я. Проникнення скіфів на узбережжя Чорного моря відбувалося кількома хвилями. Спочатку вони не тільки мирно уживалися з кіммерійцями, а й нерідко ставали їхніми воєнними союзниками. Проте зростаючий тиск сусідніх кочових племен — массагетів — примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійських земель. Скіфи постійно здійснювали воєнні походи у Малу Азію де не тільки займалися грабінництвом але й ознайомилися з досягненнями культури Ассирії, Вавилону, Мідії. Цей факт позначився на досяганнях економіки, культури. Скіфи ділилися на наступні категорії- царські (кочовики, займалися війнами, політикою, управлінням суспільства), скіфи-скотарі і скіфи-землероби. Найбільшої могутності Скіфія досягла у IV ст. до н.е. В цей час у скіфів панувала патріархальна система з чіткою соціальною диференціацією.

У VII ст. до н. е., витіснивши місцевий етнос з Подніпров'я, скіфи не зупиняються, а, переслідуючи кіммерійців, вдираються до Передньої Азії. Скіфи, захопивши Мідію, утворили там державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар Кіаксар запросив на банкет скіфських царів і, напоївши їх, перебив, скіфські формування, що залишилися без своїх лідерів, вимушені були мігрувати в Північне Причорномор'я.

Повернувшись із Передньої Азії в причорноморські степи, скіфи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен — Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н. е. За Геродотом, територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташовувався в межах річки Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (**скіфи-кочівники**, (на схід від Дніпра), та царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та; **скіфи-землероби**, зосереджені на Лівобережжі; скіфи-орачі, які розташовувалися на захід від Дніпра). Характерною ознакою скіфського суспільства була його неоднорідність. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, мали праслов'янське коріння¹. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: скіфів-кочівників та царські - кочове скотарство і воєнні походи, то для скіфів-орачів — зернове землеробство.: панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Суспільні відносини в Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких. Кульмінаційним став кінець V ст. до н. е. Під впливом

торгово-економічних, військових та політичних відносин процес класоутворення вступив у завершальну фазу і патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на рабовласницьку державу на чолі з царем. В основі системи управління скіфським суспільством лежала не «східна деспотія», а «варварська демократія». Влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

Ще на початку VI ст. до н. е. Скіфія стала об'єктом агресії з боку перського царя Дарія. Протиставивши численному перському війську воєнну хитрість, виучку та хоробрість, скіфи змусили ворога рятуватися втечею. Геродот захоплено писав: «Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього». Скіфське військо було одним з найсильніших. Цьому сприяли майже ідеально пристосована для війни структура суспільства (роди і племена під час воєнних походів ставали військовими підрозділами) та найдосконаліше для тієї доби озброєння (більша частина арсеналу їхньої зброї — мечі, кинджали, бойові сокири тощо були виготовлені із заліза, а скіфський лук за далькостістю, прицільністю і вбивчою силою не мав аналогів). Не останню роль у забезпеченні високої боєздатності скіфського війська та вихованні у воїнів ненависті до ворога відігравали жорстокі варварські традиції: скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; кожен сотий полонений приносився в жертву богові війни; того, хто на полі бою власноручно не вбив жодного ворога, не допускали до святкового столу.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети.

III ст. до н. е. — період занепаду скіфської держави. Під потужними ударами сусідніх сарматських племен володіння скіфів значно зменшується. Втримати їм вдалося лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим. Саме тут і була утворена нова держава — Мала Скіфія, столицею якої стало місто Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н. е.

Скіфи створили самобутню культуру. Найяскравішими її виявами були царські кургани (Чортмлик, Куль-Оба, Солоха, Товста Могила та ін.) і «скіфська тріада» — скіфський тип зброї, «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві та специфічна зброя верхових коней. Скіфська релігія (язицтво по своєму змісту) досягла рівня розвинутого політеїзму, і фактично знаходилася напередодні утворення державної релігії з єдиним пантеоном вищих богів; їх релігія була синтезом трипільської культури, тваринницьких тотемів та міфології греків. Ці та інші елементи скіфської культури вплинули на формування передслов'янської культури. Деякі з них дожили до нашого часу, зокрема, корені окремих скіфських слів й досі зберігаються в мовах східних слов'ян: «спако» (собака), «голос», «топор».

Під ударами готів Скіфія припинила своє існування на початку III ст. до н. е.

У III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'явилися **сармати** (так називали їх греки) — іраномовні племена з-за Уралу та Поволжя. Витіснили скіфів на Кримський півострів. Назва «сармати», або «савромати», походить від іранського слова «саоромант» і означає підперезаний мечем. Це не самоназва народу, а термін. Пліній (205—123 до н. е.) повідомляє, що вони

«складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними назвами». Царські сармати та язиги були лідерами першої хвилі, що прокотилася межиріччям Дніпра і Дністра в II ст. до н. е. і дійшла аж до Дунаю. Саме тоді, як зазначає Пліній, «ім'я скіфів всюди витісняється іменами сарматів та германців». Хоча сарматам і не вдалося подолати родоплемінну відособленість, консолідуватися в єдиний етнос і створити, подібно скіфам, власну повноцінну державу, вони активно діяли на історичній арені протягом шести сторіч, залишивши сліди своєї діяльності на величезній території: в Західному Казахстані, Приураллі, Поволжі, Подонні, Калмикії, на Північному Кавказі, в Прикубанні, в степах України, в Криму, Румунії та Угорщині. В основному вони займалися кочовим скотарством, їх оселі зброя майже нічим не відрізнялися від скіфського. За вірою вони були язичниками з культом меча та жінки. Постійно здійснювали воєнні походи на грецькі міста-колонії, землі Римської імперії. У кінці I ст. сармати були розбиті гунами.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Античні автори досить часто називають сарматів (керовані жінками). Жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб, доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти внаслідок Великого переселення народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства.

4. Античні міста-держави північно-західного Причорномор'я

Античні міста-держави Північного Причорномор'я VIII — кінець VI ст. до н. е. — це період «Великої грецької колонізації», одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що термін «колонізація» не зовсім вдалий, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» — грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення»¹.

«Велика грецька колонізація» суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське

узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

1) демографічну — демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;

2) аграрну — нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;

3) торговельну — колонізація є побічним продуктом торгової експансії;

4) сировинну — в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;

5) воєнну — до міграції греків змушувала агресія лідівців та персів;

6) соціальну — постійна соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) етнічну — етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, **рабовласницькими республіками**, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, мали широкі права. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

I. Грецький період (друга половина VII — середина I ст. до н. е.). Характерними ознаками цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, посилення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній на центри посередницької торгівлі, відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшла чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.),

завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала серйозні наслідки. **По-перше**, - перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. **По-друге**, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. **По-третє**, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. **По-четверте**, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. Прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.2. Київська Русь. Культура Русі. Південно-західні руські князівства (XII - перша половина XIV ст.).

План

1. Східні слов'яни. Східнослов'янські племена і давні племінні союзи VI— IX ст. Їх культурний розвиток.
2. Передумови утворення та економічний та соціокультурний розвиток Київської Русі.
3. Хрещення Русі та його історико - культурне значення.
4. Роздробленість Київської Русі. Південно-західні руські князівства (XII - перша половина XIV ст.)
5. Боротьба Русі проти монголо-татарської навали.

Час проведення: 2 години.

1. Східні слов'яни. Східнослов'янські племена і давні племінні союзи VI— IX ст. Їх культурний розвиток.

Історія України I тис. н.е. є історія праслов'янських і слов'янських племен. Предками східних слов'ян є давні слов'яни, етногенез яких досі чітко невизначено. Найбільш поширені 2 гіпотези походження слов'ян - **автохтонна (корінне населення) та міграційна (прийшло населення).**

Чеський вчений-славист П.Шафарик вважає природною слов'ян сучасні території Волині, Поділля, Галичини, його співвітчизник Л. Нідерле – регіон від Ельби до Десни, польські вчені шукали її між Віслою та Одером, російські вчені вважають, що це були території між Ельбою та Дніпром.

Не визначено і походження самого терміну "слов'яни". Одні вчені вважали, що у його основі знаходилося поняття "слава" або "слово", римські історики виводили його від слова "склавіни" від німецького Sklave – раб, англ. – slave. Слов'янознавці Центральної Європи вважають, що воно походить від слова "людина", а радянський мовознавець А.Март виводив його від назви скіфів-сколотів.

Сучасні дослідники зазначають, що 10 археологічних культур на території України мали аналоги німецької, фракійської, кельтської, балтської культури. Київська археологічна школа розробила власну концепцію етногенезу слов'янства, у тому рахунку й східного. Вона виходить з того, що на межі III-II ст. до н.е. слов'янська спільність формувалася у регіоні Вісли та частково Волині, потім центр слов'янського етногенезу змістився міжріччя Вісли та Дніпра. В к. I тис. до н.е. і поч. н.е. пройшов процес відокремлення гілки східних і гілки західних слов'ян, пізніше відокремилася гілка південних слов'ян.

Початок політичної історії України вчені пов'язують із зародженням державотворчих процесів у великих племінних об'єднаннях (союзах племен) передусім на заселених полянами землях (Подніпров'я) приблизно в VI- VIII ст. Вони були породжені започаткуванням і розвитком торгівлі, що вимагало певних зусиль для налагодження її, для охорони торговельних караванів, встановлення ділових відносин із сусідами. Забезпечити це могла певна політична інституція, якою була на той час влада князя, оперта на дружину (військо). Дружина, попри виконувани нею охоронні функції, часто вдавалася до походів, маючи від них здобич. Тобто з політичної точки зору тодішня влада мала зовнішні економічні (торгівля), політичні (військові походи, замирення тощо) зносини.

Основним заняттям полян були орне землеробство, скотарство, промисли, ремесла. Головні міста: Київ (центр племінного князівства), Переяславль, Руський, Родня, Вишгород, Білгород, Канів. Вони займали вигідне геополітичне положення, майже в центрі праукраїнської людності, на перехресті важливих торгових шляхів. Із середини I тис. поляни входили до антського союзу, а після його розпаду разом з іншими східнослов'янськими племенами утворили наприкінці VI- VII ст. в Середньому Подніпров'ї нове ранньодержавне об'єднання. У середині VIII ст. вони опинилися під владою Хозарського каганату.

2. Передумови утворення та економічний та соціокультурний розвиток Київської Русі.

У 80-ті роки IX ст. полянські землі після захоплення їх князем Олегом стали ядром Давньоруської держави.

Союзи племен, на думку істориків, були вже етнополітичними об'єднаннями, своєрідними протодержавними утвореннями. У арабських хроніках згадують про три з них: Куявія - очевидно, Київська земля, центром якої був Київ; Славія - землі ільменських слов'ян, де головним містом у Xст. став Новгород; Артанія, якою, за різними версіями, вважають Рязань, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов Ярославський.

Традицію княжіння започаткували на київських землях Кий (приблизно V - початок VI ст.), який підтримував зв'язки з візантійським імператором, з великими почестями був прийнятий у Константинополі, Аскольд і Дир (династія Києвичів), які заснували перше східнослов'янське державне утворення у Наддніпрянщині. За свідченням літописця Нестора, у 860 р. вони здійснили похід на Константинополь. А організувати такий похід могла влада, що вже мала військо (у даному разі - флот), реалізовувала певні політичні інтереси, що теж засвідчує існування ранньої форми державності.

Могутня середньовічна Русь змусила Візантію до укладення союзницького договору, за яким Візантія платила Русі щорічну данину, а русичі зобов'язувалися надавати їй військову допомогу в боротьбі з арабами. Це дало змогу Русі швидко розвиватися, зміцнювати авторитет своєї держави. Вплив Русі на Півдні став настільки відчутним, що Понт Евксинський почали називати Руським морем. З'явилися й інші географічні назви з коренем «рус».

Щодо назви «Русь» в історичній літературі було багато суперечок. І донині це питання остаточно не з'ясоване. За однією з версій, фінно-угорські племена, які мешкали в районі Лагоди та Новгород, називали «руссю» шведів. Згодом ця назва поширилась на племена, які жили південніше, й прижилася як елемент назви Київської держави. За іншою, слово «Русь» походить із Середнього Подніпров'я. Прибічники ще однієї версії вважають, що «Руссю» називали тодішню верхівку суспільства - воїнів і купців.

На думку академіка П. Толочка, «Русь» - слово іраномовного походження, пов'язане з назвою сарматських племен (роси, росомани, роксолани). На межі VIII- IX ст. воно поширилось на Середньому Дніпрі й почало означати назву місцевих слов'янських племен. Тому літописець зафіксував, що поляни стали називатись Русю. Тобто, слов'янське плем'я, яке стало ядром давньоруської держави, спочатку називали полянами, потім за ним закріпилася назва «Русь». З часом вона поширилась на всі слов'янські племена. Вірогідно, що зі словом «Русь» пов'язані й давні імена річок - Рось, її приток Росави й Роставиці. Слово «Русь» вживали у двох значеннях: в широкому - на означення всієї території Давньоруської держави; у вузькому - Середнього Подніпров'я. В епоху пізнього середньовіччя існувала назва Мала Русь, яка означала корінну етнічну територію держави.

Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у тому (північному) регіоні, хоча південноруські землі на сто- двісті років випереджали північні в соціально-економічному та культурному розвитку. Силою меча варяги змусили місцеві племена платити їм данину, але ті згодом об'єдналися і вигнали поневолювачів. Та протистояння серед слов'янських правителів, загострення між ними боротьби за владу призвели до того, що на князювання, як свідчить літопис, у 862 р. було запрошено норманського конунгу Рюрика, який став правителем Північної Русі.

Отже, протодержави східних слов'ян вирости на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного й тривалого соціально-економічного та культурного розвитку. Але й дотепер існують різні теоретичні міркування щодо державотворення на Русі.

Найдавніший руський літопис — «Повість минулих літ» — заснування державності на східнослов'янських теренах приписує норманам (варягам), яких звали «Русь». Запросили їх «княжити і володіти» ними племена чудь, словени, кривичі та весь.

Норманська та антинорманська теорії

Довкола цього літописного твердження, а разом — і навколо проблеми походження Київської держави півтора століття точиться дискусія між так званими норманістами й антинорманістами. Недостатність, суперечливість і неоднозначність історичного матеріалу, різні методологічні підходи, політична заангажованість ставали на заваді об'єктивного дослідження процесу виникнення Давньоруської держави. Позанаукове трактування цієї проблеми було започатковане у середині XVIII ст. в Санкт-Петербурзькій академії наук у полеміці між Г. Мюллером та М. Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, а другий рішуче спростовував цю версію.

Майже одразу полеміка, що спершу претендувала на науковість, переросла в ідеологічне протистояння.

Норманісти, як і антинорманісти, виникнення держави вважали кульмінаційним одномоментним актом, безпосереднім наслідком діяльності конкретної історичної особи. Під впливом такої доктрини опинилися покоління істориків ХІХ — першої половини ХХ ст. У центрі дискусій фігурувало обмежене коло питань — про походження назви «Русь», про те, до якого етносу могли належати літописні варяги й хто були перші руські князі.

Хоча, як видно з літопису, автор під «варягами» розумів сукупність народів, що жили поза Руссю полянською, київською, в тому числі й тих, що осіли в Західній Європі. Та Русь вважалась варязькою, себто закордонною, а київська — корінною, метропольною. «Варязьку Русь» і вивів у ІХ ст. Рюрик у Подніпров'я.

Але назва держави не обов'язково відображає сутність її походження. Це простежується на багатьох прикладах з європейської історії, коли назви держав виникали під впливом прийшлих етносів, які з плином часу асимілювалися з місцевим. Так, назва Болгарії походить від імені кочівників-завойовників тюркського походження — булгар; Франції — від імені германського племінного союзу, очоленого франками, які захопили Галлію; Британії — від германського племені бритів, котре завоювало місцеве кельтське населення.

Не має принципового значення й етнічне походження вояків-ватажків, які були причетні до створення держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку суспільства, держава нівелює етнічні ознаки правлячої династії, висуваючи на чільне місце структури не племінного, а територіального, надплемінного типу. Більше того, розмиванню особливих етнічних, ментальних рис норманської знаті сприяло ослов'янення скандинавів завдяки приватним, а особливо шлюбним зв'язкам. Про глибину цього процесу свідчить хоча б те, що син Ігоря та Ольги став першим князем, названим слов'янським іменем — Святослав. Найдовше зберігалась мовна ознака, що свідчила про приналежність прийшлому етносу. Деякий час існувала двомовність, яка побутувала ще при дворі Ярослава Мудрого. Його сини були останніми київськими князями, котрі знали і шведську мову. Тому, незалежно від того, ким були Аскольд і Дір — норманами, як вважає літописець, чи останніми представниками полянської князівської династії Кия, як вважає більшість учених, — у часи Аскольда (за літописом, між 862—882 рр.) Русь охоплювала найближчі до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян.

Це дає підстави вважати норманську теорію спростованою. Без сумніву, нормани в ІХ—ХІ ст. відігравали на Русі активну політичну роль. Безперечне й скандинавське походження Рюрикової династії. Але східнослов'янське суспільство ще до появи варягів мало свої протодержавні утворення. Перша руська держава постала з поєднання багатьох, а не лише окремих чинників; варязький був лише одним з них. Руська історія тільки завдяки варягам є такою ж фікцією, як руська історія без них.

Хозарська гіпотеза

Загальновідомо, що в середині VII ст. тюркомовні племена утворили в пониззях Дону й Волги та на Північному Кавказі могутню державу — Хозарський каганат. У VIII ст. він підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів. Ці факти були використані для обґрунтування тези про хозарське походження Київської держави. Наприклад, у Конституції Пилипа Орлика (1710) стверджували, що хозари-козаки першими прийняли християнство ще до Володимира Святого. Це означало, що протоукраїнська держава, де головною силою були хозари-козаки, раніше за Володимира прилучилася до європейської цивілізації. Постала ця гіпотеза за конкретної політичної ситуації, на основі пошуку протидії (зокрема, й ідеологічної) політиці Москви. Щоб уникнути будь-яких намагань довести спорідненість історії України та Московії, в т. ч. й щодо віри, П. Орлик і висунув тезу про хрещення «хозар-козаків», наголошуючи, що вони

раніше повернулися до цивілізованого світу, не маючи ніякого відношення до азійського деспотизму Москви.

Така точка зору істориками різних поколінь не була прийнята всерйоз, як і твердження сучасного історика-дослідника О. Пріцака про те, що поляни були не слов'янами, а різновидом хозар, а їхня київська гілка — спадкоємицею роду Кия. Археологічні дослідження давнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури.

Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових хронологічних межах, а ті слов'янські племена, які підкорялися Хозарії, у процесі становлення Київської Русі поступово переходили під її владу. До того ж Русі неодноразово вторгалися у хозарські землі. У 60-ті роки X ст. внаслідок війни з русами Хозарська держава перестала існувати. З IX ст. в Європі домінувала Давньоруська держава.

Серед істориків побутує думка, що перший етап у розвитку киеворуської державності був «варязьким». Починається він з убивства Аскольда і завершується хрещенням Русі. Його особливістю було панування чужоземної політичної еліти з її об'єднано-централістичними устремліннями. Мимовільно її автори виявляють прихильність до норманської теорії, ігноруючи інші визначальні риси політичної історії Київської Русі цього періоду.

Збирання і консолідація руських земель здійснювалися силою. Приєднані землі удержавлювалися, поширенням на них системи збору данини, судочинства й адміністрації. З перших років існування Давньоруської держави данина довго була ненормованою. Її розмір був засобом економічного і політичного тиску на непокірних. Тому тодішнє державне об'єднання не було міцним та організаційно завершеним.

Князювання Ігоря мало чим відрізнялось від Олегового.

За княжіння Ольги політична структура Київської держави набуває більш чітких обрисів. За Ольги вона стає консолідованішою. Формується адміністративна система, організуються опорні пункти князівської влади в землях племінних княжінь (погости і стоянки), регламентується розмір данини — переважно у формі полюддя.

Дбаючи про зміцнення своєї влади, захист території, перші київські князі виходили не з ідеї створення могутньої держави (політична їх свідомість ще не сягала такого рівня), а передусім намагалися приростити свої багатства.

І все ж Русь середини — другої половини X ст. мала, хоча й обмежені, але стабільні ознаки державної організації:

— було інкорпоровано до її складу основні східнослов'янські землі (на початок XI ст. її територія становила 1,1 млн. кв. км з населенням до 4,5 млн. осіб);

— регламентовано данину, створено, хоч і примітивний, державний апарат із князівських дружинників;

— діяло усне звичаєве право (звід норм під назвою «Закон Руський»);

— існувала стратегія зовнішньої політики, зорієнтована на Візантію.

Політичний лад Київської Русі складала:

1. Князь і київська знать. Вони були вищими представниками державної влади.

2. Військо («вої»). Воно ще не було регулярним, а збиралося в разі потреби (для походів у чужі землі, упокорення підвладних територій). Військо було підпорядковане князеві, але й він залежав від нього.

3. Влада і право. Вони стали вагомими за князювання Володимира, який, приборкавши місцевих князів, зосередив їх у руках своєї династії. Водночас він спрямовував зусилля на розвиток, зміцнення та систематизацію внутрішніх зв'язків у країні.

Великий князь київський Володимир, розгортаючи широку програму реформ, мав на меті посилити великокняжу владу. *Передусім він зосередився на зміцненні адміністративної влади, спрямованої на ліквідацію племінних княжінь і запровадження*

нового адміністративного поділу країни на уділи — землі довкола найбільших міст. Володимир утвердив династичну ідею, за якою тільки його нащадки мають володіти руською державою, яка на той час відігравала консолідуючу роль.

Державна єдність Русі зміцніла. Сини Володимира були не князями, а лише намісниками князя, повністю залежними від верховного володаря, і цим принципово відрізнялись від своїх попередників — племінних князів і старійшин, які спиралися на місцеві сили, ресурси й традиції, протидіючи централізації країни.

Основними містами держави управляли, збираючи данину і здійснюючи судочинство, намісники київського князя, які мали в підпорядкуванні чиновників нижчого рангу. Вони заправляли справами у волості. Все це сприяло консолідації, хоч і відносній, державної території, зміцненню рубежів Русі.

Володимир був першим реформатором на Русі. Його діяльність за межами Русі підпорядкував завданням внутрішнього впорядкування. Саме він усвідомив необхідність та ініціював проведення правової реформи. У «Повісті минулих літ» йдеться про те, що він думав і про ратні справи, і про «устав земний»; про діяльність київського князя в сфері державного будівництва, про вироблення закону, який би регулював суспільно-правові відносини в державі.

Володимир був помітною політичною фігурою і на міжнародній арені. Його шлюб із сестрою візантійського імператора принцесою Анною, зробив його рівним імператорові.

3. Хрещення Русі та його історико - культурне значення.

Найвагомішою його історичною заслугою є здійснення релігійної реформи. Починаючи з 980р., Володимир вів інтенсивні пошуки оптимальної з точки зору об'єднувачих, централізаторських інтересів молодій Київській державі релігійної структури. Ці пошуки завершилися наверненням Русі у християнство за візантійським (православним) обрядом. Вибір цієї релігії було обумовлено тим, що саме за православ'ям церковна влада підпорядковувалася інтересам світської влади. Ця обставина була, мабуть, вирішальною у запровадженні християнства за візантійським взірцем, який щонайкраще відповідав системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкривала шлях до визнання за Київською державою права посісти чільне місце в політичній структурі тогочасного світу й на входження до світової християнської спільноти. Внаслідок прийняття християнства Київська держава стала партнером більшості країн середньовічної Європи.

Прийняття християнства було передусім результатом соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства. Воно відповідало назрілим потребам давньоруського суспільства, саме: утвердженню нових, прогресивних для того часу феодальних виробничих відносин та притаманних їм форм політичного та духовного життя. Завершувалося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської держави, стабілізувалася ситуація на її зовнішніх рубежах. Місцева знать переходить до освоєння власних земель, експлуатації своєї челяді.

За правління Володимира не всі давньоруські землі було цілком християнізовано, але більшість населення навернулася, принаймні формально, в нову віру. Було закладено основи церковної організації. Вона об'єктивно визначила єдину для всього населення Київської держави релігійну приналежність. Церква сприяла територіально-адміністративному зміцненню держави, засновуючи єпископії в адміністративно-політичних центрах давньоруських земель - князівствах. Все це відповідало потребам об'єднувачої політики Володимира та згуртуванню країни.

Церква в тогочасному суспільстві провадила гнучку соціальну політику, виступаючи проти свавілля феодалів, утисків народу та ін. Вона сприяла утвердженню єдиних для всього населення морально-етичних норм. Розвиваючи східнохристиянську концепцію верховної державної влади, церква працювала на утвердження в давньоруському суспільстві нової політичної моралі, її діяльність позитивно вплинула на

розвиток суспільної думки, писемності, літератури, архітектури, іконопису, духовної культури загалом. Яскраве свідчення цього - спорудження в Києві величного Софійського собору.

4. Роздробленість Київської Русі. Південно-західні руські князівства (XII - перша половина XIV ст.)

До середини XI ст. у Київській Русі панувала державна власність на землю. Верховним землевласником був великий князь київський, який роздавав маєтки своїм сподвижникам на правах васальної залежності.

Початок удільному устрою поклав Ярослав Мудрий, запровадивши спільне управління державою всім князівським родом. У другій половині XI ст. у Київській Русі сформувався порядок престолонаступництва за встановленою чергою, згідно з ієрархією уділів. Якщо помирає київський князь, його місце посідає чернігівський, до Чернігова переходив Переяславський, до Переяслава — волинський і т. д. Ця громіздка система, в якій смерть конкретного володаря розворушувала майже весь княжий дім, не могла бути життєздатною. Через деякий час всі генеологічні лінії переплелися. Це провокувало численні конфлікти, вирішувати які нерідко доводилося з допомогою зброї.

Певний час в українській історіографії панувала думка, що Київська Русь у середині XII ст. взагалі припинила існування. З нею пов'язана теорія про перенесення столиці з Києва до Володимира-на-Клязьмі, але вона не витримує критики. Насправді відбувалося формування на північному сході держави (в суздальській і ростовській землях) другого великого князівства.

Андрій Боголюбський докорінно змінив вектор політики, відмовившись від міжусобної колотнечі за київський престол і вдавшись до розбудови на північному сході незалежної держави.

Очевидно, що на Русі не прижився монархічний устрій у завершеній формі. Протягом усієї своєї історії вона тяжіла до республіканських форм організації влади. Поширеним був принцип політичного заповіту, коли верховний правитель особисто призначав свого наступника. Але й він застосовувався не послідовно.

Феодална роздрібненість тяжко позначилася на загальному становищі держави.

Назва «Україна», яка вперше зафіксована у Київському літописі від 1187 р., стосувалася всієї Південної Русі. Для літописців Україна — це і Середнє Подніпров'я, і Галичина, і землі над Західним Бугом та ін. З'явившись у давньоруських літописах XII—XIII ст. на означення окремих південно-західних руських земель — Переяславщини, Побужжя, Пониззя, назва «Україна» в наступні століття вживалася переважно щодо території Середнього Подніпров'я. Згодом вона поширилася на всі землі, в тому числі Північну Буковину, Закарпаття, на яких формувався український народ.

Система політичної влади

Київська держава спершу не була чітко централізованою. За формою правління вона вважалася ранньофеодальною монархією.

У добу піднесення Київської Русі формується централізована монархія. Носієм монаршої влади був великий київський князь. У його компетенції перебували: охорона кордонів, керівництво військовими походами, збір данини, судочинство щодо васалів, дружинників, вищих посадових осіб, військово-дипломатична діяльність, будівництво шляхів, охорона торговельних шляхів, придушення заколотів, поширення християнства, забезпечення духовенства, скликання княжих з'їздів, призначення на вищі посади, видання уставів, уставних грамот та інших законодавчих актів.

У *військовій сфері* великий князь справлявся на тисяцьких, соцьких, десяцьких, які, крім командування гарнізонами, виконували ще й адміністративні функції.

У *цивільній сфері* княжу владу на місцях здійснювали посадники, волостелі, тіуни, мечники, сотники, вірники, ключники, діцькі, отроки, ябедники, які, крім

адміністративного управління, виконували ще й окремі військові функції. Великого князя оточували «думці» — члени княжої ради з числа княжих мужів (великих бояр).

У період феодальної роздрібненості відбулася ще одна зміна форми державного устрою: одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішував тоді не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів. Загальнодержавні рішення ухвалювали на князівських зібраннях («снємах»). Систему влади складали князь, боярська рада та народне віче.

На місцях державну владу уособлювали князі, які мали власні «столи» у землях, уділах і волостях. *Як правило, це були сини або інші близькі родичі великого князя.* Загалом вони виконували ті ж функції, що й великий князь, але у межах відведеної їм території, де поступово відбувався перехід від дружинної організації управління до двірсько-вотчинної. Уся влада в князівстві була зосереджена у княже-дворі, а в боярській вотчині — в руках службовців князя, з яких складалася боярська рада. Вона у межах сучасних українських земель, особливо в Галичині, на відміну від російських чи білоруських, відігравала важливу управлінську роль.

З часом влада місцевих князів посилювалась, нівелюючи вплив великого князя. Це зумовило необхідність періодичного скликання княжих з'їздів, які ухвалювали законодавчі акти, вирішували питання війни і миру, державного устрою тощо.

Галицько-Волинське князівство та його роль в історії української державності.

Після вторгнення монгольських завойовників більшість князівств Київської Русі припиняє існування. Єдиним центром, що на деякий час зберіг самостійність, було Галицько-Волинське князівство.

Це князівство утворилося наприкінці XII ст. внаслідок об'єднання Волині і Галичини волинським князем Романом Мстиславичем. До того Волинське і Галицьке князівства розвивалися як окремі території. В кожній з них існував ряд більш дрібних князівств, між якими точилися феодальні усобиці. Ослаблення князівської влади сприяло посиленню в цих землях ролі віча – загального зібрання мешканців кожного міста. Вічеві зібрання скликалися за сигналом дзвону. Нерідко на них приймалися ухвали про вигнання чи закликання князів, оголошення війни чи укладення миру.

Ще однією особливістю цих земель було географічне положення. З одного боку, вони були більш віддаленими від південних і східних – степових – кордонів Русі, ніж Чернігівщина, Переяславщина і Київщина. Завдяки цьому Волинь і Галичина майже не зазнавали набігів кочовиків – печенігів і половців. Це давало сприятливі можливості для розвитку господарства.

Найбільш розвиненими серед ремесел були зброярське і ювелірне. Крім того, Галичина була важливим центром виробництва солі, яку продавали і до Західної Європи, і в інші князівства Русі. Через територію князівства проходили важливі торгівельні шляхи – з Регенсбурга до Києва і зі Скандинавії й Прибалтики на Балкани до Константинополя.

Розвиток ремесла і торгівлі сприяв піднесенню міст. Найбільшими центрами з них стали Галич, Володимир, Перемишль, Дорогочин, Луцьк, Берестя.

Проте географічне становище мало і деякі негативні моменти. Сусідніми з Галичиною державами були Угорщина та Польща – на ой час досить сильні королівства. Їхні правителі прагнули розширити власні території за рахунок Галицького князівства. У своїй боротьбі проти галицьких князів Угорщина та Польща неодноразово зверталися до галицького боярства. Бояри надавали цю підтримку, сподіваючись навзамін отримувати нові привілеї, які обмежували верховну державну владу і збільшували права феодалів.

Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули захопити землі Русі, боротьба князів проти боярства, за об'єднання Галичини і Волині набирала характеру визвольної війни за державну незалежність. У цій боротьбі князі спиралися як на частину дрібного і середнього боярства, яке потерпало від свавілля великих землевласників, так і на підтримку широких

верств населення міст і сіл – купців (оскільки для ведення торгівлі необхідно було перш за все припинити воєнні конфлікти), ремісників, селянських громад.

Ця боротьба розгорнулася після смерті Романа Мстиславича, який загинув у 1205 р. Користуючись тим, що його сини Данило і Василько за віком ще не могли княжити, бояри почали запрошувати князів з інших земель – „опікунів” престолу. У 1213 р. в Галицько-Волинському князівстві стався унікальний для часів Київської Русі випадок – князем тут було проголошено не когось із Рюриковичів, а місцевого боярина Володислава Кормільчича.

В 1214 р. Галич – столицю князівства – було захоплено угорцями. Боротьба Данила за повернення до свого міста тривала майже чверть століття. Лише в 1238 р. він зміг утвердитися в Галичі, передавши Волинь молодшому братові Васильку. Після цього князь почав створювати з вірних бояр центральний апарат управління. Головними княжими службовцями були двірський (заступник князя з військових, адміністративних і судових справах) і печатник (охоронець державної печатки – міністр іноземних справ).

Але дуже швидко Данило Галицький зустрівся з новими противниками. Вже в тому ж 1238 р. він вступив у конфлікт із лицарями Тевтонського ордену, які спробували захопити частину земель Галичини. А після перемоги над німецькими лицарями перед Галицько-Волинським князівством виник значно серйозніший ворог – монголо-татарські завойовники.

Данило Галицький намагався зупинити просунення монгольських завойовників, використовуючи як військові засоби (будівництво фортець), так і дипломатичні (пошук союзників у Західній Європі). Але спроба організувати сильний союз проти ординців не вдалася.

Після смерті Данила за деякий час відбувається розпад князівства. У 1340 р. землі Галичини були захоплені Польщею. Волинь у другій половині XIV ст. перейшла до складу Великого князівства Литовського.

Політичні наслідки роздрібнення Київської Русі. Південно-західні руські князівства та їх політика (XII — перша половина XIV ст.)

Серед істориків два погляди на проблему роздрібнення Київської Русі. *За одним з них розпад держави відбувся через притаманну феодалізму неспроможність уособлювати національні інтереси.* Історики *іншого погляду*, не надають значення дослідженням про антидержавну діяльність феодалів, доводячи, що у Київській державі поглиблювались економічні, політичні, етнічні процеси, які сприяли розвитку окремих великих територій. Саме ця обставина зумовила утворення українцями, росіянами, білорусами національних держав, а роздрібненість, на їхню думку, є переходом від держави одного до держави іншого ґатунку, що було типовим явищем для епохи розвинутого середньовіччя.

У XII—XIV ст. на землях східних слов'ян виразно простежуються два процеси. Один з них — подрібнення князівств, кількість яких збільшується з 15 у середині XII ст. до 50 на середину XIII ст. і сягає майже 250 у XIV ст. Кожна земля у мініатюрі відтворювала політичні особливості Київської держави, зберігаючи таку саму політичну систему відповідними інститутами і функціями.

Іншим помітним процесом було внутрішнє зміцнення і розвиток кожного з нових князівств, поява умов для нового їх об'єднання. Володимир (Володимирко) Володаревич та Ярослав Осмомисл об'єднали Галицьке князівство, а Роман Мстиславич — Волинське.

Протягом XIII ст. розгорталось цілеспрямоване будівництво прикордонних фортець - Верещин, Столп'є, Комов, Угровеськ, Белз, Орельськ, Ухань, Каменець, Збараж, Любачів, Городок, Толмач, Кременець, Холм, Ізяславль та інші міста. У галицькій частині держави з'являється великий міський центр — Львів, заснований на честь одруження Льва Даниловича з угорською принцесою Констанцією у 1247 р.

Протягом XIII — на початку XIV ст. відбувався процес спеціалізації міст. *Тодішнє суспільство доросло до вичленування центрів з більшим набором функцій, ніж це було в*

добу Київської Русі. Одні з них ставали важливими торговими й ремісничими центрами (Львів, Перемишль, Володимир), інші — мали суто оборонні функції (у прикордонних районах), решта — адміністративно-фіскальні.

Природні умови сприяли розвитку сільського господарства, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Високого рівня досягли ремесла. Письмові джерела фіксують 22 види ремісничих спеціальностей, археологічні розширюють їх перелік до 60.

Галицько-Волинська земля відіграла помітну роль у загальноєвропейській торговельній системі. Через неї пролягав значний відрізок одного з двох шляхів «з варяг у греки». Торгівля велася з Польщею, Литвою.

Влада у державі належала князю, який спирався на феодалну верхівку — бояр. Водночас між князем і феодалами точилася постійна боротьба: князь намагався зосередити державні функції у своїх руках, бояри — обмежити його владу.

У князівстві діяв розгалужений державний апарат, який виконував військово-адміністративні функції. Політичні наслідки роздрібнення Київської Русі. Південно-західні руські князівства та їх політика (XII — перша половина XIV ст.)

Роздрібнення Київської Русі спричинилося до появи незалежних і напівнезалежних князівств. Відбувались як подальше роздрібнення, дезінтеграція, так і об'єднуючі процеси. Русійною силою цих процесів була частина феодалної еліти, зорієнтована на підтримання влади легітимного князя.

Роздрібнення Київської Русі. Політичне життя у Подніпров'ї

Серед істориків побутує два погляди на проблему роздрібнення Київської Русі. За одним з них розпад держави відбувся через притаманну феодалізму (феодалам) неспроможність уособлювати національні інтереси. Тому великі й малі князі, сповнені гордині та пиhi, у братовбивчих міжусобних війнах ослабили Русь, а зовнішнє втручання, особливо монголо-татарська навала, остаточно dokonalo її. Ця версія не враховує досвіду інших тогочасних держав, залишає без відповіді питання про причини міжусобиць, антидержавницьких устремлінь феодалів.

Історики схильні до іншого погляду, не надають значення дослідженням про антидержавну діяльність феодалів, доводячи, що у Київській державі поглиблювались економічні, політичні, етнічні процеси, які сприяли розвитку окремих великих територій. Саме ця обставина зумовила утворення українцями, росіянами, білорусами національних держав, а роздрібненість, на їхню думку, є переходом від держави одного до держави іншого гатунку, що було типовим явищем для епохи розвинутого середньовіччя. У такій державі чіткіше виявляються етнічні особливості; утворюється ленна система (роздача сеньйором власності); зароджується цехова система в містах; певні категорії суспільства (феодала, міщани) починають усвідомлювати свої права.

З др. пол. XI ст. інтенсивно розвивається процес відокремлення від Києва і перетворення на самостійні князівства окремих земель. Після Любецького з'їзду князів 1097 р. відокремилась Галицька земля, де князували правнуки Ярослава Мудрого — Василько, Володар і Рюрик Ростиславичі.

У XII ст. відійшло від Києва Смоленське князівство, самостійним князівством стала Ростово-Суздальська земля. У північно-східній частині давньоруської держави почало формуватись потужне Володимиро-Суздальське князівство.

Політичний розвиток українських земель Подніпров'я відбувався під впливом боротьби князів за володіння, Києвом, контроль над яким відкривав шлях на престол головного князя Руських земель, та протидії войовничому степу, нападам кочівників.

Боротьба за Київ тривала протягом XII і першої половини XIII ст. — до нашестя монголо-татар, підриваючи його політичну та економічну вагу. Протягом 1132—1246 рр. на ньому побували 26 осіб.

У XII—XIV ст. на землях східних слов'ян виразно простежуються два процеси. Один з них — подрібнення князівств, кількість яких збільшується з 15 у середині XII ст. до 50 на середину XIII ст. і сягає майже 250 у XIV ст. Кожна земля у мініатюрі

відтворювала політичні особливості Київської держави, зберігаючи таку саму політичну систему з відповідними інститутами і функціями.

Іншим помітним процесом було внутрішнє зміцнення і розвиток кожного з нових князівств, поява умов для нового їх об'єднання. (Галицько-Волинське).

Роман Мстиславич після смерті останнього галицького князя з династії Ростиславичів — Володимира, сина Ярослава Осмомисла, став у 1199 р. галицьким князем.

Ознаками держави як форми організації суспільного життя є наявність специфічних органів управління — державного апарату, території, обов'язкових для правил поведінки — права. Серед тисяч середньовічних князівств державу виділяла велика територія; система міст як економічних і політичних центрів; розвинута економіка з мережею торгових шляхів; державний апарат, писане право; релігійна основа; загальновизнані титули правителів, назва держави; певна державницька самосвідомість правителів і народу; активна зовнішня політика.

Певною мірою цим критеріям відповідало Галицько-Волинське князівство. Воно складалось з двох частин: власне Галицько-Волинських земель і територій (князівств), що знаходились у тимчасовому володінні або в залежності від правителів Галичини та Волині. Влада Галицько-Волинських князів поширювалась на території площею 320—330 тис. кв. км.

На той час приблизно такими ж були площі європейських держав. У 1199 р. після об'єднання Романом Мстиславичем Галицького і Волинського князівств почався майже 150-річний період існування Галицько-Волинського князівства. Значно менше відоме воно як королівство і держава.

Галицько-Волинське князівство складалось з двох частин: власне Галицько-Волинських земель Галицько-Волинські князі у різні часи володіли або тримали у васальній залежності такі князівства і землі: Київське (1203—1205, 30-ті роки XIII ст.), Турово-Пінське, Городельське, Чорну Русь, територію ятвягів (50-ті роки XIII ст.), на заході — території навколо Любліна (1244, 1302), частину Закарпаття (1262). Отже влада Галицько-Волинських князів поширювалась на території площею 320—330 тис. кв. км.

Природні умови сприяли розвитку сільського господарства, промислів, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Високого рівня досягли ремесла. Письмові джерела фіксують 22 види ремісничих спеціальностей, археологічні розширюють їх перелік до 60.

Галицько-Волинська земля відігравала помітну роль у загальноєвропейській торговельній системі. Через неї пролягав значний відрізок одного з двох шляхів «з варяг у греки». Торгівля велася з Польщею, Литвою, Німецьким орденом, придунайськими містами, Візантією, Угорщиною, Чехією, Саксонією, Фландрією. Про її інтенсивність свідчать розгалужена система мостів, кварталів італійських, німецьких і північно-руських купців у містах князівства.

Влада у державі належала князю, який спирався на феодалну верхівку — бояр. Водночас між князем і феодалами точилася постійна боротьба: князь намагався зосередити державні функції у своїх руках, бояри — обмежити його владу.

Папа Римський, починаючи з 1246 р., у своїх листах постійно титулує Данила і Василька Романовичів королями. Після 1253 р. літописець-сучасник Данила теж називає його королем.

Останні галицько-волинські правителі Андрій і Лев Юрійовичі, Юрій II уже називають себе володарями «божою милістю». Правителі держави використовували вінець (корону), герб, печатку, прапор як ознаки влади.

Бояри, дрібні князі перебували на службі у великого князя. Вони були зобов'язані князю службою. Князь — верховний сюзерен — мав право будь-коли відібрати землю у свого васала. *Проте в середні віки васал мав право шукати собі сюзерена навіть в інших країнах і бувало, що бояри з Русі мали землі в Угорщині.* У Галицько-Волинській державі

з'являється прошарок служивого боярства, яке володіло землею на правах феоду (умовного володіння).

Певну роль у регулюванні внутріполітичного життя відіграло віче. Як і в Західній Європі, віче еволюціонує у бік міського самоврядування, яке було закріплене Магдебурзьким правом у XIV ст. Сформувавшись у XIII ст. в м. Магдебурзі, воно передбачало право міст на самоврядування, власний суд, земельну власність та звільнення від феодальних повинностей. Першими на українських землях його отримали м. Санок (1339), Львів (1356), Кременець (1374), Київ (1494—1497), Станіслав (1663).

Більшого значення набуває рада бояр. Якогось законодавчого оформлення на зразок європейських держав вона в Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. не мала.

Особливості внутрішньої боротьби в першій половині XIII ст.

Смерть Романа Мстиславича в 1205 р. спричинилася до жорстокої і тривалої громадянської війни, що супроводжувалася зовнішніми втручаннями. Внутрішня боротьба за владу в Галицько-Волинській державі точилася 40 років й умовно поділяється на три етапи.

Перший етап — 1205—1219 рр. У цей час боротьбою за законні права династії керувала дружина Романа Мстиславича — Ганна, її підтримували колишні волинські васали Романа, а потім васали її дітей — малолітніх Данила та Василька; Ганна також зверталась за підтримкою до королів Угорщини і Польщі. Поляки й угорці, скориставшись ситуацією, захопили Волинь і Галич. Частина боярства орієнтувалась на угорців, частина на чернігівських і новгород-сіверських князів, але жодна з цих груп не користувалася повною довірою населення.

Другий етап — 1219—1228 рр. Подорослішавши, Данило безпосередньо очолює боротьбу за повернення всієї повноти влади та звільнення галицької землі від чужоземного поневолення.

Данило Романович (1201—1264) — князь волинський та галицький. Проголошений князем у 1205р.

Третій етап — 1228—1245 рр. Характеризується боротьбою Данила за повернення у Галич. Протягом 17 років здійснив до 15 значних воєнних кампаній. Серед них — **боротьба за Київ** (1229, 1233); **за Галич проти бояр та угорців** (1230, 1232, 1234—1235, 1238); **проти Німецького ордену** (1237).

Правителі Галицько-Волинської держави у своїх зовнішньополітичних справах нерідко вдавалися до підтримки Римської курії. Це було зумовлено необхідністю мати зносини з державами, які були охрещені за західним (римським) обрядом, а також прозахідною орієнтацією самих князів. Адже Роман Мстиславич, Данило та Василько Романовичі виховувалися у Польщі та Угорщині, були добре обізнані з європейською політичною практикою.

Загальнополітичне становище Галицько-Волинської держави не виключало можливості союзу з Римом. Враховуючи те, що релігія домінувала у свідомості середньовічної людини, Данило Галицький приділяв багато уваги церковним справам. Переговори Данила і Василя з папським послом П'єтро Карпіні у 1245 р. започаткували листування між Римською курією та українськими князями, яке тривало в 1246—1247 рр. Ініціатива виходила з Рима. Данило після перебування в Орді планував відновити боротьбу з татарами й, очевидно, погоджувався на унію, але папа повинен був сприяти поверненню земель, загарбаних поляками та угорцями, гарантувати збереження обрядів грецької церкви. У 1247 р. Данило навіть відрядив посольство на чолі з ігуменом одного з монастирів до Риму.

У буллах від 1247 р. Папа Римський підтвердив права українських князів на певні території; дав згоду на збереження грецького обряду і православної літургії; князі та їх сім'ї, володіння, рухоме і нерухоме майно було взято під захист престолу Св. Петра; пруському архієпископу надано право призначати єпископів на Русі.

Данило відчував, що папа дотримується подвійної політики і не поспішає з організацією хрестового походу проти татар. Очевидно тому відносини між Галицько-Волинською державою і Римом ускладнились. Але наприкінці 1253 — на початку 1254 р. Данило був коронований у Дорогичині папським легатом. Водночас певні сили в оточенні Данила намагались не допустити папського втручання у внутрішні справи держави. Можливо, Данило наштовхнувся на опір духовенства, яке не поділяло його курс на унію. Наприкінці 50-х років XIII ст. папа погрожував Данилові церковним прокляттям й «світською зброєю» за відмову дотримуватися католицької віри. І все-таки Данило вирішив скористатися допомогою Заходу в боротьбі з татарами, піднести престиж.

Серед причин зникнення Галицько-Волинської держави з політичної карти середньовічної Європи називають передусім **занепад династії короля Данила**.

Агресивна політика сусідів також вплинула на долю держави. У XIV ст. покінчила зі своїми усобицями Польща і за Казимира Великого (1333—1370) перейшла в наступ проти Русі. Закріпилась нова династія в Угорщині. Небезпечним сусідом став литовський князь Гедимін (1316—1321). Галицько-Волинська держава не мала можливості тривалий час чинити опір. У 1349 р. Казимир Великий підкорив собі Галичину. Згодом більшість територій України опинилась під владою литовських князів. Середньовічна Українська держава припинила існування. Частина її територій підпорядкувала нова держава, в якій переважав українсько-білоруський етнічний елемент.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

**Тема 1.3. Україна під владою іноземних держав (XIV- перша
половина XVI ст.)**

План

1. Загарбання українських земель Литовським князівством, Польщею, Угорщиною та Молдавським князівством українських земель.
2. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств.
3. Антифеодальна боротьба українського народу та боротьба за національну незалежність.

Час проведення: 2 години.

Харків – 2017

1. Загарбання українських земель Литовським князівством, Польщею, Угорщиною та Молдавським князівством українських земель.

Феодална роздробленість Київської держави, сили якої підірвала монголо-татарська навала, призвела до захоплення українських земель феодалами Польщі, Литви, Молдавії, Угорщини, Кримського ханства і Туреччини.

У XIV ст. Україна переживала період політичного, економічного і культурного спаду. Тоді ж почався період підйому в розвитку її сусідів — Литви, Польщі, Московського князівства.

У XIII ст. внаслідок розпаду племінного і зародження феодалного суспільства, а також об'єднання войовничих, відсталих язичницьких племен утворилася Литовська держава зі столицею у Вільнюсі. Вона рішуче протистояла нападам з боку Лівонського і Тевтонського орденів лицарів-хрестоносців. Значно зміцнилася Литовська держава при великому князеві Гедиміні (1316-1341 рр.). На початку XIV ст. литовці розпочали захоплення Білорусі. Після смерті Юрія-Болеслава князем Волині стає син Гедиміна Любарт (1341-1385 рр.). Литва почала істотно впливати на політику Любарта, заволоділа Волинською, Холмською і Белзькою землями.

Другий син Гедиміна Ольгерд (1345-1377 рр.) узяв курс на захоплення українських земель. Це полегшувалося й тим, що Золота Орда після смерті хана Джанібєка в 1357 р. помітно ослабла: почалися міжусобиці й фактично утворилося кілька улусів. Протягом 1355-1356 рр. Ольгерд захопив Чернігівсько-Сіверську землю, а в 1362 р. — Київ. Того ж року він розгромив загопи татарських військ на р. Сині Води і поширив свою владу на Поділля. В усіх цих землях Ольгерд залишив княжити своїх синів і племінників. Так, у Києві правив його старший син Олександр. Місцеві феодали зберегли окремі свої володіння, а руські землі — Чернігівська, Київська та Волинська — залишалися автономними. Руські князі й бояри були васалами литовського князя. Водночас князь брав на себе обов'язки захищати їх від татар. Литовські князі проголосили правило: "Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо". Українська аристократія підтримувала Велике князівство Литовське, оскільки його зовнішня політика (саме у боротьбі з монголо-татарами) збігалася з інтересами України. Українське населення вважало литовців союзниками у боротьбі із Золотою Ордою.

Таким чином, підкоривши Білорусь і значну частину території України, Велике князівство Литовське стало найбільшою державою в Європі. Більшість населення в ньому становили українці й білоруси. Литовці були культурно відсталішими від них, сповідували язичництво. Литовська верхівка швидко потрапила під культурний вплив своїх слов'янських підданих. Литовські князі намагалися пристосуватися до українських і білоруських умов життя, приймали православну віру, місцеву культуру, мову, тобто ставали українськими і білоруськими князями, тільки з нової литовської династії Гедиміновичів. Слов'янська мова ставала державною,

нею писали офіційні документи. Починаючи з Гедиміна литовські князі називали себе князями литовців і руських, а свою державу — Великим князівством Литовським і Руським.

Велику роль в історії України відіграла Польща. Ще в 1339 р. польський король Казимир III уклав союз з угорським королем проти України і дістав підтримку Ватикану. Через дев'ять днів після смерті Галицько-Волинського князя Юрія-Болеслава Казимир III розпочав похід у Галичину. У боротьбі з місцевим населенням він у 1340 р. захопив усю Галицьку землю.

Завоювання українських земель не відбувалося для поляків так легко, як для литовців. Річ у тім, що польську агресію підтримали польські магнати, які мріяли про українські землі; католицька церква, яка хотіла знищити православ'я і поширити свій вплив на Схід; багаті польські городяни, яким були потрібні торговельні шляхи до Галичини. І хоча спочатку Галичина зберігала відносну адміністративну незалежність, а Казимир III офіційно пообіцяв поважати права і звичаї українського населення, незабаром усе різко змінилося. Вже в 1340 р. король попросив Папу звільнити його від присяги "дотримувати обряди, права і звичаї православних підданих" і почав роздавати землі полякам, німцям, угорцям; в усіх волостях були призначені старости.

Тому в 1340 р. населення під керівництвом боярина Дмитра Дедька вигнало поляків з Галичини. До 1345 р. Галичина залишалася під владою литовського князя Любарта. Проте поляки не втрачали надії захопити Галичину. Тривалий час вони в союзі з угорцями боролися з литовцями, які підтримували українців, за Галичину і Волинь. Для поляків ця війна була хрестовим походом проти язичників-литовців і православних українців. У 1366 р. війна завершилася перемогою Польщі, яка захопила всю Галичину і половину Волині.

У 1379 р. помер польський король Казимир III. За договором з Людовіком Угорським Казимир згодився на передання Людовіку польської корони і українських земель після смерті в разі, якщо у нього не буде наступника (що й сталося). Людовік став польським королем, проте намагався втримати Галичину у складі Угорщини. Для цього він призначив князем Галичини близького до себе Влади-слава Опольського. Опольський оточив себе німцями, поляками, угорцями, погано ставився до місцевого населення, здійснював політику католицизму. У Львові в 1375 р. було засновано католицьке архієпископство. Після смерті Людовіка королевою Польщі стає його донька Ядвіга, яка в 1387 р. відвоювала Галичину в угорців і остаточно приєднала до Польщі.

Північна Буковина — частина Галицько-Волинського князівства, створеного в 1359 р., — потрапила у залежність від Молдавської держави. Молдавію, а в її складі й Буковину, постійно захоплювали то Угорщина, то Польща, а починаючи з XVI ст. вона почала залежати від Турецького султана.

Ще у другій половині XIII ст. Угорщина приєднала Закарпатську Україну. На захоплених землях зберігалися місцеві територіальні утворення — жупи (пізніше їх почали називати комітетами), проте очолювали їх угорські феодали.

Наприкінці XIV ст. у Польщі та Литві з'явилися спільні державні інтереси. По-перше, і Польщі, і Литві загрожували агресивні плани Тевтонського ордену. По-друге, треба було утримувати нові величезні території з білоруським і українським населенням. По-третє, зі зростанням своєї могутності Московська держава почала заявляти претензії на всі давньоруські землі. До того ж польські магнати-пани мали намір заволодіти рештою українських земель і шукали для цього нові можливості.

Від середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. знову посилюється значення Київського князівства, де княжила династія Гедиміновичів. У ті роки межі Київського князівства розширилися внаслідок приєднання частини земель сусідніх князівств, зокрема за рахунок колонізації південних степів. Під владою київського князя були Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Остер, Черкаси, Переяслав, Канів, Звенигородка та інші міста, де Гедиміновичі призначили своїх намісників. Київський князь був васалом Великого литовського князя, проте зберігав за собою верховну владу в землі. Так, у його підпорядкуванні були старости, він здійснював верховне командування військовими силами, мав право роздавати землі в користування боярам. Протягом 1362-1395 рр. у Києві княжив представник династії Гедиміновичів — Володимир Ольгердович. При ньому значно зміцнилася влада, почалося карбування власних монет, з'явився герб Києва — архангел Михаїл на червоному щиті. На прапорі був зображений Київський герб на зеленому тлі.

Дотримуючись своєї політики, Вітовт усунув князя Володимира від князювання в Києві й на його місце призначив Скиргайла Ольгердовича. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників. Князівська влада в Києві відновилася ще раз з 1440 по 1470 р. Останнім київським князем був Семен Олелькович. Після цього Київська феодальна держава перестала існувати. Київською землею почали керувати литовські воєводи.

2. Етапи об'єднання Польського та Литовського князівств.

Після приєднання українських і білоруських земель Литва прагнула захопити й Північно-Східну Русь. Проте в 1372 р. московський князь Дмитро Донський розбив литовські війська під Любутськом. Значення Москви ще більше зросло після Куликівської битви 8 вересня 1380 р., коли руське військо розгромило золотоординські полчища Мамаю. У цьому зв'язку в польських вельмож зародилась ідея династичної унії Польщі та Литви, для чого вони вирішили віддати заміж польську королеву Ядвігу за нового Великого литовського князя Ягайла Ольгердовича.

Кревська унія

У 1385 р. у м. Крево була укладена персональна унія між Ягайлом і польською верхівкою, згідно з якою він обирався польським королем,

одружувався з королевою Ядвігою. Ягайло зобов'язувався організувати боротьбу за повернення загарбаних німцями земель, інкорпорувати Литву та Русь до Польщі, запровадити на цих землях католицизм.

Разом з литовськими присяжні грамоти на вірність польському королю підписали київський, волинський та новгород-сіверський князі. Спроби швидкого впровадження в життя умов унії посилили опозицію в середовищі литовської та руської верхівок, яку очолив литовський князь Вітовт. Згідно з досягнутим компромісом 1392 р. Литва залишалась фактично самостійною державою на чолі з Вітовтом, який на засадах ленного права (права влади над певною землею за умов виконання військової або адміністративної служби) залежав від польського короля. До 1440 р. в Україні точилась боротьба під проводом Вітовта, а по його смерті - Свидригайла проти польського втручання і посадження литовських магнатів намісниками та воєводами на Київщині, Чернігівщині, Волині. Несприйняття місцевою українською елітою унії Литви та Польщі призвело до устремлень окремих її кіл у бік православної Москви. Навіть здобута спільно з поляками перемога над німцями під Грюнвальдом у 1410 р. не зупинила прагнення української, білоруської та литовської верхівки до самостійності.

Люблінська унія

На рубежі між середньовіччям та новими часами в історії України знаковим явищем стала Люблінська унія 1569 р. між Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Вона була зумовлена такими чинниками:

1. *Тривалим досвідом Литовсько-Польських союзів XIV- XV ст. Наприкінці XIV ст.* Литва та Польща опинились під загрозою з боку Тевтонського ордену й шукали взаємоприйнятних форм боротьби з ним. В обох країнах точилась боротьба між різними групами: у Литві - між братами та родичами князя Ягайла; в Польщі - між мало- та велико-польськими феодалами. Внаслідок компромісів

2. *Московською загрозою.* Литва була у стані перманентної війни з Московським царством. Виснажені великими втратами, литовці відчули, що без Польщі не зможуть вистояти.

3. *Династичними зв'язками.* Король польський і водночас великий князь литовський Сигізмунд II Август (1520- 1572) не мав синів - спадкоємців престолу. Розуміючи, що політичне недалекоглядно покладатись на думку сеймів у визначенні нового правителя, спираючись на власний авторитет, він рішуче підтримав ідею нової унії. Зреалізовано її на Люблінському спільному сеймі, під час якого король видав привілеї для української православної шляхти Волині, Київщини, Поділля, заохочуючи її голосувати за об'єднання.

4. *Прагненням української шляхти здобути права, якими користувались польські шляхтичі (приміром, не сплачувати деякі податки).* Крім того, українська шляхта сподівалась отримати допомогу в охороні своїх земель від набігів кримських татар. Польща, що перебувала на вершині економічної та політичної могутності, видавалась їм найкращим союзником.

Тому вони в односторонньому порядку проголосували за вихід українських земель зі складу Великого князівства Литовського і включення їх до Польського Королівства.

Люблінський сейм тривав протягом першої половини 1569 р., а 1 липня було підписано акт про унію, згідно з яким Польща та Литва об'єднувались в єдину державу - Річ Посполиту на чолі з монархом, обраним на спільному сеймі. Єдиний сейм і сенат мали збиратися у Варшаві. Об'єднана держава здійснювала зовнішньополітичні зносини, мала єдину грошову одиницю. Шляхта звільнялась від сплати торгових мит. Піддані обох держав мали рівне право володіти маєтками в обох частинах Речі Посполитої. Велике князівство Литовське зберігало автономію, маючи окремий уряд, адміністрацію, суд, закони, військо.

Українські землі в складі Королівства Польського поділялись на шість воєводств: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводство. Управляли ними воєводи з дуже великими повноваженнями. На території чотирьох нових воєводств продовжували діяти Литовський статут, попередня система судочинства, «руська мова» як урядова. Згодом їх поволі витісняли польські порядки, польська та латинська мови.

В Україні почало інтенсивно зростати землеволодіння магнатів та шляхти. Латифундії феодалів набули виняткового значення у зв'язку зі змінами в економіці Західної Європи, яка потребувала сільськогосподарської продукції. Запровадження комерційно орієнтованих маєтків (фільварків) допомогло суттєво збільшити в Україні виробництво та вивіз зерна. Якщо через Гданський порт у 1557 р. було вивезено 89 тис. т зерна, то у 1583 р. - вже 138 тис. т, а в 1618 р. - 256 тис. т.

Все це відбилось на становищі українських селян. Було зламано колективістську общинну форму землекористування і впроваджувалось наділення землею кожної сім'ї. Селянин повинен був відбувати панщину, яка постійно збільшувалась. До того ж поляки обмежили можливості соціальної мобільності українців, намагаючись всіляко прикріпити їх до землі.

Не всім представникам правлячих верств Литви Кревська унія була до душі (адже Польща стала гегемоном у союзі Польщі та Литви). Речником протесту Великого Литовсько-Руського князівства проти свавільного, антидержавного акту Ягайла виступив князь Вітовт (1392-1430 рр.), який кілька разів намагався розірвати зв'язки з Польщею і здобути королівський титул. Згідно з угодою, підписаною в 1400 р., Ягайло і польські феодали визнали Вітовта довічним правителем автономної Литовської держави, а Вітовт прийняв титул Великого князя литовського.

Політика Вітовта була спрямована на зміцнення Литовської держави. Залежність українських і білоруських земель від Литви значно зросла. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське), Західне Поділля змушений був передати Польщі. Вітовта непокоїло й те, що багато дрібних князів з династії Гедиміновичів українізувалися, почали вболівати за місцеві інтереси більше,

аніж загалом за справи Великого князівства. Тому Вітовт постійно переводив князів з одних володінь до інших, щоб позбавити їх місцевої підтримки. Дрібні князі, аби зберегти свої землі, повинні були відбувати військову службу у Великого князя. Таким чином, Україна перетворилася на литовську провінцію під керуванням великокнязівських намісників.

Розширюючи кордони держави, Вітовт поставив перед собою завдання витіснити татар з Причорномор'я і вийти до берегів Чорного моря. У 1399 р. на р. Ворсклі відбулася велика битва з татарами, проте литовці зазнали поразки. І все-таки у 20-ті роки XV ст., скориставшись ворогуванням між золотоординськими ханами, Вітовт розширив межі Литовської держави до Чорного моря. Для захисту степових просторів він збудував тут кілька фортець.

Вітовт продовжував зміцнювати позиції литовської знаті. У 1423 р. він підписав угоду з Ягайлом, згідно з якою литовські бояри-католики діставали такі самі широкі права, як і польська шляхта. Та водночас зі зближенням польської і литовської знаті на ґрунті католицизму збільшувався розрив між литовською і православною українською знаттю. Поділ на католиків і православних, що відбувся в результаті Кревської унії в 1385 р., тепер посилювався суспільними і політичними привілеями католиків.

Після смерті Вітовта в 1430 р. у Великому князівстві Литовському почалася боротьба проти польських панів і католицької церкви. Українські феодалі, спираючись на підтримку кількох литовських магнатів, обрали Великим князем брата короля Вітовта — Свидригайла, князя зі Східної України, який негативно ставився до союзу з Польщею. У відповідь на це Ягайло захопив Волинь і Поділля, де незабаром почалася народна війна проти поляків. Намагаючись підірвати владу Свидригайла зсередини, Польща організувала серед литовців пропольську партію, яка оголосила недійсним обрання Свидригайла Великим князем і зробила Великим князем молодшого брата Вітовта — Сигізмунда Старобського. Внаслідок цього в 1432 р. Литовське князівство поділилося на два табори: землі, де жили литовці, підтримували Сигізмунда, тоді як українське населення підтримувало Свидригайла. Сигізмунд, намагаючись знайти підтримку серед православних феодалів, пообіцяв зрівняти їх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це сприяло тому, що в 1435 р. він переміг Свидригайла, хоча народні виступи, зокрема в Київській землі, тривали. Проте постійна орієнтація Сигізмунда на Польщу призвела до невдоволення литовських і українських панів, і в 1440 р. Сигізмунд загинув від рук змовників на чолі з українськими князями Іваном і Олександром Чарторійськими. Литовці обрали своїм Великим князем сина Ягайла — Казимира, який у 1447 р. стає також королем Польщі під іменем Казимира IV.

І хоча литовські пани дедалі більше відтісняли українців від державного життя у країні, вони змушені були піти на поступки українському населенню і відновити Київське та Волинське удільні князівства. Київським князем став Олелько Володимирович, а Волинським —

Свидригайло. Та вже в 50-х роках, спираючись на підтримку польських магнатів, Казимир IV узяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У 1452 р. після смерті Свидригайла та в 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича Волинське і Київське князівства були ліквідовані й перетворені на воєводства під управлінням намісників Великого князя.

Добре розуміючи обстановку, литовські правителі намагалися схилити православне населення України до католицизму. У цьому зв'язку в 1458 р. православну церкву України і Білорусії було відокремлено від московської митрополії й перетворено на самостійну київську митрополію. Проте на унію з католицькою церквою українське населення не пішло.

У XV ст. над Україною нависло нове лихо — з боку Туреччини (Османської імперії) і Кримського ханства. Після розпаду Золотої Орди на Кримському півострові в 1449 р. виникла татарська військово-феодална держава. Хан Хаджі-Гірей остаточно відмежувався від Орди, а основою його зовнішньої політики стало пограбування сусідніх країн. Його наступник хан Менглі-Гірей захопив Причорномор'я і знову відсунув українські землі на північ.

У 1498 р. Туреччина вперше напала на українські землі, зокрема розоривши міста Перемишль і Ярослав. Починаючи з 80-х років XV ст. напади татар на Україну стають постійними. Кримські татари грабували українські землі, забирали і продавали українських людей у рабство. Найбільшим ринком з продажу рабів стала Кафа (кримське місто Феодосія). Литовські князі змушені були платити щорічну данину Кримському ханові, проте напади на Україну тривали, а польсько-литовська держава не змогла організувати захисту своїх південних кордонів. Наймане військо було невелике — близько 4 тис. осіб. Замки, побудовані литовцями для оборони у Вінниці, Брацлаві, Черкасах, Умані, Барі, Каневі та інших містах, були погано оснащені й мали невеликі гарнізони. І тільки на початку XVI ст. у ряді битв польське військо і загопи місцевих князів під керівництвом українського князя Костянтина Острозького змогли завдати поразки татарським загарбникам. Однак в основному боротися проти татар і турків доводилося українському народові та новій силі, яка зароджувалася в ті часи, — козацтву.

Посилення централізаторської політики Великого князівства Литовського, ущемлення прав православного населення та українських князів і панів призвели до того, що багато українських магнатів почали шукати захисту у православної Московської держави.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. утворилась єдина Російська держава. Важливим етапом на шляху її зміцнення була ліквідація в 1480 р. монголо-татарського ярма. Московський князь Іван III прийняв титул "государя всієї Русі" і заявив, що всі землі колишньої Київської Русі мають тепер належати Москві.

Ще в 1481 р. князь Федір Бельський, Михайло Олелькович та Іван Гольшанський у відповідь на ліквідацію Київського князівства організували

змову з метою вбити короля Казимира і передати українські землі під владу Москви. Проте змову було розкрито, її учасників страчено, тільки Федору Бельському вдалося врятуватись. З 90-х років XV ст. православні правителі Чернігівських князівств добровільно почали визнавати владу Москви.

У 1508 р. український князь Михайло Глинський, сміливий, талановитий і прекрасно освічений (освіту він здобув у Західній Європі), очолив повстання в Україні проти Литви, та воно зазнало поразки, і Глинський втік до Москви.

Унаслідок воєн, що відбулись на початку XVI ст., до Росії перейшли Чернігівсько-Сіверські землі, зокрема міста Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Брянськ, Більськ, Гомель. Цим було покладено початок входженню частини українських земель до складу Російської держави.

Отже, на початку XVI ст. стало очевидним, що Велике князівство Литовське почало втрачати свої позиції. У 1549 і 1552 р. воно не змогло протистояти нападам татар. У 60-ті роки XVI ст. нова війна з Москвою змусила литовських панів звернутися по допомогу до Польщі. Натомість поляки головною умовою поставили об'єднання в єдине політичне ціле Польщі й Литви, яких до того об'єднувала тільки династична унія. Литовські й українські магнати боялися посилення ролі польських панів і були проти цього, проте дрібні й середні українські феодали, невдоволені владою магнатів, підтримували об'єднання, сподіваючись дістати такі самі привілеї, які мало польське дворянство.

У 1569 р. король Сигізмунд II Август скликав у **Любліні сейм**. Поляки за підтримки дрібної шляхти з Волині, Поділля, Київщини оголосили про приєднання цих земель до Польщі. У результаті підписання Люблінської унії було утворено Річ Посполиту, з єдиним королем, сеймом, грошима, податками і зовнішньою політикою. Велике князівство Литовське зберігало певну автономію, зокрема місцеве управління, військо, суд, скарбницю.

До Польщі відходили всі українські землі, які були розділені на сім воєводств: Руське (Галичина), Більське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське і Чернігівське (створене в 1635 р.).

Протягом майже двох століть більшість населення України проживала у складі Великого князівства Литовського. На думку історика М. Грушевського, Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Москва. Дехто з українських істориків стверджує, що, по суті, воно стало оновленою руською державою, а не іноземним формуванням, що поглинуло Україну. І хоча національно-політичне життя українців стикалося з певними перешкодами, проте для розвитку культури і національної самосвідомості це був сприятливий час. Українські нащадки князів і бояр мали рівні права з литовцями, часто були намісниками, воєводами, старостами і всі життєво важливі питання вирішували на місцях. Вони також засідали у великокнязівській раді та центральній адміністрації. Діловодство велось українською мовою, а Литовський статут (кодекс Великого князівства) ґрунтувався на законодавчих традиціях Київської держави. Православна церква мала в українських землях практично головне

значення. Водночас, як засвідчує доля Галичини, яка першою потрапила під владу Польщі, з переходом українських земель від Литви до Польської корони під сумнів було поставлене власне існування українців як окремої етнічної спільноти.

3. Антифеодална боротьба українського народу та боротьба за національну незалежність.

Адаптація до політичних, суспільних і культурних умов Речі Посполитої ускладнювалась пасивністю української еліти. Її розвиток до 1569 р. відбувався в умовах вирішення відносно обмеженого кола питань: литовсько-татарських, литовсько-московських взаємин, протистояння між прихильниками самостійності Литви і пропольською орієнтацією. Після Люблінської унії перед українською шляхтою розкрились нові перспективи, можливість участі в загальноєвропейських справах. Прикладом, протистояння з Кримом трансформувалось у боротьбу християнської Європи проти наступу мусульманської Османської імперії. Річ Посполита, одна з найпотужніших держав Європи, опинилася на самому вістрі цієї боротьби. Проникнення в Україну концепцій, сформованих Реформацією та контрреформацією, ще більше ускладнили стосунки в суспільстві. На ці проблеми нашаровувались кризові явища всередині української православної церкви, спроби польської еліти духовно, релігійне уніфікувати українські землі. Зважаючи на ключову роль релігії в тогочасному суспільстві, боротьба за захист православної віри набула виняткового політичного змісту.

Православ'я в українських землях опинилось наприкінці XVI ст. у глибокій кризі. Місцева церковна верхівка, священники сконцентрували увагу на майнових, побутових проблемах. Константинопольські патріархи рідко втручались в українські церковні справи, обмежуючись висвяченням митрополитів, а коли і намагались впливати на місцеві проблеми, то діяли не завжди обдуманно. Втручання польської влади у призначення церковних ієрархів в Україні мало політичні цілі. Виникла ситуація, якою незадоволені були всі верстви українського населення.

Протистояння католицької та православних вірувань має два етапи.

1. Першою спробою викриття ворожості до українського народу папства та католицизму стала книга письменника, педагога, культурно-освітнього діяча Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (1587). У ній обґрунтовувалась недоцільність календарної реформи Папи Римського Григорія XIII, містився заклик до всіх православних і передусім до князя Олександра Острозького непохитно стояти на обороні православної церкви.

2. Після Брестського собору 1596 р. розпочалась наступна фаза полемічної боротьби. У відповідь на новий твір П. Скарги, який доводив правомірність унії між православною та католицькою церквами, заперечувалась можливість світським особам мати голос в цій справі.

Представники української еліти під час полеміки обґрунтували принцип соборності та ідею демократичної церкви, спростували нападки на константинопольського патріарха, застерігали проти порушень релігійної

свободи в Речі Посполитій, доводили, що впровадження унії не відповідає традиціям польського політичного права, засадам шляхетського парламентаризму.

Деякі представники православного духовенства визнавали можливість існування церкви без ієрархії служителів, рівність представників усіх станів суспільства, різко засуджували весь політичний лад Польщі, заперечував контакти із західною культурою, закликали православних обмежитись вивченням лише церковних книжок.

Братський рух

Поява і поширення братств як національно-релігійних організацій пов'язані з загальноєвропейською тенденцією посилення ролі суспільства під впливом ідей Ренесансу та Реформації. З другої половини XVI ст. в Україні братський рух набув самостійного значення в політичному житті, протистоячи зростаючому тиску польсько-католицьких елементів.

Перше - Львівське Успенське братство - засноване у 1463 р. міщанами, купцями та ремісниками. Спочатку братства дбали про забезпечення церков книгами, іконами, свічками, опікувалися хворими, сиротами, бідними, зубожілими громадянами. Згодом ставали культурними і духовними осередками українського громадянства в місті або в цілому регіоні, як, приміром, Львівське, Луцьке та Київське.

Між 1589- 1615 рр. братства виникли майже у 20 містах. З 1585 р. починається організаційне оформлення братств. У 1586 р. Антіохійський патріарх затвердив статут Львівського братства, а в грудні 1587 р. константинопольський патріарх визнав за ним право ставропігії (автономної церковної організації, не підлеглої юрисдикції місцевих єпископів) з правом зверхності над іншими братствами, нагляду за діяльністю духовних і світських осіб. У братстві були запроваджені загальні збори, членські внески (півгроша на місяць), щорічні вибори керівництва - чотирьох старійшин. Львівське братство відіграло значну роль у боротьбі з польським національним і релігійним тиском, добиваючись релігійної та професійної рівноправності українського громадянства, православних з католиками.

Братства запроваджували принцип виборності служителів церкви, в тому числі з достойних світських осіб; засновували власні друкарні та школи, вириваючи суспільство з під цілковитої залежності від духовенства. Друкарня Львівського братства у 1574 р. стараннями Івана Федорова видрукувала «Апостол» та «Буквар», а протягом 1591- 1722 рр. - 140 книг тиражем 160 тис. примірників, які розходилися по Україні, Білорусі, Валахії, Молдові, Болгарії, Московії, Сербії.

У 80-ті роки XVI ст. з'являються братські школи, які ставали центрами формування нової української еліти, науковими осередками, кузницею політичних провідників. Вони сприяли формуванню інтелектуального потенціалу нації, створенню передумов для відкриття навчальних закладів вищого типу (Київського колегіуму), готували ґрунт для подальшого інтелектуального, духовного прориву, який здійснив «гурток Петра Могили» у 1630- 1640 рр.

Брестська церковна унія: політичні причини та наслідки

Деякі українські церковні ієрархи засобом подолання кризи в православній церкві (діяльність братств вони вважали одним з її проявів) та упередженості польського католицького керівництва стосовно українців вважали унію з католицькою церквою, що відповідало настроям частини тогочасного українського суспільства. Ідею унії між православною та католицькою церквами на рівноправних засадах, згідно з домовленостями Флорентійського собору (1439), спершу підтримував князь Констянтин Острозький - впливовий і рішучий захисник православ'я. Однак переговори між українськими владиками, представниками українських світських кіл, польською світською владою та папськими послами затягувались. Прискорили їх зовнішні обставини. У 1589 р. була проголошена автокефалія Московського патріархату, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі. Це могло призвести до посиленого втручання Москви у внутрішні справи Речі Посполитої під приводом захисту православних в Україні й Білорусі. У 1590 р. шість єпископів - львівський, луцький, холмський та белзький, туровський і пінський закликали визнати верховенство Папи Римського за умови збереження церковного устрою і богослужіння за грецьким обрядом. Наприкінці 1595 р. вони відвідали Рим й уклали офіційну угоду з папою. Тільки після цього в жовтні 1596 р. у Бресті було скликано собор, який мав ухвалити рішення, прийняте групою ієрархів. Фактично одночасно відбулись два собори. За унію виступали митрополит, п'ять єпископів з ігуменами, архимандритами, частиною духовенства і шляхти. Проти - двоє єпископів, велика частина духовенства і шляхти на чолі з К. Острозьким. Король Сигізмунд III спеціальним універсалом підтримав рішення прихильників унії.

Виникнення греко-католицької церкви стало подією в політичному житті України, яку не можна оцінити однозначно. З одного боку, українське суспільство замість очікуваного порозуміння ще більше розколось; розпочалась довготривала завзята внутрішня боротьба, яка стала одним з головних чинників політичного життя до початку Визвольної війни у 1648 р. З іншого - саме греко-католицька церква на західноукраїнських землях протягом XVIII- XX ст. була могутнім фактором збереження національної самосвідомості українців.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.4. Українські землі у складі Речі Посполитої (друга половина XVI - перша половина XVII ст.) Феномен козацької культури

План

1. Посилення соціального і національно-релігійного гніту в Україні. Виникнення козацтва.
2. Формування суспільно-політичного устрою Запорозької Січі. Самобутність козацької культури.
3. Визвольна війна українського народу у середини XVII ст. і зародження української державності.

1. Посилення соціального і національно-релігійного гніту в Україні. Виникнення козацтва.

Вперше термін «козак» зустрічаємо у Початковій монгольській хроніці (1240). О.Пріцак вважає, що слово це існувало ще з XII ст. зафіксоване воно в арабо-половецькому словнику 1245 р. У перекладі з тюркських мов він означає «одинокий», «схильний до завоювання». Цей термін вміщено в словнику половецької мови «Codeks Cumanicus» (1303) та в додатку до грецького збірника житій святих «Синаксаря». Спочатку воно позначало самотнього, неодруженого чоловіка. Цікаво, що пізніше в Криму слово «козак» вживалося для позначення полярних рольових функцій: «страж» і «розбійник».

Козаками також вважалися кур'єри, ескорт, а з 1452 р. - чингізиди та їх нащадки.

Проблема появи та формування козацької верстви й досі є дискусійною. Перші спроби її розв'язання були зроблені ще на початку XVII ст., коли польські історики намагалися вивести козацький родовід із самоназви, тобто зі слова «козак». Зокрема, польсько-литовський хроніст М. Стрийковський вважав, що козаки походять від стародавнього ватажка «Козака», який вдало боровся з татарами. З часом викристалізувалася низка версій, що пояснюють походження козацтва:

- «хозарська» — ототожнює козаків з давніми народами степу «козарами», або хозарами;
- «чорно-клобуцька» — вбачає в них нащадків «чорних клобуків» — тюркського племені яке у давньоруські часи жило в пограничному зі Степом Пороссі:
 - «черкаська» — вважає виникнення козацтва одним наслідків процесу міграції в Подніпров'я черкесів (черкасів), які до того проживали в Тмутаракані;
 - «татарська» — виводить козацький родовід з татар, ських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовта. де шляхом злиття татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво:
 - «автохтонна» — доводить, що козацтво як спільнота є прямим спадкоємцем, логічним продовженням вічових громад
 - Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово-службові Формування, підпорядковані великому литовському князю;
 - «болохівська» — дов'язує козачину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців. Які після встановлення монгольського іга добровільно прийняли протекторат Орди і вийшли з-під влади місцевих князів:

• «бродницька» — висвітлює генетичний зв'язок козацтва зі слов'янським степовим населенням періоду Київської Русі — «бродниками», які жили у пониззі Дунаю:

• «уходницька» — пов'язує виникнення козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю:

• «захисна» — пояснює появу козацтва на південних рубежах необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрозі:

• «соціальна» — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання.

Жодна з цих теорій не може пояснити всю складність виникнення та формування козацтва, оскільки кожна з них базується на якомусь одному чиннику із економічної, етнічної, воєнної чи соціальної сфер. Водночас більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді. Поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, сумарною дією чинників двох категорій (межа між якими досить умовна), тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність.

Чинниками, що робили можливими появу та формування козацтва, були:

1)існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

2)досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бродниками та ін;

3)природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого, до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1)зростанням великого феодалного землеволодіння, що розпочалося з XV ст. підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

2)посиленням феодалної експлуатації, прогресуючим закріпаченням, наростанням релігійного та національного гніту;

3)зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар.

Козацтво сформувалося на стику землеробської та кочової цивілізацій між слов'янським та тюркським етнічними масивами, між християнством та магометанством. Показово, що турки називали запорожців буткалами, тобто змішаним народом. У козацький побут органічно ввійшли тюркські

слова (кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан тощо), татарські озброєння (крива шабля), одяг і звичаї (шаровари, оселедець тощо). Тому термін «протистояння», поширений в історичній літературі, не зовсім точно відображає характер тих умов, за яких відбувалося формування козацтва. Цей маргінальний прошарок населення зростав на ґрунті взаємодії, взаємовпливу та пошуку компромісу між кочовою та хліборобською цивілізаціями.

Хоча перші згадки про козацтво датуються XIII ст. проте як нова соціальна верства суспільної ієрархії воно формується водночас зі шляхтою протягом XV—XVI ст. Фактично майже до кінця XVI ст. термін «козацтво» фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять. У 1572 р. король Сигізмунд II Август видав універсал про Утворення найманого козацького формування. 300 козаків було прийнято на державну службу, записано у реєстр (список) і отримало правовий статус регулярного війська. І хоча ця дія мала на меті розкол козацтва, намагання використати частину його сил в інтересах польської держави, все ж вона поклала початок двом важливим суспільним процесам: а) утворенню реєстрових збройних формувань; б) легітимізації козацького стану — юридичному визнанню прав, привілеїв та обов'язків козацтва як соціальної верстви.

Утворений Сигізмундом II Августом загін незабаром був розформований. Лише 1578 р. уряд Речі Посполитої у зв'язку з поразкою в Лівонській війні та активізацією низового козацтва був змушений повернутися до ідеї відновлення реєстрових формувань. Король Стефан Баторій вписав до реєстру 500 козаків, які за свою службу звільнялися від податків, одержували землю на правах рангового володіння, військово-адміністративну незалежність від місцевої влади, судовий імунітет. Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нереєстровими козаками.

З часом кількість реєстрових козаків зростала: 1590 р. їх налічувалося 1 тис. осіб, 1625 р. — 6 тис., а 1631 р. — вже 8 тис. Організаційно реєстрове (городове) козацтво 1625 р. мало шість полків — Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський. Серйозним ударом по реєстровцям і по всій козацькій верстві була «Ординація війська Запорозького реєстрового» (1638), яка зменшила кількість реєстрового війська і обмежила привілеї та права козацтва.

На початку XVII ст. козацтво як соціальна верства не було однорідним: реєстрове (городове) козацтво — заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі в Речі Посполитій; запорозьке (низове) козацтво — козаки, які проживали в пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорозька Січ; нереєстрове козацтво, яке виникло внаслідок самовільного «покозачення» і не маючи офіційно визначеного статусу вело козацький спосіб життя у прикордонних районах. Проте,

незважаючи на неоднорідність, козацтво вже мало свою соціальну нішу, власне місце в становій ієрархії Речі Посполитої.

Отже, протягом XV—XVI ст. в суспільстві формується нова соціальна верства — козацтво, яка виникла як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і владу. Грунтом для формування козацтва стали існування великого масиву вільних земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння, природне прагнення людей до самозбереження, самоствердження і самореалізації. Каталізаторами цього процесу були широкомасштабна колонізація нових земель, що розгорнулася в XV ст.

2. Формування суспільно-політичного устрою Запорозької Січі. Самобутність козацької культури.

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється 1551 р. у польського історика Мартина Бельського (1495 — 1575). У своїй «Всесвітній хроніці» він повідомляв, що у першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Того часу дванадцять порогів (Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситецький та ін.) перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км. Після цього ріка розливалася в широку заплаву — Великий Луг, де було багато проток та островів (понад 250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах — Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін.

Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючі на Запорожжя козаки будували в різних місцях так звані «городці» та засіки або ж «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Дмитра Вишневецького.

Вишневецький Дмитро (Байда, 1516—1563) — один із перших відомих в історії українського козацтва гетьманів, нащадок великого князя литовського Ольгерда. У 1551 р. — черкаський і канівський староста, організатор відсічі татарським нападам. У 1560р. — на службі в московського царя Івана Грозного, у 1561 р. повертається в Україну. У 1563 р. здійснив військовий похід до Молдавії. Через зраду одного з молдавських претендентів на владу козацьке військо зазнало поразки, а сам гетьман потрапив у полон, був відправлений до Стамбула і там страчений.

Під його керівництвом протягом 1552—1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й надалі стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва.

З часом на Запорозжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку називають праобразом справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі — військової старшини, а також органів місцевої влади — паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені.

Крім власних органів державного управління, в Січі функціонувало також власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Це пояснюється відсутністю традиції, оскільки козаки мали того часу порівняно коротку історію; перманентною воєнною конфронтацією, яка не давала змоги зосередитися на внутрішньому житті; побоюванням запорозьких козаків, що писані закони змінять та обмежать їхні свободи. Козацьке право фіксувало ті відносини, що уклались у Січі: утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5— 8 територіальних паланок), зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорозжя мало і свою територію, яка називалася «землями Війська Запорозького, розташовуючись на території Дніпропетровської, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей. Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорозжя постійно змінювалася, кордони переносилися. Проте це не може стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухливими, а існування державності все ж таки визнавалося.

Отже, ми маємо своєрідну оригінальну форму державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому «справді були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі пануючою була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій — погодитися. Аби він не забував свого місця, й не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або вимазували багнукою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Свого часу відомий дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль влучно підмітив, що американська, цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле — духу свободи та духу релігії. Це ж стосується й козацтва. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки основі світобачення козаків, а є своєрідною ідеологічною ідеологією.

3. Визвольна війна українського народу у середини XVII ст. і зародження української державності.

Козацтво, яке стало провідником національно-визвольної боротьби й інтенсивно формувало зародки національної державності, спромоглося до 1648 р. виробити в узагальненій і розпливчастій формі лише ідею обмеженої автономії. В козацькому менталітеті все ще переважали соціальні й релігійні інтереси (бажання зрівнятись у правах зі шляхтою, захистити православну віру) над національно-політичними. Отже, ні Б. Хмельницький, ні його соратники, піднявши на початку 1648 р. повстання, яке переросло у національно-визвольну війну, не мали справжньої програми створення незалежної Української держави, що трагічно позначилося на результатах цієї боротьби.

Влітку 1648 р. більшість старшини й козацтва ще не усвідомлювала необхідності домагатися автономії, виявляла готовність змиритися з диктатом Речі Посполитої за умови скасування «Ординації» 1638 р.

Всередині козацтва точилася боротьба угруповань, створювалися впливові клани, що змагалися за вплив на гетьмана, Б. Хмельницький намагався порушити геополітичну систему, в якій домінували великі держави, підкоривши під владу козацької України Молдову й Волощину.

Він вперше в історії української суспільно-політичної думки чітко формулює національну державну ідею: створення незалежної соборної держави в етнографічних межах України. За словами М. Грушевського, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала гетьмана.

Хмельницький почав усвідомлювати спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала в складі Речі Посполитої. Тому під час походу українського війська в червні 1649 р. він мав уже чітко сформовану мету: добитися створення незалежної Руської держави від Перемишля до московського кордону. Однак це не означає, що його політична програма мала однобічне спрямування. Хмельницький також виступав за біполярну модель союзу з Кримом, не відмовлявся від пошуків протекції московського царя, намагався відновити політичний діалог з Польщею, планував створити антитурецький альянс разом з Росією та Швецією.

Під поняттям «Гетьманат» слід розуміти систему козацького управління, юридичне визнану Польщею у серпні 1649 р. Територія ж трьох воєводств, на котру поширювалася влада гетьмана, тобто Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, називалася Гетьманщиною.

Єдиного кольору прапора для України в ті часи не існувало. Січова корогва (прапор) була, наприклад, червоного (малинового) кольору, з одного боку на ній зображено у білому кольорі Архангел Михайло, з іншого - білий хрест, оточений небесними світилами. Прапори полків були різних кольорів, переважали малинові, червоні, блакитні, жовті.

На початку 1649 р. в універсалах Б. Хмельницького теза про особисту образу як причину виступу проти шляхти поступається тезі про боротьбу за права православної віри, захист усіх верств українського населення. На переговорах у Переяславі (лютий 1649 р.) з польською делегацією гетьман заявив: Львів, Галич, Холм і прилеглі до них землі повинні відійти під козацьку юрисдикцію, унію необхідно знищити, а реєстр козаків збільшити.

Щоб стимулювати процес передачі землі у власність селян, Б. Хмельницький планував здійснити поступовий перехід від панщини до натуральної та грошової ренти, але ці наміри не вдалося втілити в життя через опір старшини, яка поривалася заповнити соціальну нішу, яку раніше займала польське-литовська та окатоличена українсько-білоруська шляхта. Отже, наявність вільнонайманої робочої сили не відповідала рівню економічного світосприймання козацької верхівки. Вважаючи, що привілейоване становище козацтва - своєрідна плата за ліквідацію ним польсько-шляхетського панування, старшини виражали неприкрите невдоволення розпорядженнями гетьмана щодо так званих рангових

маєтностей, які на її думку, були незначними. Б. Хмельницький жалував верхівці козацтва лише вітряки, хутори, будинки, невеликі села.

Незважаючи на складні внутрішні та зовнішні політичні умови, Б. Хмельницькому вдалося сформувати 100- 150-тисячне військо. Загалом українське суспільство на території Гетьманщини мало перспективу перейти до буржуазного способу життя, але цього не сталося, оскільки правляча верхівка відстоювала норми і традиції середньовіччя у сфері державного устрою.

Водночас боротьба ставала дедалі непримиреннішою через релігійну нетерпимість. Польські війська вважалися захисниками католицизму, а дії українців стимулювали до підвищеної активності православних ієрархів різних країн. Усі вони, виконуючи побажання Б. Хмельницького, переконували керівництво Московії в необхідності об'єднання православного слов'янства, встановлення опіки над Балканами.

Зборівський мирний договір, укладений у серпні 1649 р. Б. Хмельницьким та польським королем Яном II Казимиром, виявився занадто крихким ще й тому, що більшість польських аристократів і шляхти вважала його умови не вигідними для Речі Посполитої, а селянські маси України - несправедливими щодо себе. Виграла від нього тільки частина козацтва, в основному старшинська. Адже генеральний писар одержував щорічну платню в 1000 злотих, генеральний обозний - 400, полковники - по 300, а рядові козаки - по 30 злотих (хлібина коштувала 1 грош). Крім того, старшина володіла ранговими маєтками, на яких працювали залежні селяни, які мріяли про козацький статус. Щедро ви нагороджений був гетьман. Але мир означав і втрату території шести полків, зростання масового невдоволення, пограбування союзниками-татарами 70 населених пунктів Подільського воєводства. Хоча національна козацька республіка не була державою у повному розумінні слова, вона все ж мала найхарактерніші ознаки держави:

Політичну владу уособлювала козацька старшина - нова генерація українського панівного класу. Зосередження в руках фактично довічно обраного гетьманом Б. Хмельницького основних політичних, адміністративних, судових та військових функцій призвело до того, що найважливіші питання він вирішував самостійно, перетворившись на військового диктатора. Його влада була більшою за президентську і наближалася до царської. Не випадково сам Б. Хмельницький був носієм ідеї українського монархізму у формі самодержавного гетьманства, яке б передавалося за спадковістю, а не через процедуру виборів.

Вищим законодавчим органом влади була загальна рада, в якій брали участь усі козаки. У її компетенції були питання військового устрою, війни і миру, обрання старшини, розподілу земель, переговорів з представниками інших країн. Водночас вона була й судовою інстанцією. Збиралася рада раз на рік (1 січня), а також за потреби (неординарні ради). Зібрання козаків за їх власною ініціативою називалися чернецькою або чорною радою.

Виникнення і розвиток державних та військових структур відбувався поза класичною схемою: держава - військо. Якщо у сусідніх народів армія створювалася для вирішення завдань зовнішньої політики, то в Україні організоване у військову силу козацтво створило (за традиціями Запорозької Січі) в 1648 р. свої державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу. Військові структури були не тільки ініціатором побудови державної системи, а й базою для її створення. Козацька військова адміністрація контролювала всі сфери суспільного життя, крім релігійної. Водночас відбувався процес згорання республікансько-демократичних інститутів на користь монархічної форми правління. Усунення козацьких мас від управління державою, добір керівних кадрів за «свояцьким» принципом згодом призвели до того, що рядове козацтво спокійно спостерігало обмеження автономних прав України у складі Російської імперії.

Дедалі більше ускладнювалось зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Польща намагалася втягнути її до антитурецької ліги, кримський хан схилив Б. Хмельницького до походу проти Москви. У серпні-вересні 1650 р. 70-тисячне козацько-татарське військо здійснило похід у Молдову, щоб примусити тамтешнього господаря Василя Лупула зайняти дружню позицію щодо України, а також видати дочку Розанду заміж за старшого сина гетьмана Тимофія.

Після поразки козацько-селянської армії під Берестечком влітку 1651 р. було підписано Білоцерківський мир (з 2 липня 1652 р. він не виконувався) як «милість короля до своїх підданих». Ним передбачалося зменшити кількість реєстрових козаків до 20 тисяч, під владою гетьмана залишалась тільки Київщина, він втрачав право на здійснення зовнішньої політики; до своїх маєтків поверталися шляхтичі та євреї. Договір сейм не ратифікував, що дало змогу Б. Хмельницькому його порушувати. Проте незгодних з договором козаків та старшин, які нападали на польських дипломатів, гетьман карав досить жорстоко - до сотні їх було страчено. Проте антигетьманська опозиція не заспокоювалась. Вперто зривалося складання реєстру в Білоцерківському та Корсунському полках.

На Лівобережжі з'явилися самозвані претенденти на гетьманську булаву, на Запорожжі підняв бунт М. Сулима, який хотів оголосити гетьманом Тимофія Хмельницького. Стративши кількох організаторів заворушень, гетьман у січні 1652 р. закінчив складання козацького реєстру.

Незадоволення народних мас труднощами війни проявлялося і в масовому переселенні на Слобожанщину - під захист московської влади. Тисячам козаків надавались там економічні привілеї та пільги. Б. Хмельницький висловив бажання якнайшвидше бачити Україну під рукою московського царя. Щоб пригасити незадоволення, вже наприкінці березня 1652 р. гетьман відновив війну з Польщею. Щоб забезпечити синові Тимофію молдовський трон, Б. Хмельницький направив у Молдову Вінницький, Брацлавський, Уманський полки для боротьби з ворогами господаря Лупула. Похід закінчився восени 1653 р. поразкою козаків, загибеллю Тимофія, погіршенням відносин з Трансільванією і Валахією.

Загалом 1653 р. приніс Україні багато горя, соціальних потрясінь, дипломатичних і політичних невдач. Було розкрито чергову змову проти Б. Хмельницького, а її організаторів страчено. Людські втрати в чотирьох воєводствах України становили щонайменше 40- 50 відсотків населення. Гетьман вдавався до репресивних заходів щодо козаків, які намагалися уникнути військової служби. Лютували епідемії чуми й холери. Наприкінці року виникла серйозна криза в українсько-кримських відносинах. Підписання у грудні кримським ханом сепаратного миру з Польщею було зумовлено заборонаю гетьмана брати ясир на козацькій території, зближенням з Росією (6 грудня 1653 р. на старшинській раді було схвалено рішення щодо московської протекції). У червні старшинська рада втретє відхилила ідею союзу з Оттоманською Портою, але її рішення Б. Хмельницький приховав від султана. Блокуванню з Туреччиною найбільше опиралися І. Виговський та А. Жданович.

Головні складові геополітичної рівноваги в регіоні змінилися не на користь української самостійності. Сталося це через політику Криму, що в 1649 р. дозволив Польщі уникнути розгрому під Зборовом, трагічну Берестейську битву 1651 р. Саме «кримський» чинник, провал зовнішньополітичного курсу гетьмана у Придунайському регіоні стимулювали становлення нової системи міжнародних відносин, що склалася після 1654 р. Вона зумовила масштабні геополітичні зрушення в центральноевропейському регіоні.

Союз Гетьманату з Московською державою

Події 1648- 1653 рр. засвідчили, що українські козаки спроможні створити власну державу, зруйнувавши при цьому Польщу. Російський цар збагнув, що союзом з Військом Запорозьким можна відкрити собі шлях до Чорного моря, Балкан, Центральної Європи. З донесень дипломатів московська влада знала, що козацька старшина не переймалася умовами політичної автономії. «Кошмар коаліцій» не випадково переслідував козацьку еліту з середини XVII до перших десятиліть XVIII ст. На жаль, в Україні воля до незалежності виявилася слабшою, ніж бажання старшини зберегти свої привілеї у протиборстві з козацтвом; міщани конфліктували з панами й старшиною, братства - з духовенством. І всі шукали силу, що допомогла б їм подолати супротивника. До того ж політичне Україна була поділена між Польщею та Росією, культурно - між Сходом і Заходом.

У 1650 р. патріарх константинопольський Партеній II і патріарх єрусалимський погрожували Б. Хмельницькому анафемою, якщо він відмовиться від протекторату православного московського царя. Політична ситуація в 1653 р. не залишала надій на мир з Польщею, а турецько-татарське покровительство вважалося неприйнятним. Тому гетьман навесні - влітку 1653 р. активізував дипломатичні контакти з царем.

У свою чергу московський цар, втративши надію на здобуття польського престолу, в березні 1651 р. анулював «вічний мир» з Річчю Посполитою від 1634 р. Побоюючись зближення гетьмана з Кримом і Туреччиною, цар, мабуть, повірив погрозам гетьмана піти під владу

мусульманських володарів, якщо не одержить протекцію Москви. Фактично наміри Б. Хмельницького і царя збігалися не тільки щодо мети - ослабити Польщу, але й щодо звільнення балканських християн від влади Порти. Обидва вони підтримували зв'язки з болгарами та сербами, тому під час війни Туреччини з Венецією частина султанського флоту постійно перебувала біля Чорноморського узбережжя, боячись нападу козаків.

8 січня 1654 р. у Переяславі почалася рада, яка прийняла рішення, що суттєво змінило українську історію. У ній взяли участь представники козацької старшини, козаки Переяславського полку та мешканці Переяслава. Представників Запорозької Січі на цій раді не було. Після короткого виступу Б. Хмельницького і читання царської грамоти гетьман, послы та старшини пішли до Успенського собору, де сталося перше непорозуміння між сторонами. Б. Хмельницький висловився за обопільність присяги, прагнучи, щоб боярин Василь Бутурлін присягнув від імені царя, що той захищатиме Україну від Польщі й не порушить прав і вольностей усіх станів українського суспільства. Посол відмовився, посилаючись на те, що цар свого слова не міняє. Після довгих суперечок українська сторона погодилась, що слово царя замінює присягу з його боку; гетьман зі старшиною присягнули на тім, «щоб бути їм із землями й городами під царською великою рукою навіки невідступне». Гетьман і старшина домагалися від В. Бутурліна хоча б писаної декларації про те, що права й вольності України залишаться незмінними, але той відмовився і від цього. Взагалі ніякого письмового договору в Переяславі підписано не було. Визначення відносин в усіх сферах між Україною і Московщиною було відкладено на деякий час.

Протягом двох наступних днів старшина з послами обговорювали деталі майбутньої угоди. Головним у ній було те, що між Україною і Московщиною укладено військовий союз, протекція московського царя поширювалася на територію Лівобережної України та давалася царська гарантія збереження всіх прав і вольностей усіх станів українського суспільства.

З Переяслава московські послы поїхали по Україні приводити до присяги населення, що здійснити було непросто. В Полтавському та Кропив'янському полках московських послів побили киями. Відмовилися присягати полковник І. Богун та І. Сірко, який, зібравши невдоволених, подався з ними на Січ, Уманський та Брацлавський полки. Проте якихось значних виступів проти складання присяги не було.

Наприкінці березня 1654 р. українські послы привезли цареві проект договору у формі петиції з 23 розділів. Основними його пунктами були:

- невтручання царських представників у справи місцевих судів та управління;
- збереження прав і вольностей Війська Запорозького, козаків, шляхти та міщан;
- 60-тисячний козацький реєстр;
- виборність гетьмана і старшини;
- встановлення платні реєстровим козакам;

- право гетьмана приймати чужоземних послів;
- участь московського війська у війні з Польщею.

Два тижні тривало обговорення статей договору. Цей документ, що складався з 11 частин, увійшов в історію під назвою Березневих статей. На жаль, оригінал його не зберігся.

27 березня 1654 р. українські послы одержали відповідь щодо статей договору, царську грамоту з привілеями Війську Запорозькому, грамоту про права й привілеї української шляхти, грамоту гетьманові на володіння Гадяцьким староством. Майже всі пропозиції української сторони були враховані царем, лише в пункті про міжнародні зносини гетьману заборонялося самостійно вести переговори з Польщею і Туреччиною.

Московський договір 1654 р. був так неясно сформульований, що обидві сторони вкладали в нього різний зміст й кожна підходила до нього з урахуванням лише власних інтересів. До цього часу серед істориків немає однастайності щодо його тлумачення. Україна вбачала в договорі лише військовий союз, про що свідчить активна дипломатична діяльність гетьмана у наступні роки, а Москва з перших днів намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території.

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що цей договір є персональною унією, тобто, він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави. В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі, подібний до тих, які Б. Хмельницький уклав раніше з Кримом і Туреччиною, а згодом зі Швецією.

Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна знайшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. На той час Москва ще не мала принципових планів щодо відносин з козацькою Україною. Уряд гетьмана також не зовсім усвідомлював можливий розвиток відносин з Московською державою. До того ж йому бракувало необхідного дипломатичного досвіду, гнучкості й послідовності у міждержавних справах. Проте загалом Переяславсько-Московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української нації у державотворенні. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

Москва спочатку погоджувалася з «протекційним» характером відносин і вважала Україну державою. Підтримуючи з Б. Хмельницьким дипломатичні контакти ще до укладення угоди, царський уряд здійснював їх

через спеціальних послів, якими відав Посольський приказ, що керував зносинами Москви з іноземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниця.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” __05__ 2017р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.5: Українська козацька держава (2 половина XVII - початок XVIII ст.)

План

1. Стосунки з іноземними державами та боротьба за владу в Україні
2. Наступ на політичну автономію України.
3. Перетворення Гетьманщини у провінцію Російської імперії.
4. Особливості культурного розвитку в цей період.

Час проведення: 2 години.

Харків - 2017

1. Стосунки з іноземними державами та боротьба за владу в Україні

Російський історик державного права В. Сергієвич вважав, що Переяславський договір є персональною унією, тобто, він об'єднував дві держави під владою одного спільного монарха (подібно до Кревської унії 1385 р. між Литвою і Польщею). М. Грушевський був переконаний, що договір встановлював васальну залежність України від Москви. Російські історики І. Розенфельд та В. М'якотін вбачали в договорі інкорпорацію (входження) України до складу Московської держави. В. Липинський твердив, що в 1654 р. утворився звичайний військовий союз України й Москви проти Польщі.

Об'єктивно договір засвідчив повну незалежність України від Польщі, для війни з якою Україна знайшла сильного союзника. На її території було збережено власну військову, адміністративну та судову владу. Православна церква, як і всі віруючі, вже не зазнавала релігійного переслідування. Він офіційно узаконив державний суверенітет Гетьманату, засвідчив правову форму його відокремлення від Речі Посполитої, примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької республіки й укладення передусім воєнного союзу з Московською державою.

3 травня 1657 р. різко загострилася боротьба між українськими старшинськими угрупованнями: радикальним, національно-патріотичним, поміркованим.

Криза козацької автономії

Після смерті Б. Хмельницького посаду гетьмана впродовж місяця формально обіймав його 16-річний син Юрій. Проте старшина майже відверто ігнорувала його повноваження. І. Виговський спершу став виконуючим обов'язки гетьмана, а наприкінці жовтня 1657 р. у Корсуні його обирають гетьманом. Виговський мав намір будувати типову для середньовіччя аристократичну республіку, що посилювало охлократичні тенденції в масах, послаблювало центральну владу, стимулювало безчинства старшини. В економічній політиці замість польської шляхти панувала українська.

Серйозних змін зазнала й державотворча ідея, бо під час переговорів з польською стороною І. Виговський відмовився від принципів суверенності і соборності Української держави. Про це свідчить Гадяцький договір 1658 р.

Отже, договір, по-перше, узаконював поділ українських земель на дві частини й унеможлиблював їх возз'єднання у межах національної держави. По-друге, докорінно змінював політичний устрій козацької України. Уряд Руського князівства втрачав самостійність у внутрішній політиці й позбавлявся права на зовнішні зносини. Відновлення польської форми адміністративно-територіального поділу вело до ліквідації поділу полково-сотенного. По-третє, він передбачав ліквідацію витвореної під час визвольної боротьби моделі соціально-економічних відносин. Козацтво усувалося від управління, чільне місце знову посідала шляхта. Відновлювалися велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпацтво.

Погіршилися українсько-російські відносини. 1659 р. обрали гетьманом Юрія Хмельницького, але відсутність у нього твердої політичної волі, неврівноваженість характеру зробили його знаряддям у руках старшинських угруповань. У жовтні 1659р. був укладений Переяславський договір з Москвою. За його умовами гетьман не мав права без дозволу російського царя виступати з полками в похід, призначати полковників та інших посадових осіб, українська церква зобов'язувалась перейти під владу

московського патріархату, гетьман втрачав право на дипломатичну діяльність, російські гарнізони і воєводи розміщувалися в шести містах Гетьманщини.

У жовтні 1660 р. Юрій Хмельницький підписав з Річчю Посполитою Слободищенський трактат, за яким Гетьманщина входила до її складу на правах автономії. З таким рішенням категорично не погодилися лівобережні полковники, тому протягом 1661—1663 рр. громадянська війна розгорілася з новою силою.

1663 р. Ю. Хмельницький у січні відрікся від булави і прийнявши чернечий постриг.

Перший етап громадянської війни 1658—1663 рр. завершився територіальним розколом України, що породило наступний виток боротьби за владу, полегшувало процес інкорпорації Гетьманщини до складу Російської держави.

Поразку національної революції спричинили:

— відсутність загально визнаної суспільством національно-державницької ідеї; переважання регіонально-кланових інтересів у верхівки;

— перманентна політична боротьба між старшинськими угрупованнями, під час якої вони створювали блоки з іноземними державами, часто нехтуючи інтересами власного народу;

— ігнорування більшістю еліти ідеї створення спадкоємного гетьманства, утвердження республікансько-олігархічної форми правління, що призводило до суперництва за гетьманську булаву і вело до численних зловживань старшини на місцях;

— принципові помилки в проведенні соціально-економічних перетворень, що зумовлювало розкол в українському суспільстві та створення ворогуючих соціумів.

Водночас доба української революції засвідчила зародження, існування та розвиток суттєвих для подальшої політичної історії України особливостей:

— вперше державотворча ідея опанувала соціальними низами, які стали провідною силою у боротьбі за українську державність;

— Запорозька Січ як політичне утворення була зародком Української національної держави, продовженням національно-державницької традиції українського народу, перерваною зникненням з історичної арени Київського та Галицько-Волинського князівств;

— республіканська форма правління, що передбачала участь широких мас у вирішенні життєво важливих питань, забезпечила політичну активність і мобільність Козацької держави;

— в організації політичної системи стихійно окреслився примітивний розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, хоч концептуально і законодавче упорядкованим він не був;

— козацька держава була форпостом усвідомленої, організованої боротьби за інтереси та права українського народу, захисником його національно-культурних і духовних цінностей;

— якісно новий рівень існування української державотворчої традиції, однією з домінуючих рис якої було самоврядування, що стало могутнім імпульсом для розвитку політичної самосвідомості українського народу;

— козацька держава, поставши у руслі державницької традиції України-Русі, стала її політичною спадкоємицею, розвинула українську державницьку ідею. Якщо на початках своєї боротьби Б. Хмельницький не ставив за мету створення Української національної держави, то згодом він сформулював положення про соборність українських земель;

— народні маси набули досвіду боротьби проти національно-релігійного гноблення, соціальної нерівноправності й економічного визиску;

— було зірвано плани Ватикану про укладення «універсальної унії».

Понад сто років після поразки революції продовжувала існувати автономія українського Лівобережжя, що сприяло кристалізації нової інтелігенції, національної самосвідомості, національно-державницької ідеї.

2. Наступ на політичну автономію України.

До травня 1686 р. Запорозька Січ підпорядковувалась адміністрації Польщі та Росії, воля гетьмана до уваги не бралася. За договором про «Вічний мир» від 26 квітня (6 травня) 1686 р., Польща відмовилася від протекторату над Січчю.

*Від середини XVII ст. і до 80-х років XVIII ст. на Гетьманщині й до 1765 р. на Слобожанщині зберігалися особливі збройні сили — **козацьке військо**. Найбільшу групу становили «городові» козаки, тобто ті, що проживали в населених пунктах. Кількість їх протягом другої половини XVII — XVIII ст. була різною: формально — від 20 до 30 тисяч, фактично — до 55—89 тисяч.*

У липні 1765 р. маніфестом Катерини II замість розформованих слобідських полків були створені чотири гусарських та один уланський полки.

Російський абсолютизм не міг змиритися з існуванням на території Лівобережної України демократичних традицій військово-козацької системи, зміцненням та розширенням елементів Магдебурзького права.

Російська влада ще до виборів гетьманом І. Мазепи (липень 1687 р.) ревізувала автономні устої Гетьманату. **До Глухівських статей 1672 р. долучилися нові обмеження: тепер не тільки гетьмана, але й старшину не можна було зняти з посад без дозволу царського уряду.** Водночас, реалізуючи намагання старшини стати спадково-привілейованим станом, Москва підтвердила права на маєтки, одержані старшиною, звільнила її від податків на утримання війська, відмежувала козацький стан від міщан та селян. **Коломацькі статті (міждержавний договір, укладений 1687 р. на р. Коломаці (тепер — Харківська область) між новообраним гетьманом І. Мазепою й козацькою старшиною, з одного боку, та Москвою — з іншого вперше заперечували державність України.**

І. Мазепа, як зазначав М. Брайчевський, реально служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краї. Земельна власність старшин існувала у формі рангових (гетьманські та царські пожалування, надані на період перебування на певній посаді) та приватних володінь. Поглиблювалася майнова нерівність серед козацтва, а 1698 р. вона була узаконена: **козаків розділили залежно від майнового стану на виборних (несли військову службу) і підпомічників (надавали допомогу виборним при спорядженні їх на службу).**

Посилилися спроби русифікації населення, особливо верхівки, в офіційних установах російська мова почала витісняти українську, у важкому становищі перебувало національне книгодрукування.

З початком у 1700 р. російсько-шведської війни козацькі полки регулярно посилали на поля боїв у Балтії та Польщі. Війна вимагала величезних коштів, тому гетьманська адміністрація постійно запроваджувала нові податки, а це збільшувало соціальну напруженість в суспільстві.

І. Мазепа та його прихильники вирішили звільнитися від московської опіки, перейшовши під протекторат Швеції. Політичний вибір гетьмана став для Петра I неприємною несподіванкою.

Назавжди перейнявшись недовірою до козацької старшини, Петро I влітку 1709 р., відкинувши обіцянки про збереження «козацьких прав і вольностей», призначив резидентів (наглядачів) при гетьманському дворі. У липні 1722 р. відбулася уніфікація українських державних порядків до російських зразків, **Конституція складається з преамбули та 16 розділів.** Попри проголошення загальних декларацій Конституція передбачала відновлення кордонів України відповідно до угод Б. Хмельницького з Польщею, Росією, Туреччиною. **У ній вперше на конституційному рівні зроблено спробу розподілу влади. Законодавча влада мала належати Раді у складі полковників, сотників, генеральних радників полків, послів війська Запорозького. Збиратись повинна вона тричі на рік: на Різдво, Великдень, Покрову. В період між**

зібраннями Ради всі питання мав вирішувати гетьман як голова виконавчої влади, узгоджуючи свої дії з козацькою старшиною. Передбачались Конституцією і владні противаги: старшина мала право на Раді публічно висловити докір гетьманові за несправедливі, небезпечні для держави, козацьких вольностей вчинки. Особливі повноваження мав Генеральний суд, який наділявся правом притягати до відповідальності навіть гетьмана, якщо він виявиться винним, через «нечистивий умисел» або випадково.

У Конституції визнавалися природні права людини, насамперед право на протест проти гноблення. Вона проголошувала незалежність Війська Запорозького, ідею соборності українських земель, козацького (демократичного) устрою суспільства, надавала вищу законодавчу владу своєрідному парламенту — козацькій раді, яка б скликала тричі на рік: на Різдво, Благовіщення й Покрову. До її складу повинні були входити генеральні старшини (представники Січі) та по одному козакові від кожного полку. Передбачалося, що генеральна старшина, радники, гетьман будуть урочисто присягати на вірність Батьківщині. В статті VI держава Війська Запорозького характеризувалася за сучасною політологічною термінологією як соціальна виборна гетьманська монархія парламентарного типу.

Конституція П. Орлика 1710 р. багато в чому передувє основним принципам Конституції 11 штатів США, прийнятій у 1787 р.

П. Орлик увійшов в історію як останній гетьман, який відкрито домагався створення Української держави.

29 квітня 1722 р. сталося чергове обмеження автономії Гетьманату — було створено Малоросійську колегію. *Колегії доручалося запровадження нових податків або відновлення колишніх, встановлення політичного нагляду в Україні. Прокурор колегії виконував поліцейські функції, зокрема, здійснював арешти підозрюваних у сепаратистській діяльності козаків, описував їхнє майно тощо.*

У жовтні гетьманом Лівобережної України обрали Данила Апостола (1654—1734) — знавця фінансів, гнучкого політика, автономіста проросійської орієнтації. Свою діяльність він розпочав з **прохання до царя про відновлення умов договору 1654 р., тобто номінального васалітету.** У 1767 р. Катерина II відмовилась їх затвердити. До того ж у 1754 р. на території Російської імперії ліквідували внутрішні митниці, а ідею автономізму стали вважати проявом сепаратизму.

У XVIII ст. Україна *ще* певний час існувала як відокремлена частина Російської імперії. Водночас у процесі зміцнення абсолютної влади монархії, продовження попередньої політики «збирання руських земель», активізації експансії в Балтію, Центральну Європу, Чорноморський басейн українська територія розглядалася як економічна стратегічна база для реалізації цієї мети.

Намір вийти до Чорного й Азовського морів передбачав нові дипломатичні маневри царського уряду стосовно козацтва. **Погодившись з проханням старшини щодо відновлення посади гетьмана, Москва сподівалася на допомогу козацтва в боротьбі з Кримським ханством і Оттоманською Портою.** У 1744 р. було санкціоновано «вибори» нового гетьмана, які відбулися **наприкінці лютого 1750 р.** Новим гетьманом став **Кирило Розумовський.** З часом імперська влада поступово звужувала його повноваження, заборонивши самостійно призначати полковників, мати стосунки з іншими державами, взяла під контроль бюджет.

У своїй діяльності К. Розумовський схилився до республікансько-аристократичного правління в Гетьманщині.

В лютому 1764 р. цариця вирішила ліквідувати посаду гетьмана. К. Розумовський майже 9 місяців опирався цьому. У листопаді було видано маніфест «Малоросійському народу», в якому йшлося про ліквідацію посади гетьмана і створення Малоросійської колегії. Президентом її та генерал-губернатором краю став граф Петро Румянцев. Козаків

було зараховано до кавалерійських частин, іншим надано статус державних селян і названо «військовими обивателями».

У жовтні 1781 р. старшині було надано дворянський стан, а через 4 роки в «Жалуваній грамоті дворянству» цей статус було узаконено — як нагороду за зраду національних інтересів. Із запровадженням у 1783 р. кріпосного права, знищенням Запорозької Січі, до 30-х років XIX ст. елементом автономії залишалися тільки станові суди. Унаслідок цього наприкінці XVIII ст. українців було перетворено на селянську націю з партикулярною (політично розколотою) атмосферою соціального буття, духом малоросійського провінціалізму.

Ліквідації української державності також сприяли:

- відірваність українських суспільних верств від військового устрою держави;
- відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків;
- незначний розвиток урбанізації, а через це — слабкість міщанства, інтелігенції;
- психічна двоїстість українців (хитання між лояльністю до московського царя та українським патріотизмом).

В українських землях — посилювався кріпосницький гніт і водночас відбувався розклад феодально-кріпосницької системи, в надрах якої формувалася капіталістичний уклад.

У другій половині XVIII ст., як і в попередні часи, основою економіки Лівобережної й Слобідської України залишалося сільське господарство. Ґрунтуючись в основному на праці селян і відсталій, рутинній техніці, воно розвивалося досить повільно. Поступово розширювалися посівні площі за рахунок степів на півдні Лівобережжя, Під кінець XVIII ст. з визволенням Північного Причорномор'я і освоєнням степів все більші площі стали відводити під пшеницю. У цей час почали садити картоплю й культивувати кукурудзу, особливо в південних районах. Розширювалися площі під тютюном, коноплями, кавунами й динями.

Поряд із землеробством продовжували розвиватися скотарство, зокрема розведення великої рогатої худоби, коней і овець, садівництво, бджільництво, рибальство, полювання. З розвитком сільського господарства зростала переробка сільськогосподарської продукції (збільшилася кількість млинів, олійниць, броварень, гуралень, сукновалень, шкіряних «заводів» та ін.).

У другій половині XVIII ст. у зв'язку з промисловим переворотом в Англії і розвитком капіталізму в Західній Європі, із збільшенням числа промислових підприємств всередині країни зростав попит на хліб та інші с/г продукти.

Як і раніше, козацька старшина, займаючи керівні пости продовжувала перетворення рангових маєтностей на спадкові, захопленням громадських земель і угідь. З кожним роком зменшувалася кількість вільних військових і рангових маєтностей, громадських земель та угідь, збільшувалося число залежних і фактично закріпачених селянських дворів. У 1764 р. на Лівобережжі вільних посполитих Дворів залишилося менше 2 тис. проти більш ніж 5 тис. у 1752 р. і 28 тис. у 1730 р. На Україні створилися величезні земельні володіння як українських феодалів (Розумовських, Кочу» беїв, Полуботків та ін.), так і російських (Голіциних, Румянцевих, Неплюєвих, Трубецьких та ін.).

Одночасно з розширенням феодального землеволодіння безперервно зростали повинності селян. На Лівобережжі й Слобожанщині в другій половині XVIII ст. панщина становила вже здебільшого чотири, а іноді й п'ять днів на тиждень. До панщини додавалися різні додаткові повинності на пана й старшинську адміністрацію, на військові потреби (ремонт шляхів, гребель, мостів, фортець тощо), а також грошові й натуральні збори (збіжжям, медом, птицею і т. п.).

Під тиском козацької старшини козаки переходили в число підпомічників, ставали в залежність від старшин і змушені були виконувати на них різні роботи (під час жнив, на

перевезенні вантажів і т. ін.). Українські старшини-поміщики уже протягом першої половини XVIII ст. фактично закріпачили велику кількість селян. Вони намагалися і юридично оформити кріпосне право в Україні, а також зрівнятися в правах з російськими дворянами. Царизм ішов на задоволення цих прагнень старшин.

У 1760 р. гетьман Кирило Розумовський видав універсал, за яким селянам дозволялося переходити з одного володіння в інше лише при наявності письмового дозволу] власника і з залишенням поміщикові майна, яке селянин мав, живучи на його землі. У 1763 р. цей універсал був підтверджений царським указом.

А указом від 3 травня 1783 р. Катерина II юридично оформила кріпосне право на Лівобережжі і Слобожанщині; селянам було заборонено переходити від одного поміщика до іншого. В указі говорилося, щоб «кожному з поселян залишатися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією».

У 1785 р. Катерина II, задовольняючи настійні вимоги старшин, поширила чинність «Жалуваної грамоти дворянству» в Україні й цим юридично зрівняла українську старшину в правах із російським дворянством. Ранги козацької старшини було переведено на російські чини.

Отже, у 80-х роках XVIII ст. на Лівобережжі, Слобожанщині зусиллями козацьких старшин за допомогою царизму було запроваджено кріпосне право, а козацькі старшини, одержавши російське дворянство, перетворились на поміщиків.

Одночасно з остаточним закріпаченням селянства у другій половині XVIII ст. у надрах старої феодально-кріпосницької системи, яка розкладалася, формувалися нові, капіталістичні відносини.

Зростала кількість промислових підприємств — суконних, парусно-полотняних, шкіряних, цегельних, винокурних, пивоварних, миловарних, скляних, шовкових та ін. Як видно з даних ревізії 1782 р., на Лівобережжі тоді було 2836 «заводів», серед яких 87 % (2666) становили винниці. Більшість цих підприємств були дрібними, кустарними, але деяка частина мала характер великих підприємств — мануфактур із значним поділом праці і примітивною механізацією. Усього на Лівобережжі і Слобожанщині налічувалося 200 мануфактур у початковій формі, а в розвинутій — близько 40. Власниками мануфактур були поміщики, казна і купці та заможні козаки і селяни.

З'явилися мануфактури по виробництву шовку-сирцю і шовкових товарів. під Києвом була збудована Межигірська казенна фаянсова мануфактура.

У 1795 р. почалися роботи по будівництву Луганського чавуноливарного заводу, який мав виплавляти чавун, виробляти гармати і ядра для військ, що діяли на півдні. Перший чавун завод дав у 1799 р.

Отже, на кінець XVIII ст. на Лівобережжі і Слобідській Україні мануфактурне виробництво зробило значний крок уперед. Більшість мануфактур були поміщицькими, вотчинними і казенними.

Грунтувалися вони в основному на примусовій праці. Вільнонаймана праця проникала і в поміщицькі та казенні підприємства. А це було ознакою формування нового, капіталістичного укладу.

Тривалість робочого дня практично не регламентувалася, залежала від волі підприємця й досягала 14—15 годин на добу. Селяни здебільшого працювали лише за харч, оплата інших робітників залишалася мізерною. Неймовірно жорстокою була сваволя власників і адміністрації.

Зростаючий суспільний поділ праці, поступове відокремлення ремесла й промисловості від сільського господарства, міста від села, збільшення кількості міського населення зумовлювали дальший розвиток товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Найважливішими торговельними осередками були ярмарки, Україна дедалі глибше втягувалася в загальноросійську економічну систему, ставала частиною всеросійського ринку, що тоді швидко формувався. З Росії в Україну довозили залізо та залізні вироби,

інструменти, хутра, цукор, тканини, полотно тощо, з України в російські міста — зерно, худобу, шкіри, скло, свічки, сукно, Дзеркала та інші товари.

Зросла й зовнішня торгівля — з Польщею, Туреччиною, Сілезією, Пруссією, Італією та іншими країнами.

Отже, в другій половині XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні розширювалося поміщицьке землеволодіння, юридично було оформлено закріпачення селян, розвивалися промислові підприємства, торгівля, посилювався товарно-грошовий обіг, формувався капіталістичний уклад. Разом із тим царський уряд, ведучи лінію на ліквідацію автономії України, підпорядковував українську економіку своєму впливові і своїй владі, виходячи з імперських інтересів, ущемляючи інтереси України. У час воєн, зокрема з Туреччиною, Україна була найближчим тилом для російських військ і мусила давати їм приміщення для постою, фураж, провіант, підводи. Уряд збільшував податки з населення України в царську казну. За XVIII ст. вони зросли в десятки разів. А ще в 1754 р. Єлизавета Петрівна своїм указом ліквідувала митні кордони між Україною і Росією.

Після смерті в 1734 р. гетьмана Данила Апостола цариця Анна Іванівна не дозволила обрати нового гетьмана. Україною стало керувати Правління гетьманського уряду. Але з воцарінням у 1741 р. Єлизавети Петрівни політика щодо України стала лояльнішою. У 1747 р. з'явилася царська грамота з дозволом обрати нового гетьмана.

У 1750 р. в Глухові під наглядом і керівництвом царського представника і міністра графа Гендрикова відбулася рада, на якій урочисто гетьманом було обрано брата фаворита цариці Кирила Григоровича Розумовського (1750—1764 рр.) Правління гетьманського уряду було ліквідовано, царських урядовців відкликано.

Новий гетьман народився в 1728 р., походив з сім'ї городового козака Г. Розума, з села Лемешів (Чернігівської обл.),

Вихований при царському дворі в Петербурзі й за кордоном, Розумовський звик до розкішного й пишного життя столиці.

Хоча Розумовський перейнявся інтересами й звичаями столичного життя, він не забував і України, любив українську мову, пісню, побут. Намагався він відстояти й фінансову автономію України, але Це йому не вдалося. У 1754 р. царським указом гетьман був зобов'язаний подавати царському урядові відомості про прибутки й видатки українського державного скарбу. Того ж року були ліквідовані між Україною й Росією митні кордони і почалася між ними вільна торгівля.

Не зміг Розумовський домогтися і права вільних зносин з чужоземними державами. Україна мусила брати участь у війнах, що їх вела Російська імперія.

Старшина, ставши привілейованим станом, намагалася всіляко розширити й узаконити свої земельні володіння та закріпити свої права на працю селян і припинити їх переходи з одного в інше місце. Гетьман Розумовський ішов назустріч цим прагненням старшин. Він роздав їм багато земель, а універсалом 1760 р. утруднив переходи селян.

Розумовський намагався реформувати й українську армію. Заводили однакове озброєння для козаків (зброя — рушниця, шабля й спис), однакову уніформу (сині мундири з червоним коміром, білі штани, шапки різного кольору в різних полках), запроваджувалася муштра за західноєвропейським зразком. В усіх полках були влаштовані школи для навчання козацьких синів, де, крім загальної освіти, заводилася й військова освіта — «військові екзерциції».

Катерина II, ставши у 1762 р. російською царицею, поставила метою уніфікувати систему управління по всій країні, скасувавши особливості, що були в Україні, Ліфляндії, Фінляндії, перетворити ці території на звичайні провінції Російської держави.

У 1764 р. Катерина II, скориставшись з того, що серед старшини поширилась агітація за те, щоб просити уряд зробити гетьманство спадковим у роді Розумовських і зберегти весь автономний устрій, викликала Розумовського до Петербурга і під загрозою кари за «зраду» змусила написати просьбу про увільнення його «от столь тяжелой и

опасной должности», тобто від гетьманства. Гетьманство було ліквідовано. Розумовський дістав від цариці велику пенсію й чималі земельні володіння в Україні.

3. Перетворення Гетьманщини у провінцію Російської імперії.

В Лівобережній Україні царський уряд створив Малоросійське генерал-губернаторство. Для управління Лівобережною Україною створено Малоросійську колегію, яка складалася з 4 російських і 4 українських членів. Президентом цієї колегії став малоросійський генерал-губернатор граф П. Румянцев, що одночасно був і «головним малоросійським командиром». У «Секретном наставлении» даному Румянцеву, Катерина II наказувала вести лінію на повну ліквідацію всіх залишків автономії в Україні, маючи при цьому «і вовчі зуби, й лисячий хвіст». Катерина писала, що Румянцев мусить «старатися викоренити серед українців фальшивий погляд на себе, як на народ, цілком відмінний від москалів».

У 1765 р. уряд ліквідував слобідські козацькі полки й замість них створив регулярні гусарські полки. Козаки й підпомічники офіційно стали називатися військовими обивателями. На землях Слобідської України була утворена Слобідсько-Українська губернія на чолі з царськими урядовцями.

У 1764 р. з утворенням Новоросійської губернії і заснуванням там військово-поселенських пікінерських полків туди було включено й частину лівобережних козаків, які втрачали свої козацькі права, ставали солдатами й прирівнювались до селян — військових поселенців.

На Лівобережжі у 1781 р. було скасовано поділ на полки і впроваджено новий адміністративний устрій. Пізніше (1886) була ліквідована і друга Малоросійська колегія. У 1781—1782 рр. Лівобережна Україна була поділена на три намісництва — Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Тоді ж утворені Харківське (1780) та Катеринославське (1783) намісництва. Скрізь була заведена єдина для всієї Російської імперії система адміністрації.

У 1782 р. вийшов указ царської Військової колегії про ліквідацію українських козацьких полків і створення замість них регулярних карабінерних полків за російським зразком. Старшини або залишалися на службі й діставали російські офіцерські чини, або увільнялися у відставку. Козаки ставали окремою групою (однією з найбільш привілейованих) державних селян. За наказом Катерини II з України до Петербурга вивезли козацькі військові прапори, печатки, гармати. Ці реліквії мали бути повернуті на Україну після Жовтневої революції в 1917 р. Але вони так і не були повернуті.

Таким чином, на кінець XVIII ст. царизм ліквідував устрій в Україні, знищивши залишки української державності. Українська козацька старшина була юридично зрівняна з російськими дворянами і злилася з ними в одному пануючому стані, а основна маса селян була і фактично, і юридично закріпачена. Феодально-кріпосницький лад досяг свого апогею.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення викликало загострення незадоволення широких народних мас, які активно виступали проти погіршення свого соціально-економічного становища. Лише на Лівобережній Україні протягом 80- 90-х років XVIII ст. відбулося близько 50 значних селянських виступів.

Посилення гноблення народних мас на Правобережжі і західноукраїнських землях.

Придушивши гайдамацьке повстання 1750 р., польські феодали посилили експлуатацію й гноблення українського селянства й міщанства. Ще більше посилювався національно-релігійний гніт.

Посилення кріпосницького гніту, переслідування православної віри, розгром православних церков, примусове окатоличення українського народу, свавілля польських шляхтичів на Правобережжі привели до піднесення визвольного і антифеодального гайдамацького руху.

Коліїщина 1768 р.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух набрав у 1768 р.

Підписком царського уряду польський король С. Понятовський (1764—1795) 17 лютого 1768 р. підписав з російським урядом трактат про зрівняння в політичних правах з католиками православних і протестантів. Значна частина польської шляхти була незадоволена цим трактатом. Створивши збройні союзи — конфедерації, шляхтичі виступили у «хрестовий похід» проти «схизматів». Конфедерати стали руйнувати православні церкви й монастирі, глумитися над православними святинями, знущатися з українських селян і міщан та вбивати їх.

Найбільшого розмаху повстання набрали на Київщині й Брацлавщині. Центральною подією повстання 1768 р. був виступ під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти і взяття їхніми загонами Умані. Син селянина з м. Медведівки на Чигиринщині Максим Залізняк тринадцятирічним юнаком, після смерті батька, пішов на Запоріжжя.

У Холодному Яру, у лісі недалеко від Чигирини, Залізняк зібрав загін повстанців, які обрали його полковником. З-під Чигирини, з Холодного Яру, Залізняк 26 травня вирушив до Умані, винищуючи по дорозі шляхту. Його загін узяв Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Лисянку.

Рада повстанців, що відбулася після взяття Умані, обрала Залізняка гетьманом, а Гонту — полковником і князем уманським. У визволених місцевостях вводилися козацькі порядки. Охопивши Київщину й Брацлавщину, повстання стало поширюватися на Поділля, Східну Галичину і загрозувало перекинутись на власне польські землі, а також Лівобережжя, в Новоросійську губернію і на Запоріжжя. Це викликало тривогу як у польського, так і в російського уряду. До того ж назрівала війна з Туреччиною, і російське командування побоювалось за свій тил.

Гайдамаки — російські піддані, в тому числі й Залізняк (як запорожець), були привезені на суд до Києва і після тілесного покарання заслані на Сибір. Залізняк був відправлений у Нерчинськ.

Польських підданих судив польський суд. Польська шляхта спільно з російським царизмом розправилася з великим народним повстанням українського народу — Коліївщиною.

Незважаючи на поразку, гайдамацький рух, зокрема його найвищий етап — Коліївщина, мав велике історичне значення. Він завдав відчутного удару по відсталому магнатсько-шляхетському режиму в Польщі, розхитував феодально-кріпосницьку систему, стримував посилення соціального й національного гноблення, мав значний вплив на піднесення антифеодальної боротьби

Придушення Коліївщини не спиноло розвалу й занепаду польсько-шляхетської держави. Гоноровиті магнати й шляхтичі, що думали тільки про розкішне й розгульне життя, гальмували розвиток міст, торгівлі, буржуазних відносин, своїм свавіллям, шляхетською «демократією» розхитували і підривали міць Польської держави.

Скориставшись із ослаблення Польщі, правлячі кола Пруссії й Австрії провели поділи Польської держави. Царська Росія теж брала в них участь, переслідуючи мету включити до свого складу українські й білоруські землі, загарбані польською шляхтою. На кінець XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі — Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття — потрапили до складу Австрійської монархії, що була однією з найвідсталіших феодальних країн Європи.

У складі Австрії становище трудящих західноукраїнських земель ще більше погіршилося. До гніту польських, угорських, румунських, молдовських і українських феодалів додалося гноблення й правлячих кіл Австрії, які, підтримуючи місцевих, зокрема польських, поміщиків, збільшували податки й проводили політику насильного онімечування населення.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. і участь у ній населення України Приєднання Криму до Росії.

У другій половині XVIII ст. най важливішими завданнями зовнішньої політики російського уряду було відвоювання споконвічних слов'янських земель Північного Причорномор'я, ліквідація постійної турецько-татарської загрози і забезпечення міцної оборони південних українських і російських земель. Виходу до Чорного моря, а з нього — до Середземного моря, в Південну й Західну Європу, настійно вимагав також розвиток економіки, інтереси розширення торгівлі з західноєвропейськими й східними країнами.

Перемога Росії у війні проти Туреччини і перенесення її кордонів на південь змінили становище Запоріжжя і вплинули на його долю.

Навесні 1775 р. Катерина II доручила командуючому 1-ю армією генералові Петру Текелю при переході з Дунаю на Волгу для придушення селянської війни під проводом Пугачова зайняти своїми військами «без кровопролиття» Січ, знищити Кіш і встановити над козаками «начальство». Війська Текеля 4 червня 1775 р. з усіх боків оточили Січ, а наступного дня зайняли і зруйнували її.

Катерина II 3 серпня 1775 р. видала маніфест, який офіційно сповіщав про ліквідацію запорізького козацтва із знищенням і «самої назви запорізьких козаків».

29 грудня 1791 р. у Яссах між Росією й Туреччиною було укладено мирний договір. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії.

На півдні, в степах України, швидко розвивалося сільське господарство, зокрема тваринництво. Засновувалися також промислові підприємства, і передусім ті, які задовольняли військові потреби

У 1795 р. Пруссія, царська Росія і Австрія провели третій поділ Польщі. Західна Білорусь і Західна Волинь були визвалені з-під влади польської шляхти. Власне польські землі захопили Пруссія і Австрія. Польська держава перестала існувати. Це був результат антинародної політики польських магнатів і дій реакційних урядів Пруссії, Австрії і царської Росії.

З переходом Правобережної України під владу Росії відбулися зміни в її адміністративно-територіальній системі. На Правобережжя було поширено чинність Жалуваної грамоти дворянству й всього російського законодавства. Царський уряд проголосив офіційно визнанням православне віросповідання. Протягом 1794—1795 рр. з унії в православне віросповідання перейшло 1 млн чол., в основному селян.

Проте визволення Правобережної України ліквідувало польсько-шляхетський національний та релігійний гніт і сприяло більш швидкому розвитку продуктивних сил України, посиленню економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями.

4. Особливості культурного розвитку в цей період.

Друга половина 17 та 18 ст. увійшли в історію мистецтва, як другий після Київської Русі золотий вік української архітектури, коли панівним стилем стало козацьке, українське бароко під впливом якого розвивалися всі види і жанри.

Бароко - стиль в європейському мистецтві кінця 16 - середини 18 ст., для якого характерні зовнішній блиск, парадність, декоративність. У його рамках розвивались ідейно-стильові тенденції: офіційне аристократичне бароко "високе", "середнє" та "низове". В Україні, поряд з високим, аристократичним бароко, існувало народне - міщанське, селянське, козацьке. Останнє тісно пов'язане із фольклором. Мистецтво бароко відзначається динамізмом, схильністю до алегоричного відображення дійсності, пишністю та театралізацією, що підсилювало емоційний вплив на глядача. Форма набуває самостійного значення.

У кам'яному культовому будівництві виокремлюються два напрямки. Самобутній прийом композиції храму — тридільна триверха (рідко одноверха) споруда та хрестовидні п'яти-, семи-, дев'ятидільні споруди з 5, 7, 9 банями.

Дивовижне розмаїття архітектурних форм "українського" бароко зумовило їх багатоджерельність. Тут творчо поєднались європейські досягнення з традиціями народної дерев'яної архітектури.

Живопис також увібрав найкращі досягнення бароко — багатий декор, позолоту, складну композицію, поєднавши їх із традиціями народної творчості. Поряд з існуючими культурними центрами — Львовом, Києвом — сформувалися нові художні школи в Чернігові, Новгород-Сіверському, Жовкві. До храмових розписів входять пейзаж, портрет, жанрова картина. Визначними майстрами живопису були І. Бродлакович, И. Кондзелевич. Доба бароко залишила велику кількість пам'яток різьбярства, дерев'яної скульптури, дивовижних багатоповерхових іконостасів, що прикрашались особливо пишно.

Українська музика доби бароко — найвище досягнення національного мистецтва. Провідним жанром став багатоголосий партесний спів. Помітну роль у його поширенні відіграли братські школи. Цю течію представляли композитори Є. Завадовський, М. Замаревич, І. Зюска, І. Календа, К. Коньовський та ін. Партесний спів відзначався стриманістю образного ладу, гармонійністю і простотою. Як "київський розспів" він набув поширення в Москві та інших містах Росії.

Ставши у 1687 р. гетьманом України, постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. За його пропозицією Києво-Могилянська Колегія була перетворена на Академію, було засновано Чернігівський колегіум (1700). Зібрав велику власну бібліотеку. Був щедрим меценатом, жертвував великі гроші на церкву та Київську колегію. Після його правління лишилися величезні пам'ятки мазепинського бароко в Києві, Чернігові, Переяславі. В 1691-1705 р. в стилі бароко була реставрована Софія Київська.

Духовний розвиток України другої половини XVII—XVIII ст., вплив європейського мистецтва зумовили багатство і розмаїття архітектури України.

В розвитку **українського барокового стилю** можна достатньо виразно окреслити **три етапи: ранній** (друга половина XVII —початок XVIII ст.), **зрілий** (1720—1750 рр.) і **завершальний** (друга половина XVIII ст.).

Прикметою раннього етапу українського бароко була складна композиція об'ємів архітектурних споруд. Головні храми-портали прикрашали профіліровкою, виконаною з цегли, а в районах, багатих на камінь, їх витесували з вапняку. В дерев'яній архітектурі високо цінували вишукані форми кронштейнів, опасань, аркади, різьблення на одвірках тощо.

Риси українського бароко своєрідно виявилися також у цивільному будівництві. Другий етап розвитку архітектури в стилі українського бароко характерний посиленням експресії, мальовничості, сократівської взористості. *В той період широко застосовувалися розписи, ліпка, колір, великі настінні*

розписи. Багато руських іконостасів з'явилося в інтер'єрах архітектурах споруд. Орнаментальний декор, розписи і колір будівель змінили вигляд сіл і міст, окремих ансамблів, надали їм стилістичної єдності, мистецької довершеності, національного обличчя.

З другої половини XVIII ст. почався третій, завершальний період розвитку стилю українського бароко, де великий вплив мала творчість видатних майстрів європейської школи В.Растреллі й українця І.Григоровича-Барського. Б. Меретину властиві *рафінована архітектурна композиція, щедре використання монументально-декоративної скульптури — статуй, ваз*.

У цей період барокова традиція децю доповнилася галантним стилем **рококо**. Він додав мистецьким витворам цієї доби виняткової, своєрідної елегантності. Стиль рококо використовувався у внутрішньому оформленні храмів, палаців, житлових приміщень. Примхливість, витонченість, симетричність цього стилю надавали мистецьким витворам неповторного колориту. Рококова скульптура стала невід'ємною частиною архітектурного бароко.

Віртуозне володіння всіма засобами архітектурної виразності характерне для Андріївської церкви в Києві (1753 р.), Михайлівської церкви в с.Вороніж на Сумщині (1776 р.) і Троїцькому соборі в с. Новомосковському на Дніпропетровщині (1778 р.).

Чудовою пам'яткою барокової архітектури на західноукраїнських землях став славетний собор св. Юра у Львові (1745—1770 рр.) — велична споруда масивних динамічних форм та ажурних тендітних прикрас.

Давні будівельно-архітектурні традиції позначилися на плануванні та забудові тогочасних міст України. Поселення вирізнялися різноманітністю планувальних композицій (лінійних, прямокутних, кільцевих, гніздових, змішаних), які узгоджувалися з навколишнім ландшафтом.

У другій половині XVII ст. в українському малярстві почала розвиватися барокова традиція орієнтована на зразки західноєвропейського мистецтва — твори Рубенса, графічні альбоми, присвячені темам Старого та Нового Завітів.

Тогочасним художнім творам властивий щедрий і, можливо, надмірний декоратизм, захоплення формальною майстерністю і різноманітними художніми ефектами, барвистість, мальовничість експозиції, багата колористика. В монументальному стінописі, іконописі та портреті провідне місце посідав образ людини, що складався під впливом естетичних і етичних уявлень суспільства.

У цей період набув розвитку український портретний живопис, особливо популярний у середовищі шляхти і козацької старшини. Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII ст. він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б.Хмельницького і відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети надзвичайно пишно декоровані, дуже часто постаті зображуваних на них людей виписані в суцільне сяйво кольорового мережива, різні орнаментальні

елементи, виразно підкреслюють майнове та соціальне походження образу. Відомими портретистами того часу були Дмитро Левицький (1735—1827 рр.), Володимир Боровиковський (1757—1825 рр.) і Антін Лосенко (1737—1777 рр.).

В другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне і ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву, яким оздоблювали одвірки, двері, стовпи, сволки в громадських будівлях і житлах заможних людей. Високий мистецький рівень притаманний виробам ливарного мистецтва.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

ТЕМА: Тема 2.1. Українські землі у складі Росії та Австро-Угорщини у XIX - на поч. XX ст.

План

1. Криза феодальної системи господарства.
2. Перехід до капіталістичного ладу історичне значення та наслідки.
3. Українське національно-культурне відродження.

Час проведення: 2 години.

Харків - 2017

Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперії у XIX на початку

XX ст.

1. Криза феодальної системи господарства

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розкладом феодально-кріпосницької системи. У цей період сільське господарство було головним сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку.

У першій половині XIX ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В українських землях, що належали Російській імперії, воно становило майже 75% усієї землі. Незважаючи на таку значну концентрацію земельних угідь в руках поміщиків, їхні господарства занепадали. Для задоволення своїх потреб у грошах, які весь час зростали, поміщики посилювали панщину та скорочували селянські наділи, що призводило до розорення селянства і деградації поміщицьких господарств. Прогресуючий їх занепад виявився у зростанні заборгованості поміщиків державі, що становила у першій половині XIX ст. понад 83 млн крб. Тому наприкінці 50-х років поміщиками було оформлено під заставу майже кожен четвертий маєток в Україні.

Процес розорення охопив не лише середні й дрібні поміщицькі господарства, а й латифундії земельних магнатів, у тому числі нащадків козацької старшини. Так, полтавський поміщик С. Кочубей заборгував кредитним установам майже 1 млн. крб. Значну частину свого майна розпродала родина О. Розумовського — сина останнього українського гетьмана.

Основними групами селянства в той період були поміщицькі (кріпосні) та державні селяни. За даними 1833 р. кількість поміщицьких селян становила 2.5 млн осіб, або 63.8% всієї кількості селян Східної України, державних — 1.5 млн. або 36.2%. Поміщицькі селяни переважали у Західній Україні Правобережжі а державні — на Лівобережжі та Півдні

Відробіткова, грошова і натуральна ренти були основними формами експлуатації селян. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював триденну панщину, реально вона досягала 4-6 днів на тиждень. До того ж селяни відробляли й додаткові повинності та сплачували натуральні та грошові оброки. Страждали селяни також і від прогресуючого процесу обезземелення. Поміщики скорочували селянські наділи, розширюючи власну рілля і пасовища.

Важким тягарем на плечі селян лягали державні повинності, насамперед рекрутчина. Погіршувалося їхнє правове становище. Поміщики втручалися у родинне життя підвладних, продавали і міняли їх, розлучаючи членів сімей, могли позбавити майна тощо. Більш незалежним було становище державних селян, які вважалися вільними і сплачували державі феодальну грошову ренту за користування землею.

Сільськогосподарське виробництво було малоефективним через рутинний стан техніки та технологічно відсталу традиційну систему землеробства. У середині XIX ст. землю обробляли тими ж знаряддями праці, що й століття тому — плугом, сохою, серпом, косою. Незмінними залишались і системи обробітку землі: класичне трипільля на Правобережжі, архаїчна перелогова система — на Півдні та комбінація цих двох систем. — на Лівобережжі.

Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі. Спробою знайти вихід із скрутного становища були стихійні та організовані переселення селян у Новоросійський край, Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ. У 1838—1852 рр. з Лівобережжя переселилося у ці райони 58,5 тис. осіб.

Розвиток сільського господарства українських земель у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. визначали такі тенденції:

- домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало в кризовому стані;
- посилення експлуатації селянства і його майнова диференціація;
- застосування застарілих способів і засобів ведення господарства:
 - поява в аграрному секторі надлишків робочої сили; поступова руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва.

У першій половині XIX ст. почалися суттєві зрушення в аграрному секторі: поступова руйнація натурального господарства та еволюційний перехід господарської діяльності на засади товарності та підприємництва. Характерною рисою аграрних відносин цього періоду була нерівномірність залучення поміщицьких господарств у товарне виробництво. Найбільш інтенсивно буржуазні відносини розвивалися у степовій частині України, де були значні площі землі та найменша кількість кріпаків, що сприяло кращому використанню в поміщицьких господарствах найманої праці. Саме тому ці господарства швидше і легше пристосовувалися до товарно-грошових відносин, ніж дрібні господарства Лівобережжя, де застосовувалася переважно кріпацька праця, що гальмувало розвиток капіталізму.

З проникненням капіталізму в сільське господарство поглиблювалась соціальна диференціація українського селянства. Так, у 1836 р. у Лівобережній Україні та Слобожанщині лише 54,3% козацьких родин володіли землею, решта належала до бідноти або мала лише садиби. На Правобережжі 35% селян були неспроможні обробляти свої наділи, 15% не мали ніякого господарства.

У районах аграрного перенаселення зростала кількість сільських пауперів (жебраки, позбавлені будь-яких засобів існування), які в пошуку заробітків йшли у степові райони, формуючи ринок робочої сили. З іншого боку, створювалась заможна сільська верхівка, яка, накопичивши певний капітал, вкладала його в промислові підприємства, торгівлю, купувала й орендувала землю. Такі соціальні прошарки виникали насамперед серед державних селян, особливо нащадків колишніх козаків, однак були вони й серед кріпаків. Наприклад, колишні селяни-кріпаки Симиренки та Яхненки започаткували династію українських

промисловців-мільйонерів. У 1861 р. їм належало нерухомого майна на суму майже 4 млн крб. Інший мільйонер Артем Терещенко — родоначальник династії відомих цукрозаводчиків — виходець із козацького роду.

Початок промислового перевороту. Розширення торговельних відносин

Перша половина XIX ст. характеризується також глибокими змінами у промисловому розвитку. Початок промислового перевороту (середина 30-х років) став своєрідним Рубіконом між двома якісно відмінними етапами у розвитку вітчизняної промисловості. Суть його полягала у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики. Промисловий переворот в українських землях, що належали Російській імперії, розпочався у 30—40-х роках (водночас з Німеччиною, але пізніше, ніж у Великобританії, Франції, США). Вія започаткував новий етап розвитку вітчизняної промисловості, що тривав до скасування кріпосного права в 1861 р. У цей час відбувався процес кількісного зростання промислових підприємств: з 1825 до 1861 року їхня кількість зросла у 3,6 рази. Водночас у промисловій сфері виникають нові тенденції та процеси. Основу промислового перевороту складав технічний переворот, суть якого полягала у заміні ручної праці машинною, широкому впровадженні у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій. Відбувалося поступове витіснення кріпацької мануфактури капіталістичною фабрикою. Нові машини й технології вимагали якісно нової робочої сили — дисциплінованої, кваліфікованої, заінтересованої в результатах своєї праці. А закріпачений робітник не відповідав цим вимогам, і тому частка вільнонайманої праці продовжувала неухильно зростати. Якщо в 1825 р. вона становила 25%, то в 1861 р. — майже 74%.

У цей час з'являються нові галузі виробництва — кам'яновугільна, машинобудівна, цукроварна тощо. Поступово формувалася спеціалізація районів на виробництво певної промислової продукції. Донбас перетворився на центр кам'яновугільної промисловості.

Українські землі стали дедалі більше спеціалізуватися на виробництві цукру. Наприкінці 40-х років кількість заводів в Україні зросла до 208, або 2/3 всіх цукрових заводів Росії, які виробляли 81% цукру. Найбільше таких заводів було на Київщині, яка давала 60% всього цукру України.

Швидко зростала кількість суконних підприємств: із 12 суконних мануфактур у 1797 р. до 160 у 1859 р. У цю традиційно поміщицьку галузь активно проникав купецький капітал. У 40—50-х роках в Україні почало розвиватись сільськогосподарське машинобудування. Зростання попиту на метал зумовило виникнення нових чавуноливарних та залізобудівних підприємств, які будувались на Луганщині, Київщині, Одещині. Розвивались й інші галузі промисловості — салотопна, шкіряна, свічкова, миловарна. Тут купецький капітал став домінуючим — капіталістична мануфактура з вільнонайманою працею витіснила поміщицьку з примусово-кріпацькою працею, відсталою технікою.

Отже, дореформений період економічного розвитку характеризувався досить швидким зростанням промисловості. Якщо у 1825 р. в Україні існувало 674 більш-менш значних підприємств з 15,2 тис. робітників, то у 1860 — відповідно 2709 і

85319. причому у 1861 р. вільнонаймані робітники становили майже 74% від загальної кількості.

Формування капіталістичного укладу в економіці України, розвиток товарно-грошових відносин сприяли зміцненню внутрішнього ринку, посиленню торговельних зв'язків між різними районами України. Важливу роль у цьому відіграла ярмаркова торгівля, насамперед у Харкові, Ромнах, а потім у Полтаві, Києві. На знаменитий Київський контрактний ярмарок, який був переведений з Дубна у 1797 р., приїздили поміщики з інших місць імперії, а також з Австрії[^] Пруссії, Франції, Англії. Тут укладалися контракти на куплю-продаж різноманітної продукції панських маєтків, передусім сільськогосподарської. Ярмаркова торгівля сприяла економічному об'єднанню різних регіонів України, підтриманню зв'язків з промисловими районами Росії, зарубіжними країнами.

З опануванням Чорноморським узбережжям і стрімкою колонізацією південних степових районів посилилася роль України в загальноросійському експорті. Якщо раніше основна маса товарів вивозилась через Петербург, Ригу, Гданськ, що істотно гальмувало експорт з України, то в першій половині ХІХ ст. він здійснювався через азовсько-чорноморські порти.

Вагоме місце в українському експорті зайняв хліб, насамперед пшениця, яка становила 90% всього хлібного експорту. Український хліб споживали Туреччина, Греція, Італія, Франція, а також Англія, Австрія, Пруссія.

Крім хліба, Україна експортувала лляне насіння, конопляне прядиво, тютюн, вовну, шкіру, смушки, топлене сало, олію, худобу, мед, віск, рибу тощо. Зростання промислового й сільськогосподарського виробництва, розвиток торгівлі сприяли розвитку міст України. З ремісничих центрів чимало перетворювалося на великі промислові міста. Надзвичайно швидко зростали Харків, Одеса, яка на 50 років (з 1817 р.) дістала право порто-франко, Херсон, Миколаїв. Протягом 1811—1858 рр. кількість міського населення України зросла з 512,5 тис. до 1456,8 тис. осіб, тобто майже втричі.

Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначалась бурхливим зростанням кількості промислових підприємств, промисловим переворотом, впровадженням нової техніки та технології, підвищенням ролі вільнонайманої праці, виникненням нових галузей промисловості. Усі ці процеси й тенденції становлять суть і зміст двох суперечливих, але взаємопов'язаних суспільних явищ: кризи, занепаду, проте все ж певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, і зародження, становлення та формування у межах феодалізму нових капіталістичних відносин.

У складному економічному становищі перебували західноукраїнські землі. Австрійська монархія вважала їх ринком збуту своєї промислової продукції. Природні багатства Західної України використовувались мало. У містах, в основному, розвивалося дрібне ремесло, з переважанням ручної праці. На початку 40-х років у Східній Галичині нараховувалось до 200 таких підприємств (3,9% від загальної кількості в Австрії).

Слаборозвинутим було й сільське господарство, обтяжене феодально-

кріпосницькими відносинами. Земельні багатства перебували в руках магнатів, шляхти, держави і церкви. У Східній Галичині на одне поміщицьке господарство в середньому припадало до 440 га продуктивної землі, а на один селянський двір - до 6 га. Ці пропорції значно відрізнялися від Лівобережної України, Наддніпрянщини і Правобережжя, де пограбування селян було масштабнішим.

Австрійський абсолютизм закріпив на західноукраїнських землях їх політико-адміністративну роз'єднаність, що виникла в попередні століття. Закарпаття залишилось у складі Угорського королівства і підкорялось Братиславському намісництву, утворюючи його чотири комітети (жупи). Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край - «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Східна українська частина краю адміністративне була поділена на 12 округів. На правах окремого округу до королівства входила Буковина з адміністративним центром у Чернівцях.

2. Перехід до капіталістичного ладу історичне значення та наслідки.

Дещо інакше вирішувалися питання земельного упорядкування поміщицьких селян на **Правобережній Україні**, де панувала польська шляхта.

Правобережжя спеціалізувалося на вирощуванні цукрового **буряка**, **конопель**, а **Лівобережжя** — **картоплі й тютюну**.

Українці становили етнічну більшість. Понад 90% їх належало до селянських верств і становило 85% усіх зайнятих в сільськогосподарському виробництві. Провідне становище в органах державного апарату та господарського управління посідали росіяни, євреї, а в Галичині — австрійці, поляки. За участю іноземного **капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості**" важливою галуззю було **солеваріння**. Невеликі підприємства виготовляли **папір і сукно**.

Намагаючись привернути її на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу земельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847- 1848 рр. Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. Коли він був меншим за інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення їм в користування відрізаної поміщиками землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863- 1864 рр. царський уряд прийняв законодавчі акти, які дещо пом'якшили для селян ці умови. Зокрема, запроваджувався обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів тощо.

Особливостями капіталістичного розвитку західноукраїнські землі (після скасування кріпосного права в 1848 р.) були:

– розорення дрібної промисловості потоком дешевих і якісних західних товарів;

– залежні становище промисловості й банків від у горської економіки. Домінування іноземного капіталу; австро-німецького, англійського, французького. Промисловими галузями, що розвивалися найшвидшими темпами, були; нафтова, буро-вугільна, соляна, лісова та харчова;

– сільське господарство розвивалося пруським шляхом, з пануванням

поміщицького землеволодіння, при якому поміщики здавали більшу частину своєї землі в оренду своїм селянам;

– дискримінація українців і зростання політичної активності населення, особливо інтелігенції.

У західноукраїнських землях також розвивалася, особливо в 70-90-х рр. XIX ст., фабрично-заводська промисловість. За участю іноземного капіталу збільшувався видобуток нафти, зростало виробництво продукції деревообробної і харчової промисловості" важливою галуззю було солеваріння. Невеликі підприємства виготовляли папір і сукно

Поштовхом до **реформ, що відбулися в 60 - 70-х роках XIX ст. в Росії та Австрії**, були передусім воєнні поразки обох країн. Головними причинами реформ стали нездатність кріпаків через низьку продуктивність праці задовольнити потреби власних і поміщицьких господарств, зубожіння значної частини поміщиків і кріпосних селян, наростання антикріпосницького руху, критика європейською громадськістю царизму за обстоювання кріпосницьких порядків, станового устрою Російської імперії.

Реформи торкнулися різних сфер суспільно-політичного життя (селянська - 1861 р., земська, фінансова - 1864 р., міська - 1870 р., шкільна - 1860- 1864 рр., військова - 1864- 1874 рр., поліцейська та ін.).

Найважливішою була селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови звільнення селян від кріпосної залежності були викладені в «Положенні 19 лютого», які склалися з Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та окремих законодавчих актів («Положень», «Додаткових правил»). Найважливіше з них - «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» - містило загальні умови скасування кріпосного права й визначало правове становище селян, які оголошувалися «вільними сільськими обивателями» і наділялись особистими та майновими правами. Вони могли подавати позови і відповідати в суді, бути представниками сторін, мали право утворювати власні органи самоврядування: обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах), сільських старост (на сільських сходах). Однак селяни були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони вважалися «селянами-власниками», а до того - «тимчасово зобов'язаними».

У Лівобережній Україні діяло «Місцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської». Згідно з ним в основу наділення селян землею було покладено принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі ділянок, що склалися з садиби та польового наділу або тільки з садиби. Верхня межа наділу на душу залежно від місцевості коливалася від 2,75 до 4,5 десятин. Поміщики отримали право на зменшення наділів селян, заміну угідь, перенесення їх садиб та ін.

Незважаючи на половинчастість селянської реформи 1861 р., вона зумовила корінні зміни у розподілі земельної власності, сприяла розвитку капіталістичних відносин як на селі, так і загалом в країні.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки

міському самоврядуванню. Міську реформу спершу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові й Херсоні, а протягом 70-х років - в інших містах України, де створювалися виборні міські думи (розпорядчі органи) й міські управи (виконавчі).

Однією з найпослідовніших була судова реформа 1864 р.

Реформа шкільної справи запроваджувала єдину систему початкової освіти. Було відновлено академічну автономію університетів.

Зміни також відбулися в організації збройних сил. У 1864 р. було створено 15 військових округів, в Україні Новий військовий статут, затверджений у січні 1874 р., передбачав загальну військову повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років, скорочував терміни військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років - на флоті. Були відмінені тілесні покарання.

Реформи 60- 70-х років намагалися пристосувати Існуючий суспільно-політичний устрій країни до потреб капіталістичного господарства. Відповідно запроваджувались деякі елементи буржуазної державності: виборні представницькі установи місцевого адміністративного управління (земські та міські органи самоврядування), виборні органи суду (мирові судді), більш гнучкі буржуазні форми фінансового контролю і цензури, принципи всезагальності в комплектуванні армії та діяльності органів народної освіти тощо. Проте реформи були непослідовними і зберігали основні дореформені вищі й місцеві установи, існуючі порядки.

Розпад натуральних господарств і розшарування селянства створили великий **надлишок** робочої сили. У сільському господарстві України він становив **7,3 млн чоловік** із 10,7 млн працездатних. У пошуках землі й кращого життя українські селяни переселялися у віддалені куточки імперії. З 1885-го по 1900 рр. з України до Сибіру переїхало понад **367 тис.** чоловік. Але там на них чекали нестерпні умови. Повернулося назад близько **22 тис.** осіб. *Кожен десятий селянин загинув у дорозі.*

У 1897 р. росіяни становили 34%, українці — 30%, а євреї та інші національності — 27% міського населення в Наддніпрянській Україні

Але у 80-ті - на початку 90-х років уряд удався до контрреформ, які значною мірою ліквідували результати попередніх його реформаторських дій.

3. Початок українського національно-культурного відродження.

Перша половина XIX ст. — це період визрівання глибокої соціально-політичної кризи у Російській імперії, складовою частиною якої були українські землі. Ця криза зумовила виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із складного становища.

Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи спричинило селянський рух, суть якого полягала в активній боротьбі проти пануючої феодально-кріпосницької системи та існуючих порядків.

За неповними даними, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 виступів кріпосних селян. Характерними рисами більшості з них були стихійність, неорганізованість, локальний характер, малочисельність учасників тощо.

Своєрідним феноменом у межах селянського руху першої половини ХІХ ст. були народні вистуди під проводом Устима Кармалюка. Його боротьба з пануючим режимом та кріпосницькими порядками почалася ще 1812р. і характеризувалася тривалістю, інтенсивністю та безкомпромісністю. Кармалюка чотири рази заарештовували та засилали до Сибіру. Та він втікав і повернувшись на рідне Поділля, знову розпочинав боротьбу, яка тривала 23 роки. За цей час у повстанському русі. Під проводом Кармалюка брало участь майже 20 тис, осіб, повстанці здійснили майже тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсивними були дії кармалюківців 1830—1835 рр. коли селянський рух охопив не лише Поділля, а й частину Бессарабії та Київщини. Припинилися вони лише зі смертю Кармалюка.

Нові сподівання на волю і незалежність України відродилися у 1812 р., коли російський імператор Олександр І наказав сформувати в Лівобережній Україні козацькі полки, обіцяючи при тому, що по закінченні війни всім буде залишений козацький стан. У земські полки набирали також кріпаків, яких поміщики повинні були забезпечити всім необхідним — одягом, харчами, зброєю. Поміщицькі кріпаки охоче йшли до війська, адже ш було обіцяно, що після закінчення війни всі учасники українських ополчень стануть вільними і отримають земельні наділи.

Перспектива поновлення козацтва викликала у народі ентузіазм та свіжі надії: до козацьких та ополченських шляхів вступило майже 70 тисяч осіб, тобто 15 полків. У битві під Бородіно прославилися Полтавський, Харківський, Сумський, Глухівський та інші полки, в яких воювало багато українців. У березні 1814 р. Російська армія, у складі якої було шість українських козацьких полків, увійшла в Париж і залишилась там як окупаційна армія. Молоді офіцери спілкувалися з місцевим населенням, серед якого було багато учасників І свідків Великої французької революції, мріяли поширити її ідеї на батьківщині.

Однак після повернення на батьківщину українські ополченські полки були розформовані. Цар забув свою обіцянку надати учасникам війни особисту свободу і звільнення від феодальних повинностей. Спроби козаків захистити свою самостійність були жорстоко придушені каральними російськими військами.

У 20-х роках значна частина козаків була переселена на Кубань і включена до складу Чорноморського війська. Така політика російського царизму викликала гнів і обурення серед недавніх солдат і ополченців.

«Дух опозиції» дістав відображення у діяльності таємних масонських організацій, які протягом 1817 — 1819 рр. виникали у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. Найвиразніше українська національно-визвольна спрямованість виявилась у полтавській масонській ложі «Любов до істини», яку заснували місцеві урядовці і поміщики, переважно українці: І.Котляревський, С.Кочубей, Г.Тарновський, С.Петровський та ін. Учасник цієї ложі В Лукашевич (виходець із давньої козацько-старшинської родини, проводир дворянства Переяславського повіту) став організатором у 1821 р. Малоросійського таємного товариства. Це вже була громадсько-політична організація, яка ставила за мету домогтися державної незалежності України. Каральні органи російського царизму не дали змоги Малоросійському товариству розгорнути практичну діяльність щодо

втілення в життя своїх програмних положень. Ще при підготовці виступу декабристів в Україні діяло Південне товариство, яке очолював П. Пестель, що ставило на меті ліквідацію самодержавного ладу в Росії шляхом здійснення військового перевороту. Після поразки виступу 14 грудня 1825 р. в Петербурзі організували повстання солдатів Чернігівського полку (29.12.1825 – 2.1.1826 рр.; придушене переважаючими силами уряду).

У першій половині XIX ст. розпочався підйом нової української літератури. Її першим твором є "Енеїда" І. Котляревського; відомими письменниками були також Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський.

Важливим проявом національного відродження стало поширення історичних знань. У цей час з'явилися перші узагальнюючі праці з історії України: „История Малой России” Д. Бантиш-Каменського та „История Малороссии” М. Маркевича. Наукові історичні товариства (Київська археографічна комісія) надрукували ряд документів з минулого України.

На початку 30-х років XIX ст. центром національного життя та національного руху в Галичині стає Львів, де було утворено напівлегальне демократично-просвітницьке й літературне угруповання «Руська трійця». Термін «Руська» тоді означав «українська». Засновники об'єднання були - Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький. Поставили за мету піднесення національної свідомості та запровадження української мови в усі сфери громадського життя, вони записували фольклор, проголошували у церквах проповіді українською мовою. У 1837 р. тисячним тиражем було надруковано підготовлений ними альманах фольклорних творів «Русалка Дністрова» - перша книга демократичної культури в західноукраїнських землях. Центральною в ній була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною, прагнення до відродження державності та політичної незалежності. Власті, вважаючи діяльність «Руської трійці» небезпечною, заборонили поширювати альманах, а його укладачів та авторів притягли до відповідальності. Незабаром це об'єднання розпалося.

Першою власне українською політичною організацією стало Кирило-Мефодіївське товариство, засноване у 1846 р. До його складу входило 12 осіб – відомі діячі української інтелігенції: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак та ін. Товариство ставило за мету створення федерації слов'янських держав, до складу якої увійшла б і Україна. Самодержавство і кріпацтво мали бути ліквідовані. Практичними засобами для реалізації цих ідей мали стати поширення освіти та літературних творів. Проте у 1847 р. товариство було викрите, а його учасники заслани.

На хвилі революції в Східній Галичині 2 травня 1848 р. у Львові було створено політичний орган - Головну Руську раду, яка повинна була представляти українське населення Східної Галичини у центральному уряді. У її програмі містилась вимога поміркованих реформ у промисловості, сільському господарстві, соціальних відносинах, культурі та забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Активізація економічного життя сприяла розвитку опозиційних до самодержавства сил. У другій половині XIX ст. в Україні поширився громадівський рух. Громади об'єднували представників ліберальної і демократичної інтелігенції.

Вони утворювалися в різних містах і діяли здебільшого нелегально. Громади в першу чергу дбали про поширення української культури: організовували недільні школи, видавали літературні твори. Надалі вони почали пропагувати і політичні ідеї – перетворення України на федерацію робітничих і землеробських громад і на цій основі – побудову соціалістичного суспільства. Одним з найвидатніших теоретиків громадівського руху став М. Драгоманов, який через переслідування змушений був емігрувати до Швейцарії, але і там продовжив творчу діяльність. Драгоманов виступав за повалення імперського ладу в Росії і Австро-Угорщині та входження України до федерації народів, обстоював демократизм як принцип побудови суспільства і держави.

Соціалістичні ідеї підтримували і представники загальноросійського народницького руху (60-80-і рр. XIX ст.), який поширювався і в Україні. В ньому також об'єднувалася інтелігенція – здебільшого різночинці, але і представники дворянських родів. Народники висунули гасло „Земля і воля народів!”. Це означало перехід усіх земель у власність селян і запровадження селянського самоврядування. Народники сподівалися досягти цього, організувавши селянські повстання в усій імперії. Для цього вони організували „ходіння в народ” – влаштовувались у селах писарями, вчителями, фельдшерами, щоб пропагувати свої ідеї. Пропаганду народники поєднували з терористичними актами проти царських урядовців; саме вони підготували замах на Олександра II, який загинув у 1881 р. Проте відсутність масової підтримки та жорстке переслідування поліції зумовили занепад народницького руху.

До політичного руху з 70-х рр. XIX ст. залучається і нова сила – пролетаріат. Першою робітничою організацією в Україні став „Південноросійський союз робітників” в Одесі (1875); у 80-ті рр. в Києві та Катеринославі виникли „Союзи боротьби за визволення робітничого класу”. Організатори цих гуртків спиралися на ідеї марксизму про неминучість соціалістичної революції, яка знищить класову нерівність і експлуататорський лад. Відомим діячем робітничого руху в Україні був Ю. Мельников, який 4 роки керував Київською школою марксистських агітаторів (з самих робітників). Основним шляхом боротьби робітників були страйки на підприємствах.

Рубежем, який позначив новий етап національного руху, стала поява в Україні політичних партій. Перша з них – Революційна українська партія (РУП) виникла 1900 р. в Харкові; її засновниками стали Д. Антонович та М. Русов. РУП намагалася знайти широку підтримку серед селянства; з цією метою вона вела пропаганду (періодика, брошури), підбурюючи селян на страйки і виступи проти поміщиків. З РУП пізніше виділилися інші партії: Народна українська партія (НУП; різко націоналістична; М. Міхновський), „Спілка” (близька до меншовиків; М. Меленевський), Українська демократично-радикальна партія (УДРП; ліберальна; Б. Грінченко, С. Єфремов), Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП; С. Петлюра, В. Винниченко). Спільною для них (крім НУП) була ідея автономії України у складі федерації замість Російської імперії.

В Україні діяли і загальноросійські партії: РСДРП (більшовики і меншовики), есери. Вони взяли активну участь в першій російській революції 1905-1907 рр., яка вибухнула через масове незадоволення режимом самодержавства. В революції

брали участь робітники, селяни, інтелігенція; вона поширилася також в армії та на флоті (виступи на броненосці „Потьомкін” та крейсері „Очаків”; повстання саперів у Києві під керівництвом поручика Б. Жаданівського). Важливим наслідком революції стало скликання в Росії нового законодавчого органу – Державної Думи. Проте через розпорошеність сил, неузгодженість вимог різних верств царизм зміг почергово ліквідувати найбільш значні виступи. З 1907 р. розпочинається період реакції – ліквідація як соціальних, так і національних досягнень революції.

Найбільшу активність у пробудженні самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що ставив за мету працю на благо українського народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив гурток Володимир Антонович.

Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Його програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу. Займалися в основному культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організовували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка). Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. Антиукраїнська кампанія завершилася циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва в липні 1863 р., в якому твердилось, що, нібито «більшість малоросіян... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, й що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі». Противники ставлення до української мови як до «південноруського наріччя» звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії, згубних для Малоросії».

З 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився перший етап громадівського руху.

Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію - Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної історії Микола Драгоманов. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм». Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад - Київської та Одеської.

Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі», крім історичних документів Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився другий етап громадівського руху.

Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій.

«Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи однодумців-студентів Харківського університету, їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної. Її гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргієві - у Бессарабії (сучасна Молдова).

Отже, українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини XIX ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню вітчизняну демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Головним змістом діяльності стало служіння національно-культурному відродженню України.

Суспільно-політичний рух у **західноукраїнських землях**. В першій половині XIX ст. тут також розпочалося видання літератури українською мовою (об'єднання „Руська трійця”, яке підготувало альманах „Русалка Дністрова” – першу на Західній Україні україномовну книгу), а також дослідження рідної історії та мови. В цей час провідну роль у русі відігравала інтелігенція: М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич („Руська трійця”).

Під час революції 1848-1849 рр. в Австрії. Центром українського руху в цей час стала нова громадська організація – Головна руська рада у Львові (голова – єпископ Г. Яхимович, склад – інтелігенція і духовенство). Підтримуючи програму, сформульовану Головацьким, ГРР сподівалася вирішити ці завдання у складі імперії, в межах якої сподівалася на культурно-національну автономію (утворення у Східній Галичині окремої провінції). Проте це завдання вирішене не було – як через позиції уряду, так і внаслідок протидії польської громадськості, що висувала таке ж завдання.

У другій половині XIX ст. національний рух на західних землях поділяється на дві течії: „москвофіли” (орієнтувалися на з'єднання слов'янства під егідою Росії) та „народовці” (обстоювали автономію України у складі Австро-Угорщини). Ними засновано перший український професійний театр у Львові (1864), культурно-освітню організацію «Руська бесіда» (1861), «Просвіту» (1868). Велике значення мало створене в 1873 р. у Львові літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 р. реорганізувалося в Наукове товариство ім. Шевченка. Тривалий час (з 1897 по 1913 рік) - посаду голови Товариства обіймав М. Грушевський. Серед народовців у 70-х рр. проявились і більш радикальні сили, які не погоджувались на підтримку курсу імперії Габсбургів, підтримували ідеї соціалізму (найвідоміший – І. Франко). Наприкінці XIX ст. у краї утворились перші політичні партії. Член Русько-української радикальної партії (1900) Ю. Бачинський у 1895 р. видав знамениту книжку під назвою «Україна уярмлена». В ній автор першим у вітчизняній суспільно-політичній думці порушив питання про політичну незалежність українського народу в єдиній соборній державі.

Самостійницьку позицію зайняла і створена у 1899 р. *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*. Її основною метою було досягнення українським

народом національного визволення і політичної самостійності, створення вільної держави українського народу, української республіки.

Незалежність України визнавала й *Українська національно-демократична партія*, створена в тому ж 1899 р. Програма цієї партії передбачала завоювання українсько-руським народом культурної, економічної та політичної самостійності, злиття його в монолітний національний організм.

Отже, у другій половині XIX ст. в західноукраїнських землях активізується суспільно-політичний рух, в якому злились різні течії, що виражали інтереси й ідеологію різних прошарків населення. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості та національного руху як у західних, так і в східних українських землях відіграли народовські періодичні видання, культурно-освітні та наукові товариства, програми й політичні документи перших українських політичних партій.

Висунення ідеалу незалежної Української соборної держави, згуртування навколо неї значних національних сил було головним досягненням західних українців наприкінці XIX ст. Це свідчило про завершення процесу формування новітньої державницької ідеології свідомого українства.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема 2.2. Українські землі у роки першої світової війни. Боротьба за відродження державності України (1917-1920 рр.)

План

1. Українські землі у першій світовій війні серпень 1914 - листопад 1918 рр..
2. Проблеми національного державотворення. Утворення Української Народної Республіки.
3. Держава гетьмана П. Скоропадського. Утворення Директорії та її діяльність.
4. Національно-визвольний рух, на землях Західної України

Час проведення: 2 години.

Харків-2017

1. Українські землі у першій світовій війні серпень 1914 - листопад 1918 рр.

Рубежем в розвитку українського національного руху стала Перша світова війна. Внаслідок неї українські землі опинилися у складі двох ворогуючих таборів. Відповідно до цього більшість політичних сил Наддніпрянщини і Наддністрянщини закликали підтримати державні уряди – відповідно Росії та Австро-Угорщини, сподіваючись на вирішення українського питання після перемоги цієї держави. Так, новостворене військове формування – легіон Українських січових стрільців (УСС) – стало складовою частиною австро-угорської армії, діючи в ряді битв проти російських збройних сил.

Отже, на початок ХХ ст. український рух переходить від культурницьких до політичних форм дій. Основною вимогою більшості його учасників на цей час була автономія України.

Війна велася між Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антантою (Росія, Англія, Франція). У ході війни до Троїстого союзу приєдналися Туреччина й Болгарія, до Антанти – Румунія і США.

Причини війни: прагнення монополістичних об'єднань збільшити прибутки за рахунок військових замовлень, захоплення нових ринків збуту; бажання всіх держав захопити нові землі, переділ колоній і усунення конкурентів. Уряди воюючих держав прагнули відвернути увагу своїх народів від внутрішніх проблем, роз'єднати соціалістичні робітничі партії II Інтернаціоналу, а також трудящих усіх країн.

Характер війни був загарбницький і несправедливий з усіх боків (за винятком Сербії, що не прагнула до захоплень, але першою зазнала австро-угорської окупації).

Приводом до війни стало вбивство австро-угорського ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини сербським націоналістом Гаврилом Принципом.

Україна в планах воюючих країн

Австро-Угорщина претендувала на розширення своїх володінь у Західній Україні (Волинь і Поділля).

Німеччина – на протекторат над рештою української території а також над Прибалтикою, Білорусією, Кавказом, щоб мати сухопутний торговельний шлях до Персії й Середньої Азії.

Росія прагнула просунути кордони своєї імперії до Карпат, прикриваючись гаслом об'єднання братів-русинів, тобто українців Східної Галичини й Північної Буковини.

Крім того, і Австро-Угорська й Російська імперії прагнули використовувати війну для придушення національно-визвольного руху українського народу.

У підсумку: українці, розділені між імперіями, змушені були воювати один з одним (у російській армії нараховувалося 3,5 мля українців в австрійській – 250 тис.).

На Східному фронті в 1914 р. почався успішний наступ двох російських фронтів: Західного в Східну Пруссію, Південно-Західного в Галичину (територія Австро-Угорщини). Побоюючись захоплення росіянами Берліна й Відня, німецьке командування змушене було перекинути німецькі дивізії із Західного фронту на

Схід і зупинити просування російської армії. Таким чином Східний фронт для Німеччини з другорядного стає головним.

На Східному фронті в 1915 р. почався наступ Німеччини з метою блискавичного розгрому Росії. Однак, хоча Німеччина захопила Підляшшя, Західну Україну, Західну Білорусію й частину Прибалтики, перемогти Росію не змогла. На прохання союзників Росія починає наступ на Південно-Західному фронті в Західній Україні (Брусилівський прорив — узяті в полон 400 тис. австрійських і німецьких солдатів, звільнені Буковина, Південна Галичина). Але через невідповідність наступу, браку резервів та боєприпасів, а також через те, що Німеччина перекинула із Західного на Східний фронт 11 німецьких і 6 австрійських дивізій, наступ російської армії було зупинено.

Хід воєнних дій на території України призвів до розрухи господарського життя, що проявилось у спаді промислового та сільськогосподарського виробництва. Все це стало причиною зростання робітничого та селянського рухів, виступів солдатських мас.

2. Проблеми національного державотворення. Утворення Української Народної Республіки.

У результаті збройного повстання в Петрограді 27-28 лютого царизм було повалено (Микола II відкрісся 2 березня 1917 р. від престолу), влада перейшла до Тимчасового уряду, сформованого з представників буржуазії. Паралельно виник другий орган влади — Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів. Так виникло двовладдя. По всій країні виникають Ради, що діяли на місцях паралельно із комісарами Тимчасової уряду. Фактично Росія опинилася в ситуації безвладдя.

3 (16) березня 1917 р. на зборах представників Товариства українських поступовців було порушено питання щодо формування органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. 7 (20) березня було обрано президію Української Центральної Ради (УЦР). Головна мета діяльності ЦР на цьому етапі — об'єднання українського народу, відродження державності. Головою Української Центральної Ради було обрано М. Грушевського (1866—1934) його заступниками — Ф. Крижанівського, Д. Дорошенка, Д. Антоновича.

До початку квітня УЦР фактично була тимчасовою національною громадською організацією, що в основному діяла в Києві. Реальну владу в місті навесні 1917 р. мав комісар Тимчасового уряду П. Суковкін.

Центральна Рада відчувала потребу зміцнити свої позиції як представницького національного й територіального органу, передовсім у політико-організаційному й правовому аспектах. 6—8 (19—21) квітня 1917 р. в Києві на Всеукраїнському Національному Конгресі політичних, громадських, культурно-просвітницьких, профспілкових організацій обговорювалися проблеми національно-територіальної автономії України, було обрано новий склад УЦР. Для вирішення поточних справ було сформовано Малу Раду. В УЦР було три різновиди представництва: територіально-етнографічне, партійне, соціально-корпоративне.

На провідних позиціях в УЦР була УСДРП, яка на квітневій конференції підтвердила основні вимоги щодо націоналізації землі та автономії України.

Більшість керівників Тимчасового уряду й Української Центральної Ради, українські соціал-демократи та есери до кінця жовтня 1917р. заявляли про необхідність зміцнення демократичних принципів в Росії (нерідко за демократичні завоювання приймали анархічну сваволу), проведення Установчих зборів, які б вирішили українські питання. Цим була зумовлена постійна стриманість і схильність до компромісів українських політичних сил.

Навесні 1917 р. найменш вигідне становище було в більшовиків України. На той час це була малочисельна з нестійким авторитетом, незначною кількістю етнічних українців організація, але вже наприкінці того ж року більшовики України нараховували 42 тис. осіб. Вони генерували соціальне нетерпіння мас.

Державотворча діяльність УЦР пройшла такі етапи:

1. Зміцнення позиції УЦР як представницького національного й територіального органу (березень — початок червня 1917 р.). Основою його була боротьба зі спадщиною самодержавства, за демократизацію влади в колишній Російській імперії.

2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні (кінець червня — початок вересня 1917 р.). Відбувалося воно на базі автономно-федеративного принципу під впливом стихійного зростання радикалізму мас; Досягнення тимчасового компромісу з діячами Тимчасового уряду щодо легітимізації автономії України.

3. Боротьба за федерацію національно-державницьких суб'єктів з однорідним соціалістичним центральним урядом (жовтень 1917 — середина січня 1918 р.).

4. Існування формально самостійної Української Народної Республіки (УНР) під протекторатом збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини (березень — 28 квітня 1918 р.).

Після Лютневої революції в Петрограді виникла Українська військова рада для формування українізованих частин. На Чорноморському флоті серед українців розгорнув організаторську роботу військовий клуб імені І. Сірка. У березні 1917 р. діячі «Братства самостійників» сформували в Києві комітет з організації національних збройних сил, а також Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка. Враховуючи наростання стихійної українізації в армії, УСДРП і УПСР у квітні 1917 р. підтримали ідею створення українських полків, їх передислокації в Україну.

На той час М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію неминучим злом. Як наслідок - УЦР обмежувалася культурно-просвітницькою роботою серед солдатів-українців.

Тимчасовий уряд, всіляко заохочуючи створення польських, естонських, латиських, чеських частин, не поспішав формувати українські полки.

Збільшення кількості українізованих частин змусило лідерів УЦР скликати Всеукраїнський військовий з'їзд у травні 1917 р. На з'їзді було схвалено ідею створення національних частин, але тільки з метою поліпшення дисципліни, викорінення дезертирства солдатів. Було також сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з С. Петлюрою. У резолюції з'їзду соціалістам вдалося проштовхнути рішення про ліквідацію після закінчення війни

постійної армії та заміну її народною міліцією. УЦР, не маючи чіткої програми військового будівництва, самоусунулась від керівництва цими процесами, а всіх вищих офіцерів вважала контрреволюціонерами та українофобами.

Наприкінці червня Тимчасовий уряд заборонив стихійну українізацію військових частин, що дезорієнтувало багатьох солдатів-українців.

У вересні—листопаді посилювався процес більшовизації, полівиння політичних настроїв солдатських мас. Щоб зберегти контроль над боездатними українізованими частинами, Тимчасовий уряд погодився українізувати 20 дивізій. Проте це запізніле рішення залишилося на папері. 3 грудня 1917 р. в українські полки брали лише офіцерів, які народилися в Україні, а ті, хто прибув з інших регіонів, повинні були мати довідки від революційно-демократичних організацій про політичну благонадійність. Усі генерали і старші офіцери були відправлені у запас.

На початку 1918 р. УЦР перейшла від концепції українізації війська до формування армії за принципами добровільності — як народної міліції. До кінця березня у ній нараховувалося 15 тис. військовослужбовців. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати вісім територіальних армійських корпусів. Водночас Рада народних міністрів, не домігшись переформування загонів «вільного козацтва», більшість з яких перетворилася на банди злочинців, у квітні розпустила їх. Тоді ж було вирішено розформувати 6-тисячну Першу українську дивізію «синьожупанників», що, як і дивізія «сірожупанників», повністю втратила.

Визначити реальну чисельність збройних сил УНР наприкінці квітня 1918 р. складно. Найімовірніше, що особовий склад її напіврегулярної армії міг налічувати до 30—33 тис. багнетів і шабель. Процес подальшої розбудови національних збройних сил продовжувався вже гетьманом Павлом Скоропадським.

У середині липня урядова комісія в Петрограді прийняла «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату». За змістом цього документу були ліквідовані секретаріати військових справ, продовольчий, судовий, шляхів сполучення, коштів і телеграфів. Правочинність Генерального секретаріату та УЦР поширювалась не на дев'ять, а на 4 губернії: Київську, Волинську, Полтавську та частину Чернігівської.

Стосунки Тимчасового уряду й УЦР склалися непросто. Втім, співробітництво Ради з петроградським урядом мало й позитивні результати: у початкових класах було запроваджено викладання українською мовою, профінансовано дві українські гімназії і чотири кафедри українознавства в університетах України. Водночас російська мова була обов'язковою для вивчення, шкільні округи залишилися у віданні російського міністерства.

Дізнавшись про більшовицький переворот у Петрограді, Мала Рада 26 жовтня (9 листопада) створила Краєвий комітет захисту революції в Україні. При цьому лідери РСДРП (б) домовилися з керівництвом УНР, що з Півдня до Петрограда не буде пропущено жодної військової частини для ліквідації влади Раднаркому. Спершу УЦР намагалася зайняти нейтральну позицію щодо петроградських подій, але 28 жовтня (11 листопада) відмовилась визнати Раду народних комісарів загальноросійським урядом.

Після перемоги збільшовизованих частин над військами штабу Київської військової округи у спільному зверненні Військово-революційного комітету більшовиків та Центральної Ради від 31 жовтня (13 листопада) УЦР визнавалася краєвою владою, а Ради робітничих депутатів — місцевою.

У ніч на 7 (20) листопада на засіданні Малої Ради було проголошено III Універсал про створення Української Народної Республіки, поповнення Генерального секретаріату новими секретарями, в т. ч. й Генеральним секретарем з військових справ С. Петлюрою. Однак і в ньому йшлося про формування Російської федеративної демократичної республіки з урядом, до якого входили б члени соціалістичних партій.

До кінця листопада 1917 р. більшовицько-есерівське керівництво Радянської Росії вело з УНР в основному ідеологічну боротьбу.

На вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. більшість виборців в Україні підтримала програми російських і українських есерів. Ні більшовики, ні українські соціал-демократи не могли з ними конкурувати, тому що українське село вимагало соціалізації землі за принципом не менше споживчої, але не більше трудової норми. На той час більшовизм в Україні не був дуже впливовим фактором і не мав ще загальної підтримки. Вона з'явилася, коли більшовики почали використовувати народні вимоги, насамперед ліквідацію великих латифундій.

До кінця грудня 1917 р. лідери УЦР не вважали Україну суб'єктом міжнародного права, і лише 26 грудня (за старим стилем) було створено Генеральний секретаріат іноземних справ на чолі з О. Шульгіним.

З ініціативи Петрограда готувався Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому планувалося провести перевибори складу Центральної Ради. Спершу УЦР не виявляла особливого ентузіазму щодо нього, потім, подбавши про збільшення кількості делегатів від «селянських спілок» та українізованих військових частин, погодилась на участь у з'їзді. Перший Всеукраїнський з'їзд селянських, робітничих і солдатських депутатів відкрився в Києві 4 (17) грудня 1917 р.

На самому з'їзді делегатам-більшовикам було влаштовано обструкцію. Після від'їзду до Харкова 127 більшовиків та співчуваючих їм всі рішення приймалися майже одногосно. Перевибори складу Центральної Ради делегати визнали недоцільними, тому що 9 січня наступного року планувалося зібрати Установчі збори.

11—12 (24—25) грудня в Харків прибули з Києва більшовицькі делегати спільно з делегатами III Надзвичайного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну провели Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів, який проголосив в Україні радянську владу, обрав Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет, Народний секретаріат. Для представників села було залишено 20 вакансій у складі ВУЦВК.

Більшовицький уряд Росії всіляко перешкоджав Генеральному Секретаріату УНР зосередити українізовані полки на території України. Спалахували криваві сутички між військовослужбовцями - українцями та великоросами.

Не маючи змоги протистояти натиску 30-тисячного більшовицького війська, Мала Рада прийняла 22 січня 1918 р. **IV Універсал**, що проголошував незалежність України. У першій декаді лютого 1918 р. делегація УНР уклала мирну угоду в Бресті з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини. Після цього керівництво УНР звернулося до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням про допомогу. Через тиждень 33 дивізії союзників УЦР увійшли на територію України.

Законодавчу діяльність УЦР гальмували політичні й ідеологічні пристрасті.

Робота над **Конституцією України** (автономної України) почалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. була утворена комісія у складі 100 осіб (голова М. Грушевський).

Конституція УНР, що була прийнята 28 квітня 1918 р., мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Вона включала 8 розділів і 85 статей. За першим розділом (Загальні постанови) йшов розділ «Громадського права і свободи», який проголошував гарантії прав і свобод громадян.

Конституція проголошувала єдиною, нероздільною територію, яка без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів не може зазнати ніяких змін.

В Конституції підкреслювалось (ст. 12), що всі громадяни мають рівні права, незалежно від статі, національності, раси, освіти тощо. Проголошувалася повна свобода слова, преси, спілок, місця проживання. Виборче право надавалось громадянам, яким виповнилось 20 років. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади — на законодавчу, виконавчу та судову (законодавча — Всенародні збори, виконавча — Рада Народних Міністрів, судова — Генеральний суд).

В Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування, органів суду та прокуратури.

До кінця квітня 1918 р. вся територія колишньої підросійської України перебувала під контролем австро-угорських, німецьких та українських військ. Союзницькі війська з перших днів перебування в Україні почали виконувати ті функції, які насправді повинні були забезпечувати місцеві органи влади. Вони здійснювали охорону внутрішнього порядку, вели енергійну роботу проти підливних сил, великоросійських тенденцій, анархії та бандитизму. Український уряд не був здатний регулювати й економічні відносини з селом, забираючи у нього багато продовольства, в тому числі й для поставок у Німеччину й Австро-Угорщину.

Повернувшись 9 березня 1918 р. до Києва М. Грушевський свідомо відтіснив від процесу підготовки рішень осіб, які не належали до УПСР або УСДРП.

Останні два місяці свого існування Центральна Рада фактично перетворилася на дискусійний клуб, у засіданнях якого брали участь не більше 40 осіб.

Падіння Української Центральної Ради спричинили:

- розкол в українському суспільному русі;
- політична недосвідченість і романтизм лідерів, схильність до народницької, а не державотворчої позиції;
- утопізм соціально-економічного законодавства, особливо в аграрній сфері;

- відсутність ефективних і авторитетних органів управління на місцях, нерозвинутість системи самоуправління, повноважень центру та регіонів;
- однобока орієнтація на російську соціал-демократію і на федеративний союз з Росією;
- невідповідність між курсом на побудову парламентської республіки та політичними, соціально-економічними реаліями 1917—1918 рр.;
- залізне усвідомлення лідерами УЦР необхідності сильної виконавчої влади;
- небажання і невміння створити регулярні збройні сили, інші силові відомства ;
- незацікавленість сусідніх з УНР держав в існуванні незалежного, сильного українського державного організму.

3. Держава гетьмана П. Скоропадського. Утворення Директорії та її діяльність

До кінця березня 1918 р. німецьке й австро-угорське командування, дипломати цих країн впевнилися в безсиллі Центральної Ради. Німецьке керівництво вирішило поставити на колишнього генерал-лейтенанта, флігель-ад'ютанта Миколи II П. Скоропадського. 29 квітня на хліборобському конгресі було обрано гетьманом України П. Скоропадського.

Прихід до влади П. Скоропадського привів до принципових зміни державного курсу. Сам державний переворот стався завдяки підтримці консервативних сил – Української партії хліборобів-демократів (на чолі знаходився М. Шемет; орієнтувалася на заможних селян) та Всеукраїнського союзу земельних власників (власне неукраїнська, поміщицька організація). На їх спільному з'їзді 29 квітня 1918 р. і відбулися „вибори” гетьмана. Проте фактично провідну роль у перевороті відіграли німецькі окупаційні війська. Ще до перевороту німецька військова контррозвідка пропонувала Скоропадського на посаду гетьмана, характеризуючи його таким чином: „Аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолюбний”. Розглядалися і інші кандидатури; ймовірно, Скоропадський був обраний німцями через небажання бачити на чолі України під час війни цивільну людину.

Новий лідер України проголосив створення нової форми держави – гетьманату – авторитарної за характером влади. Скоропадський, на відміну від ЦР, виступив як прибічник консервативних сил, повертаючись до старих форм економічного і політичного життя. Так, „Закони про тимчасовий державний устрій України” були в ряді випадків скопійовані з колишнього „Проекту Основного закону Російської імперії” 1905 року. Фактично гетьман мав диктаторські повноваження: він зосередив у своїх руках не тільки виконавчу, а й законодавчу та судову владу. Гетьман призначав склад Ради міністрів, визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, був головнокомандувачем армії та флоту. Але сама ця диктатура знаходилася у цілковитій залежності від окупаційних властей. Їх підтримка надавалася в разі виконання Брестських економічних угод; до них додавалися вимоги німців про боротьбу проти селянського руху. Були заборонені газети соціалістичного спрямування, заборонялися критика уряду, проведення антигетьманських мітингів. Водночас до Києва почали прибувати монархісти (О. Кривошеїн, В. Шульгін, В. Пуришкевич), розгорнули дію контрреволюційні великодержавницькі організації („Союз возрождения России”, „Московский центр”

та ін.). Режим Скоропадського надавав фінансову допомогу білогвардійському руху. За часів гетьманату в Україні збільшилася кількість російськомовних видань, зросла чисельність великоросійських партій. Згодом сам Скоропадський написав у своїх мемуарах: „Я розумів, що Україна на існування має повні підстави, однак лише як складова частина майбутньої російської федерації”.

За таких умов природним було повернення в соціально-економічній сфері до старих, дореволюційних порядків. Уряд особливо турбувався про дотримання економічних угод з державами Четверного союзу. 10 вересня 1918 р. було укладено новий договір, який передбачав вивезення до Німеччини з нового врожаю не менше 100 млн. пудів хліба, 11 млн. пудів м'яса, 2 млн. штук птиці та ін. Пограбування України викликало продовольчу кризу і голод, особливо у промислових районах – у Донбасі, на Катеринославщині.

У сільському господарстві відновлювалася приватна власність на землю. Скасовувалися попередні розпорядження ЦР щодо соціалізації земель. Поміщикам поверталися їх маєтки; якщо ж колишні власники в цей час були відсутні, їх володіння передавалися під контроль спеціальних земельних комісій. Для відновлення своїх прав колишні землевласники могли звертатися як до гетьманських загонів, так і до окупаційних німецьких військ. На практиці це вилилося у розправи над селянами, які у 1917 р. спробували повести власне господарство на землях поміщиків (зокрема, на Правобережжі). У промисловості були заборонені страйки. За участь у них робітників чекало ув'язнення, а організаторів – страта. Підприємці масово звільняли непокірних робітників, зменшували заробітну платню. Профспілки заборонялися. Скасовувався 8-годинний робочий день.

Ці заходи привели до погіршення як соціально-економічної (безробіття, інфляція), так і політичної ситуації. Уряд широко застосовував репресії до політичних противників. Заборонялися з'їзди українських політичних партій та організацій. Розпускалися органи місцевого самоврядування.

Такі дії викликали масовий опір. Вже навесні 1918 р. в Україні розпочинається повстанський рух селян. В червні 1918 р. особливо розмаху він набув на Київщині, де проти окупантів виступило близько 40 тис. повстанців; їм вдалося навіть взяти декілька міст. На Чернігівщині в серпні 1918 р. 2/3 території губернії перейшло до партизанів, повстання яких скеровувалося Всеукраїнським центром. Подібні виступи спостерігалися на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині. Загалом втрати окупаційних військ від цього руху становили близько 20 тис. убитими. Очолювали виступи повстанські штаби, до яких входили представники лівих, різко опозиційних гетьману сил – більшовики, ліві есери (боротьбисти). Подекуди серед вимог повстанців виникали вимоги передати владу Центральній Раді. Цим скористалися колишні діячі ЦР. Вони утворили Український Національний Союз (УНС), який очолив антигетьманське повстання. Головою його у вересні 1918 р. став В. Винниченко. Лідери УНС спиралися на січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем, а також на Запорізьку дивізію; їх підтримали такі партії, як УПСР та УСДРП. Приводом для повстання стала грамота П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. про відновлення федерації з нерадянською Росією. Вона викликала обурення широких верств громадськості. Повстання охопило всі регіони України, центром

його стала Біла Церква. Очолювала повстання обрана членами УНС Директорія з 5 осіб; провідну роль у ній відігравали С. Петлюра і В. Винниченко. До регулярних збройних сил долучилися загони отаманів (Махна, Зеленого). 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади й емігрував до Німеччини. 19 грудня 1918 р. Директорія в'їхала до Києва. Вона проголосила себе тимчасовим органом, який після завершення революції мав передати владу „трудовому народу”. На практиці Директорія взяла курс на країни Заходу (Англію, Францію), які розпочали інтервенцію на Україну. В той же час її противниками виступили і Радянська влада, і білогвардійські діячі. До того ж маси селянства, об'єднані в повстанських загонах, хоч формально і підтримали Директорію, переслідували власні цілі – перш за все, стати землевласниками. Влада не могла опанувати цей рух, який набув неконтрольованого характеру і в ряді випадків перейшов до відвертого бандитизму (т.зв. отаманщина).

У Директорії був відсутній чіткий соціально-економічний і політичний курс. До Ради міністрів увійшли представники як лівих (УСДРП, УПСР), так і правих (УПСФ, УПСС) українських політичних партій. Фактично ж Директорія вирішувала головні справи без участі уряду; так, про оголошення війни Радянській Росії голова Ради Міністрів В. Чеховський довідався... із газет. Проте Директорія виявилася не в змозі налагодити апарат влади: призначені нею комісари та коменданти нерідко застосовували репресії до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (П. Балбачан на Лівобережжі).

В цих умовах відбувся Трудовий конгрес у Києві (22-28 січня 1919 р.). Першим його актом стало затвердження об'єднання УНР і ЗУНР; на практиці, однак, у „Західній області” збереглися старі органи влади, які слабо співпрацювали з УНР. Головною проблемою стало обрання подальшого політичного курсу – співпраця з Антантою чи з більшовиками. Ліва частин УСДРП та УПСР підтримували думку про встановлення Радянської влади. Однак більшість керівництва, відступаючи від власної ідеї Трудових рад як вищого органу влади, проводило думку про захист самостійної республіки від більшовиків. Отже, переімг курс на Антанту. Підсумковим документом став „Універсал Трудового конгресу України” від 28 січня 1919 р. В ньому зазначалося, що вища влада передається Директорії, а виконавчі функції здійснює підзвітна їй Рада народних міністрів. Конкретних рішень у соціальній та політичній сфері прийнято не було – визначалися лише основні завдання: земельна реформа шляхом передачі селянам землі без викупу; ліквідація безробіття; оборона незалежності республіки.

Проте військова політика Директорії виявилася неефективною. Ще під час антигетьманського повстання її збройні сили становили близько 100 тис. чоловік. За місяць, січні 1919 р., коли розпочалися як масові селянські повстання проти Директорії, так і наступ радянських військ (3 січня 1919 р. було взято Харків), Директорія могла протиставити їм лише 21 тис. чоловік. Лівобережжя було зайнято радянськими військами, Південь окупувала білогвардійська Добровольча Армія генерала Денікіна. За півтора місяці після входження до Києва Директорія змушена була поспіхом залишити столицю і 2 лютого перебралася до Вінниці.

1919 р. став апогеєм збройного протиборства в Україні, піком громадянської війни, коли одна і та ж територія багато разів переходила від однієї влади до іншої.

В цей час особливо підсилилася отаманщина – поширення влади командирів повстанських загонів (отаманів), які формально воювали на боці Директорії, але фактично діяли на власний розсуд, інколи відкрито виступаючи проти Директорії. Найбільш відомими отаманами були Н. Махно (на Катеринославщині), М. Григор'єв (на Херсонщині), Зелений (на Київщині), Ангел (на Чернігівщині), Шепель (на Поділлі). На підконтрольних їх загонам територіях отамани фактично встановлювали власну диктатуру, проводячи терор до противників, влаштовуючи погроми (в першу чергу єврейські). Директорія була не в змозі зупинити цей розгул бандитизму, що приводило до стрімкого падіння її авторитету.

Влітку 1919 р. на фронтах для Директорії склалася несприятлива ситуація. Західноукраїнські землі почала захоплювати армія новоствореної Польщі. Південна Україна знаходилася в руках денікінської Добровольчої Армії. На Правобережжя наступала Червона Армія. В цих умовах, коли Антанта переорієнтувалася на допомогу генералу Денікіну, а війська самої Директорії були розпорошені і мало організовані, Петлюра на вимогу західноукраїнських лідерів (Є. Петрушевича) відмовився від радянзації України. За це в його розпорядження було надано Українську Галицьку армію (УГА), разом з якою в серпні 1919 р. вдалося поновити владу Директорії на Поділлі. 30 серпня 1919 р. війська Директорії взяли Київ – але були відведені, оскільки водночас туди увійшли більш сильні денікінські загани. У вересні 1919 р. Директорія оголошує війну денікінцям, проте сил для цього протистояння вона не мала. В грудні 1919 р., після невдач у боях з білогвардійцями і відступу, відбувся перехід до партизанської війни.

Останньою спробою Петлюри повернути владу в Україні стала участь військ УНР у радянсько-польській війні 1920 р. Проте в цей час вони вже діяли не як самостійна сила, а тільки як союзник поляків. За це Петлюра погоджувався передати Польщі Західну Україну, що відштовхнуло від нього ряд українських діячів. Проте після кількох місяців боїв (з квітня до жовтня 1920 р.) ні польським, ні радянським лідерам не вдалося досягти своєї мети. Підписання Ризького мирного договору (березень 1921 р.) закріпило перебування Західної України у складі Польщі. Авантюрний крок керівника Директорії не приніс йому бажаних наслідків. Завершення радянсько-польської війни означало невдачу останньої спроби відродити українську державність.

Запеклі бої, що точилися на території України в 1919–1920 рр., призвели до поразки Директорії і перемоги Радянської влади. Її встановлення поділялося на декілька етапів. В 1917-1918 рр. вона змушена була залишити Україну за умовами Брестського миру. В 1919 р. Радянська влада втратила підтримку селянства в першу чергу через ряд надзвичайних заходів політики „воєнного комунізму” (остаточно вона була скасована у 1921 рр.) – продрозкладку, терор до ворогів, пришвидшену націоналізацію і ліквідацію товарно-грошових відносин. Проте надалі помилки були враховані: були усунуті як крайнощі „воєнного комунізму”, так і неувага до національного питання. Наділення селян землею, вигнання інтервентів, лозунги соціальної справедливості привернули маси до нової влади, що забезпечило її успіх. На території України утворилася Українська Соціалістична Радянська республіка (УСРР).

Основою економічної політики більшовиків в роки громадянської війни став **«воєнний комунізм»** — набір надзвичайних заходів для максимальної концентрації ресурсів у руках ЦК РКП(б), спробою ліквідувати товарно-грошові відносини й побудувати державу-фабрику з тотальним плануванням щодо розподілу матеріальних благ. Його стрижень — продрозкладка.

У лютому 1919 р. ЦК РКП(б) санкціонував запровадження продрозкладки в Україні. Небажання населення віддавати продовольство змусило ВУЦВК у квітні 1919 р. запровадити продовольчу диктатуру, створити продармію.

У 1919 р. більшовикам так і не вдалося встановити контроль над українським селом. Селянство ігнорувало вимоги заготівельних загонів, чинило збройний опір спробам силою забирати продовольство. Лише за весну й літо 1919 р. тільки на півдні України відбулося 238 антибільшовицьких повстань під гаслом «За ради без комуністів і чекістів!».

У квітні 1920 р. було створено комітети незаможних селян (КНС). Влада наділила їх функціями рад. До кінця року в КНС нараховувалося більше мільйона осіб. Фактично вони контролювали діяльність сільських рад, були філіалами Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами — українським варіантом ВЧК.

У грудні 1919 р. Радянським урядом було прийнято рішення про визнання формальної незалежності УРСР за умови централізованого управління господарством та обороною з Москви. У політичному житті почали чітко окреслюватися однопартійність. Заборонялася діяльність соціалістичних партій. Змушена була самоліквідуватися УКП(б), яка утворилася у 1919 р. шляхом злиття членів загальноросійської партії лівих есерів, які діяли в Україні, з боротьбистами—прихильниками лівого крила УСДРП (незалежниками).

У лютому 1920 р. був прийнятий «Закон про землю», за яким майже всі колишні землі поміщиків підлягали зрівняльному переділу серед селян. До рад населення найчастіше посидало найбільш заможних, освічених господарів. Більшовицьких осередків у селах було дуже мало, тому в більшості з них вибори до Рад не проводилися.

Не набагато кращими були справи в містах, де значним впливом користувалися меншовики, особливо в профспілках, та боротьбисти. Нейтралізувати вплив меншовиків вдалося після інспірованого процесу над київськими членами РСДРП(м) у березні 1920 р., арештів, депортацій за кордон народних лідерів, завдяки штучному розколу партійних лав. У 1924 р. партія меншовиків «самоліквідувалася».

Було здійснено чистку в лавах більшовиків України: з більш ніж 30 тисяч членів КП(б)У партійні квитки не одержали 21430 осіб.

Диктатура системи «РКП(б) — радянська влада» спиралася не тільки на насилля, але й з допомогою досить привабливих гасел. Постійно контрольовані ідеологічні, емоційні зв'язки з масами більшовики використовували для докорінної перебудови свідомості громадян.

4. Національно-визвольний рух, на землях Західної України

Започаткування процесу національно-державного будівництва у південно-західній Україні стало можливим напередодні поразки країн Четвертого союзу.

18.10.18 р. у Львові депутати-українці австрійського парламенту (представники партій Галичини й Буковини) створили «Українську Національну Раду» на чолі з Є. Петрушевичем. Вона ухвалила утворення Української держави. Тоді не йшлося ні про її приєднання до Наддніпрянської України, ні про автономію у складі Австрії.

Лише активність польських представників прискорила збройний виступ 01.11.18р. українських військових частин, які захопили Львів. **09.11. було створено уряд Західноукраїнської народної республіки** — Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким (назва держави була прийнята офіційно 13 листопада). В уряді лідирували націонал-демократи — 8 державних секретарів, радикали мали 2 посади, соціал-демократи, християнська суспільна партія — по одній. Було і два позапартійних члени уряду. Однак після наступу польських військ 21 листопада українські загони залишили Львів. Ще раніше румунські війська зайняли Буковину, а Закарпаття на початку 1919 р. було приєднане до Чехословаччини.

У листопаді 1918 р. був прийнятий «Тимчасовий основний закон ЗУНР». Він дав назву Західноукраїнській народній республіці. Затвердив герб — Золотий Лев на синьому полі і синьо-жовтий прапор.

Тодішній світ загалом не передбачав утворення Західноукраїнської держави. Польща вважала український національний рух у Східній Галичині злочинним, Франція розглядала його як німецьку інтригу.

Величезні територіальні й людські втрати, іноземна агресія примусили керівництво ЗУНР прискорити об'єднання з Наддніпрянською Україною. 1 грудня 1919 р. повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР і члени Директорії підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. Урочисте проголошення Акта злуки відбулося 22 січня 1919 р. у Києві на Софійській площі. Остаточна ратифікація Акта мала бути здійснена майбутніми Українськими Установчими Зборами, скликаними з території всієї України.

Об'єднання УНР та ЗУНР мало скоріше ідеологічний, демонстративний, ніж державно-правовий характер. Соборною Україна існувала формально лише 9 місяців — до 16 листопада 1919 р., бо надто полярним виявилось політико-ментальне середовище в цих регіонах.

Серйозні розбіжності між урядами українських республік були викликані їх різним міжнародним становищем і міжпартійною боротьбою. Головною небезпекою для ЗУНР від перших днів її утворення була агресія з боку Польщі. Директорії УНР було не під силу втручатись у події на польсько-українському фронті у Східній Галичині. Вона навіть не була у стані війни з Польщею.

До складу Ради Народних Міністрів УНР входили переважно представники наддніпрянських соціалістичних партій УСДРП і УПСР - в галицькому Державному Секретаріаті були члени ліберально-поміrkованих Національно-демократичної і Радикальної партій. Галичани вважали владу С. Петлюри надто лівою і з підозрою ставилися до її соціалістичних експериментів. Наддніпрянські соцпартії

критикували владу «буржуазії» Галичини, її «відірваність» від народу й небажання здійснювати широкі соціальні зміни.

Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в краї. Успіхи польських військ у боях з Українською Галицькою армією примусили уряд ЗУНР розглядати можливість союзу з Чехословаччиною.

Перехід УГА восени 1919 р. в табір денікінців активізував протиборство наддніпрянських та галицьких керівників.

В березні 1923 р. за наполяганням послів Антанти панування Польщі на західноукраїнських землях було узаконене (до вересня 1939 р.).

Незважаючи на поразку Української революції, її здобутки були очевидними:

- прискорився процес перетворення українського етносу;
- з назвою «Україна» відроджена, хай і тимчасово, держава ніколи вже не зникла з політичної карти світу;
- була реанімована традиція державності, на засадах якої розвивалася українська політична думка до кінця ХХ ст.;
- накопичувався визвольний потенціал, зростала національна самосвідомість, формувалися кадри національних провідників.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:

завідувач кафедри СіГД

полковник служби ЦЗ.

О.В. Рябініна

“30 ” __05__ 2017р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема 2.3. Українські землі в 20-30-х роках ХХ ст. Специфіка розвитку культури

План

1. Україна на початку 1920-х років. Перехід до нової економічної політики. «Коренізація»
2. Політика «індустріалізації» та «колективізації» в Україні
3. Утвердження одноособової диктатури Й.В.Сталіна. «Розстріляне відродження»
4. Західноукраїнські землі у 20-30-ті рр. ХХ століття. Національно-визвольний рух

Час проведення: 2 години.

Харків - 2017

1. Україна на початку 1920-х років. Перехід до нової економічної політики. «Коренізація»

Входження УРСР до складу Радянського Союзу

За державним статусом Україна після закінчення громадянської війни: була юридичне незалежною державою (мала власну конституцію, органи державної влади й управління, видавала республіканські закони та стежила за їх виконанням і т.д.); мала обмежений суверенітет. Фінансова система та керівництво найважливішими галузями народного господарства здійснювалося з єдиного центру РРФСР; найважливіші закони РРФСР діяли на території інших республік).

Наприкінці грудня 1920 р. між РРФСР і УРСР була укладена двостороння угода, підписана В.Леніним і Х.Раковським. За умовами угоди керівництво найважливішими сферами життя України здійснюється з Москви вищими органами влади й управління РРФСР. Таким чином, формально незалежні республіки фактично ввійшли до складу РРФСР на правах автономії.

На практиці центральні органи перестали рахуватися з республіками як незалежними державами, що викликало протести серед їх населення, керівних органів. Х. Раковського ЦК КП(б)У в березні 1922 р. звернувся до ЦК РКП(б) із заявою, у якій оскаржив обмеження суверенітету України й пропонував конкретизувати відносини між РРФСР і УРСР у рамках договірної федерації.

З'явилося декілька планів об'єднання радянських республік

1. План автономізації, розроблений Й. Сталіним, передбачав входження республік до Російської Федерації на правах автономії та означав ліквідацію самостійності республік.

2. План конфедерації – створення союзу суверенних держав, які повністю зберігають незалежність і створюють об'єднані органи для координації дій.

3. План федерації, запропонований В. Леніним – усі радянські республіки, у тому числі й Російська Федерація, входять на однакових правах до нового державного об'єднання – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Жовтень 1922 р. – Пленум ЦК РКП(б) затвердив план державотворення, запропонований Леніним. Була створена конституційна комісія для вироблення конституційних основ єдиної держави.

10 грудня 1922 р. 7-й Усеукраїнський з'їзд Рад у Харкові схвалив декларацію про створення Союзу РСР, проект союзного договору й проект конституції СРСР, затвердив повноваження української делегації на з'їзді Рад у Москві.

23–27 грудня 1922 р. – X Всеросійський з'їзд Рад, запропонував назву нової держави – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

30 грудня 1922 р. – I-й з'їзд Рад СРСР прийняв декларацію й договір про створення СРСР. У 1924 р. була затверджена перша Конституція СРСР.

Воєнні дії на території України протягом 7 років завдали великої шкоди народному господарству. Обсяг продукції на кінець громадянської війни становив близько 5 % довоєнної. В 1913 р. на Україні виплавляли 187 млн. пудів чавуну (3/4 загальноросійського виробництва), а в 1920 р. – 900 тис. пудів. Виробництво зерна у 1920 р. складало 45 млн. центнерів (1913 р. – 232 млн. центнерів). Положення в сільському господарстві ускладнювалось продовольчою розкладкою, згідно з якою по селах забирали залишки продуктів на користь держави. Весною 1921 р. продрозкладку попереднього року на Україні було виконано тільки на 40 %. Господарське становище України погіршилося у зв'язку з посухою 1921 р., коли голодувало 1,2 млн. чол., а у травні 1922 р. – 3,8 млн. чол.

Складне економічне і суспільно-політичне становище спричинило зміни політичного курсу Радянської влади. З 1921 р. запроваджується „нова економічна політика” (НЕП). Її складові частини:

1. Заміна продрозкладки періоду “воєнного комунізму” в роки громадянської війни продовольчим податком. Виконуючи рішення X з'їзду РКП(б), надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну розкладки податком, а РНК УСРР – декрет про норми й розмір цього податку. Він вводився на 18 видів продовольчих, технічних і фуражних культур, на період до весінньої сівби у виді % від врожаю. При цьому враховували кількість машин, тварин, число їдоків у сім'ї. Селяни мали право вільно збувати на ринку надлишки своєї продукції. Продподаток з врожаю 1921 р. визначався в розмірі 117 млн. пудів замість продрозкладки в 160 млн. пудів. Декретом ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1923 р. було запроваджено єдиний сільськогосподарський податок у грошовій формі. Отже, на відміну від попередніх років, коли централізований продовольчий фонд створювався шляхом примусового вилучення товарних лишків у селянства, в роки НЕП держава на гроші, одержані бюджетом у рахунок продподатку, почала формувати хлібний фонд через закупівлі на ринку.

2. В умовах НЕП галузеві головні комітети (главки) скасовувалися, а підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові трести. Під час громадянської війни націоналізовані підприємства підпорядковувалися главам і ніякої самостійності вони не мали (не продавали, а здавали свою продукцію главам на основі замовлень; не купували, а одержували за нарядами сировину і матеріали). Госпрозрахунок же ґрунтувався на самоокупності трестів, під якою розумілося одержання прибутку. На Україні трести почали організовуватися з осені 1921 р. (“Донвугілля” – об'єднання великих шахт, де на початок 1923 р. працювало 94 тис. робітників; “Південсталь” – об'єднував 15 металургійних заводів і ряд шахт). В 1922 р. було організовано 24 трести, які об'єднували 433 підприємства України. Загалом на діючих промислових підприємствах, охоплених трестами налічувалося майже 220 тис. робітників. З утворенням трестів за УРНГ

(Українська Рада Народного Господарства) лишилося загальне керівництво державною промисловістю України.

3. В 1921 р. відразу після переходу до НЕПу розгорнулося кооперативне будівництво. Формувалась єдина система споживчої кооперації, якій надавалося право заготовляти й збирати продукцію. В жовтні 1921 р. з неї виділилася сільськогосподарська кооперація. Поступово широкого розвитку набули такі її види, як машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові кооперативи. На кінець 20-х років до системи сільськогосподарської кооперації залучили понад 50 % селянських господарств: всіма видами кооперації охоплювалося 85 % господарств. В жовтні 1924 р. було організовано загальноукраїнське товариство скотарської і молочної кооперації “Добробут”. В 1925-26 рр. воно заготувало 682 тис. пудів м’яса.

В Україні розвивалася і система колективних господарств – колгоспів і комун, організовувалися вони переважно біднотою. Кількість їх росла: 1921 р. – 2119, 1925 р. – 5454, 1928 р. – 12042. Але питома вага колективних господарств була невеликою. В 1925 р. колгоспи об’єднували тільки 1,2% селянських господарств і займали 1,4% земельних площ. У 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування.

4. Дрібні промислові підприємства передавалися в оренду як організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям і комунам), так і приватним особам, не виключаючи й колишніх власників. На Україні в оренду було передано 5200 дрібних промислових підприємств, тобто більше половини всієї кількості.

5. Концесії – передача в оренду великих промислових підприємств іноземним підприємцям. Однак, у зв’язку з жорсткими умовами оренди ця форма відносин не набула розвитку: в 20-ті роки було лише 1 концесійне підприємство на Україні.

6. Відновлення грошового обігу і введення в жовтні 1922 р. грошової одиниці – червонця, забезпеченого золотом, який впевнено конкурував на міжнародному ринку з англійською і американською валютою.

7. Легалізація приватної торгівлі, відновлення товарно-грошових відносин, активізація підприємницької діяльності. З’явилась т.зв. нова буржуазія – орендатори, маклери, коміснери, торговці-оптовики, промисловці, яких називали непманами. Приватний капітал контролював в Україні в перші роки НЕП до 75 % роздрібного товарообігу.

8. Перехід до ринкових відносин радгоспів, формування яких почалося ще в 1918 р. На початку 1922 р. рентабельні радгоспи були зняті з державного фінансового забезпечення, а потім вони об’єдналися в “Укрсовхозтрест”, який в 1925 р. став називатися Укрсовхозоб’єднанням, куди входило 160 радгоспів.

Основні наслідки НЕП:

В 1926 р. довоєнний рівень промислового виробництва в Україні було перевищено. Восени 1927 р. розпочалось будівництво Дніпрогесу, а загалом наприкінці 20-х років в Україні будувалось 50 електростанцій: Харківська.

Луганська, Полтавська, Київська та ін. У 1925-26 рр. в УСРР було виплавлено 89 % союзного виробництва чавуну, 53 % сталі і 57 % прокату чорних металів. У 1928/29 р. було видобуто 30,7 млн. т вугілля (1916 – 28 млн.). Збір зернових у 1921 р. становив 227 млн. пудів, 1926 р. – 1057 млн. пудів.

Таким чином, НЕП дуже швидко довела свою ефективність, але підготовка “стрибка” в індустріалізацію призвела до поступового (в кінці 20-х років) згорання всіх напрямків НЕП.

Існування та визнання УСРР створювало умови для національно-культурного відродження українського народу. Успіхи в культурному будівництві 20-х років були досягнуті завдяки політиці “коренізації”, а для України – “українізації”. Її метою проголошувалося „подолання нерівності народів, боротьба з великодержавним шовінізмом і місцевим націоналізмом”.

Коренізацію почали розгортати після XII з’їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). В Україні політика українізації була проголошена ЦК КП(б)У в червні 1923 р. Вона зводилася до дерусифікації політичного і громадського життя (українська мова стала мовою публічних виступів, державного і політичного діловодства, зовнішніх проявів влади – написів, вивісок, печаток), до обов’язкового вживання української мови в установах, особливо при контактах із сільським населенням, до переведення судочинства на українську мову, зміцнення позицій української школи, культури, науки (українська мова – мова початкової, середньої і вищої школи, театрів, кіно, концертів, періодичної преси, книжок, підручників і т. д.). Для службовців, викладачів встановили термін (переважно один рік) переходу на українську мову. Діяли державні курси вивчення української мови з випускними іспитами. Велику роль в проведенні цієї політики відіграла Всеукраїнська Центральна комісія українізації при РНК УСРР і Наркомат освіти, який очолював О. Шумський.

Важливою складовою українізації було впровадження української мови в партійне життя – О. Шумський зазначав, що „без оволодіння цим інструментом і оволодіння ним досконало кадрами КП(б)У неможлива культурна революція українського народу і його просування по шляху до комунізму”. У 1918 р. українців у КП(б)У було 7 %, а у 1927 р. (за рахунок посиленого прийому українців) їх стало 47 %.

У 1926 р. 65 % державного діловодства було переведено на українську мову. Якщо у 1922 р. співвідношення українських і двомовних шкіл становило 3:1, то у 1930 р. – 10:1 (14430 українських й 1504 російських). У 1929 р. 97 % дітей корінної національності навчалося рідною мовою. На викладання українською мовою перешли 2/3 технікумів, 1/3 вузів. У 1926 р. 60 % газет видавалося українською мовою, а у 1932 р. – 87,5 %. Протягом 1921-1928 рр. видавництва УСРР випускали в середньому щорічно 4,5 тис назв книг (із них 70 % - українською мовою). Театри, радіо практично повністю перейшли на українську мову. Для розвитку національних меншин було створено багато національних шкіл, технікумів, факультетів вузів. Так,

у 1925/26 навчальному році працювали 1214 російських шкіл, 625 німецьких, 357 єврейських, 2337 польських, 74 болгарських, 31 татарська, 17 чеських, 5 вірменських, 3 сірійські, 1 шведська.

Проте у 30-і рр. почалося гальмування цієї політики. У 1932 р., зокрема, було заборонено українізацію національних поселень за межами України. Діловодство в УСРР поступово стало двомовним. Діячі, які проводили політику українізації, були репресовані (О. Шумський, В. Чубар), дехто покінчив самогубством (М. Скрипник).

2. Політика «індустріалізації» та «колективізації» в Україні.

Індустріалізація вважається економічним фундаментом формування в цей період адміністративно-командної системи управління державою. В середині 20-х років було висунуто і обґрунтовано тезу, що відносна стабілізація капіталізму на Заході приховує небезпеку збройної інтервенції проти СРСР і тому вважалося, що історія відвела Радянському Союзу дуже невеликий строк для побудови високо розвинутої промисловості.

Курс на індустріалізацію було проголошено у грудні 1925р. на XIV з'їзді ВКП(б). Політика індустріалізації означає застосування системи заходів, спрямованих на прискорений розвиток промисловості з метою технічного переозброєння економіки й зміцнення оборони країни.

Необхідність технічного переозброєння економіки; створення військово-промислового комплексу; створення матеріально-технічної бази для економічної самостійності країни в умовах капіталістичного оточення та можливої економічної ізоляції; технічної підготовки до кооперування села (випуск тракторів, машин, сільськогосподарського інвентаря і т.п.); зміни соціально-класової структури населення в бік збільшення кількості пролетаріату (у країні селянство складало понад 80%).

Країна могла розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування індустріалізації (доходи економіки, держпозики, заощадження населення); нестача кваліфікованих кадрів - робітників та інженерів; перший в історії досвід проведення планової індустріалізації (після ГОЕЛРО).

Особливості індустріалізації: почалася з важкої, а не з легкої промисловості; мала більш високі темпи; спиралася лише на внутрішні джерела; здійснювалася за планом.

Країна з аграрної перетворилася в індустріально-аграрну, частково незалежну від країн Заходу (перестали імпортувати трактори, турбіни, екскаватори, паровози та багато ін.). Зміцнилася оборона країни (можливість виробляти більш сучасне озброєння у великій кількості). Відбулися структурні зміни в промисловості: більшість складала вже не легка й харчова галузі, а важка індустрія. Ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень.

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) заявив, що максимальне "перекачування" коштів зі сфери сільського господарства у сферу індустрії є неправильним, бо це означало б політичний розрив із селянством, руйнацію

сировинної бази індустрії, порушення рівноваги всіх сфер народногосподарської системи. З'їзд викрив лінію Троцького, Каменєва і Зинов'єва, які пропонували проведення індустріалізації за рахунок селян. Сталін, який стояв на цій же позиції, теж засудив політику Троцького, Каменєва, Зинов'єва, але головним чином тому, що це відповідало його курсу на ліквідацію членів партії, які претендували на лідерство в ВКП(б).

XV з'їзд затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, розрахованого на 1928/29 – 1932/33 господарчі роки. В них висувалося три взаємопов'язані завдання: прискорений розвиток важкої індустрії; розгортання часткової колективізації сільського господарства на добровільній основі; підвищення добробуту народу. План опрацьовувався у двох варіантах: відправному – 18%; оптимальному (напруженішому) – 20-22%. Середньорічний темп приросту промислової продукції становив 16% – за директивами з'їзду, 18 % – за відправним і 20-22% – за оптимальним варіантом. Схвалений був оптимальний варіант у квітні 1929 р. на XVI з'їзді ВКП(б).

Подальші справи в народному господарстві пішли в непередбаченому напрямі. Компроміс стосовно “ножиць цін”, досягнутий у середині політичного керівництва правлячої партії, не відповідав настроям селянства. Свідоме заниження цін на сільськогосподарську продукцію за одночасного використання державою монополістично високих цін на промислову продукцію, викликало протест сільських господарів, які не вивозили хліб на ринок. Під загрозою виявилось забезпечення хлібом міст, армії, експортні поставки. Скориставшись хлібозаготівельною кризою взимку 1927-1928 рр., Сталін узяв на озброєння політику “стрибка” в індустріалізацію за рахунок вилучення коштів із сільського господарства. На початок 1928 р. було прийнято рішення про використання надзвичайних, адміністративних примусових заходів заготівель, включаючи і конфіскацію зерна. В економічне життя повернулися командні методи управління, фінансування державних витрат проводилося шляхом випуску паперових грошей, дедалі більшої сили набували гасла поляризації соціальних сил, загострення класової боротьби. В Україні групу Сталіна підтримала більшість керівників партійних і державних органів, зокрема – секретар КП(б)У С. Косіор.

У промисловості стала скорочуватися роль господарського розрахунку. Критерієм роботи трестів став не прибуток, а виконання державного плану. Влітку 1929 р. було висунуто лозунг “П'ятирічку в чотири роки!” в цей же час прийнято постанови відносно форсування темпів розвитку гірничої і кольорової металургії, ряду галузей машинобудування, хімічної промисловості. Основними новобудовами першої п'ятирічки в Україні стали металургійні заводи (почалося будівництво „Азовсталі”, „Криворіжсталі”, „Запоріжсталі”), машинобудівні підприємства (ХТЗ, ХЕМЗ), електростанції (Дніпрогес). Розгорталось виробниче змагання трудящих: кращі бригади отримували звання ударних, організовувався обмін досвідом. Ентузіазм робітників давав значні успіхи. Так, при будівництві ХТЗ фірма „Кайзер”

гарантувала 240 замісів бетону за зміну – а бригада Марусіна зробила 452 замиси. Австрійський вчений Зайлігер після перевірки якості бетону дав такий відгук: „Ваша робота – це факт; отже, треба вивчити її і внести поправку до теорії”.

У січні 1933 р. на Пленумі ЦК Сталін зробив заяву про дострокове виконання п'ятирічного плану за 4 роки і 3 місяці. Проте офіційна статистика свідчила, що національний прибуток виріс за цей час на 59 % замість планових 108 %, ріст промислової продукції становив 102 % замість 130 %, а виробництво продуктів сільського господарства навіть скоротилось на 14 % замість збільшення на 55% згідно з планом. Таким чином, поставлені на першу п'ятирічку завдання виявились невиконаними через надто високі розміри.

На другу п'ятирічку (1933-37 рр.) були встановлені більш реальні середньорічні темпи приросту в промисловості – 13-14 %. Стабілізація виробництва у промисловості була досягнута приблизно за 2 роки. Восени 1935 р. була скасована “стеля” в заробітках і запроваджено правило: скільки виробив – стільки заробив. Перехід від карткової системи розподілу до вільного продажу продовольчих товарів через магазини створив можливість витратити додатково зароблені кошти і цим сприяв підвищенню матеріальної зацікавленості у праці.

Наслідком цього стало поширення стаханівського руху. В ніч на 31 серпня 1935 р. Олексій Стаханов застосував новий вид роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля – в 14,5 разів більше норми. Стаханову кріпили лаву 2 робітники і враховуючи це, справжнє перевищення норми було п'ятикратним – але це вже інша проблема. Такі передовики були в різних галузях (М. Ізотов в лютому 1936 р. за допомогою 12 кріпильників нарубав 607 т вугілля, що було абсолютним рекордом). Стаханівський рух мав і позитивні і негативні наслідки. Досягнення стали підставою для підвищення планових завдань, починаючи з 1936 р., а це привело до зривів в роботі, що розглядалося як саботаж або шкідництво. В 1937 р. намітився різкий спад виробництва.

Здійснення індустріалізації привело до змін в структурі народного господарства, зокрема у співвідношенні між промисловістю і сільським господарством. Внаслідок індустріалізації УСРР посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, 4-те місце у світі за видобутком кам'яного вугілля, за виробництвом металу і машин випередила Францію, Італію, наздогнала Англію. Водночас через нерівномірність розвитку галузей „групи А” і „групи Б” відбулося зниження життєвого рівня народу.

Курс на форсування індустріального розвитку країни потребував відповідної політики щодо сільського господарства. Сталінська колективізація насаджувалася “згори” без урахування інтересів селян і конкретних умов. Її “теоретичним” обґрунтуванням стала стаття Сталіна “Рік

великого перелому”, де стверджувалося, що у колективні господарства пішла основна середняцька маса і що у соціалістичному перетворенні села вже отримано “рішучу перемогу”.

З XV з'їзду (1927 р.) – проголосив курс на кооперування сільського господарства, з 1929 р. – розпочалася суцільна колективізація.

Причини:

Економічні – брак зерна в державі в умовах форсування темпів індустріалізації (нестача товарного зерна у 1927-1928 рр., брак валюти за хліб, проданий за кордон, могли зірвати форсовані темпи індустріалізації, тому потрібні був механізм безперебійного забезпечення хлібом держави). Зручною формою забору товарного хліба у селян могли стати колгоспи та радгоспи.

Політичні: а) в умовах тоталітарної держави колгоспами було легше керувати ніж мільйонами розрізнених селянських господарств; б) за уявленнями сталінського керівництва країни дрібнотоварний селянський уклад на селі постійно породжував капіталізуватися (шляхом руйнування одних і збагачення інших), тому воно намагалося швидше позбавитися від цієї небезпеки й перевести село на соціалістичні рейки.

У результаті: XV з'їзд партії (1927 р.) висунув курс на кооперацію сіл на основі поміркованих методів.

Підготовка до насильницької колективізації (1928-літо 1929рр.) проявилася: у згортанні Непу (з 1928 р.); заміні продподатку насильницьким вилученням хліба; забороні приватної торгівлі; натиску на куркульство (податок понад 50% - арешт і в'язниця за відмову здати хліб і т.д.); знятті місцевих партпрацівників за м'якотілість «у боротьбі з куркульством»; відмовленні від прийнятих на XV з'їзді партії принципів кооперації, а саме: добровільність; поступовість; розмаїтість форм кооперації; поступовий перехід від нижчих форм (збутова, позичкова та ін.) до вищих (виробнича – колгоспи) форм кооперації; врахування місцевих умов; фінансова й матеріальна допомога міста селу.

Гасло суцільної колективізації офіційно проголосив листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б), на якому було заслухано доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. У постанові пленуму пропонувалося посилити темпи колективізації, терміни скорочувалися на рік – півтора.

Якщо на 20 січня 1930 р. було колективізовано 15,4% селянських господарств України, то на 1 березня 1930 р. – вже 62,8%. За таких темпів неможливо було врахувати принципи добровільності і психологію селянина-одноосібника. На практиці здійснювалася комунізація – усупільнювалася не тільки робоча і велика рогата худоба, але й дрібні тварини, птиця. Це викликало протидію селян, загострення політичної ситуації в Україні.

Проти заможних верств селян, що виступили проти колгоспів, боротьба велась засобом розкуркулення. Воно проводилося на основі постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. ”Про заходи в спробі ліквідації куркульських

господарств в районах суцільної колективізації”. Згідно з нею куркульські господарства поділялися на три категорії: перша – учасники і організатори антирадянських виступів і терористичних актів, які мали бути “ізольовані” у в’язницях або в таборах; друга – ті, хто здійснював менш активний опір розкуркуленню, разом з родинами виселялися до північних районів СРСР; третя – розкуркулені сім’ї, які не чинили опору, вони отримували урізані земельні ділянки за межами колгоспних масивів. З січня по березень 1930 р. в Україні було розкуркулено 61887 господарств.

Після визнання адміністративного тиску на селян перегином і дозволу виходити з колгоспів масштаби колективізації в УСРР різко зменшилися: за перші 100 днів, починаючи з 10 березня 1930 р. з колгоспів вийшло 1,6 млн. господарів, восени в них залишилося 30 % селян і вихід з колгоспів продовжувався.

Восени 1930 р. почався новий наступ “суцільної колективізації” і 1932 рік був проголошений її завершенням. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70% сільських господарств. 1937 р. – 96% – фактично повне закінчення колективізації.

У першій половині 1932 р. коли хлібні заготівлі було завершено, продовольства у селян не залишилося. Державний план хлібоздачі залишався у 1930–1932 рр. незмінним – 7,7 млн. т щорічно. Але через зниження врожаїв (1931 р. – 18,3 млн. т, а в 1932 р. лише 14,7 млн. т) зростав відсоток зерна, який селяни мусили здавати державі. Восени 1932 – на початку 1933 рр. через недостатні темпи хлібоздачі на Україні працювала надзвичайна комісія на чолі з Молотовим. Загалом нею було зібрано 4,27 млн. т зерна. Після цього голод поширився повсюдно.

Здійснення колективізації:

- примусовий вступ селян колгоспу (під загрозою розкуркулювання і т.п.);
- форсування темпів (оголошували навіть змагання між районами); застосування однієї форми кооперації – сільгоспартілі (колгоспу);
- призначення «зверху» темпів колективізації;
- оголошувався перехід від політики обмеження куркульства до політики його ліквідації як класу на базі суцільної колективізації.

Сільське господарство стало колгоспним. Отримані кошти для індустріалізації. Розпочався голод 1932-1933 рр. У селянства вбили почуття хазяїна, а саме сільське господарство розорили й відкинули на багато років назад; репресії торкнулися не тільки куркулів, але й середняків, які не бажали вступати до колгоспів.

Голодомор 1932-1933 рр.

Причини: намагання радянського керівництва змусити селянські маси вступати до колгоспів; був наслідком згубної концепції соціально-економічних перетворень, що проводилися методами адміністративно-командного примусу: у 1931 р. у більшості селян вилучили все зерно у тому

числі посівний фонд; фізично ослаблене селянство не могло ефективно провести весняну посівну кампанію 1932 р.; політика примусових, із застосуванням репресій, хлібозаготівель.

Вище керівництво країни знало про голод, що почався в 1932 р. в Україні, але замовчувало цей факт. Допомога надана не була. Навіть більше, в Україну для виконання хлібозаготівель була спрямована комісія на чолі з Головою РНК СРСР Молотовим: "села заносили на чорні дошки"; у селян конфісковували продовольчі й навіть посівні фонди; проводили масові репресії; припиняли постачання товарів; оточували загонами НКВС.

7 серпня 1932 р. вийшла постанова "Про охорону соціалістичної власності", прозвана в народі «законом про п'ять колосків», яка передбачала за крадіжку колгоспної власності розстріл із конфіскацією майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років.

Інформація про голод не пропускала. На кордонах України стояли загони внутрішніх військ, які перешкоджали голодуючим утікати за межі республіки.

Сталінське керівництво продовжувало відправляти хліб на експорт, незважаючи на трагедію голоду в середині країни.

Наслідки голодомору: мільйони жертв (за різними даними загинуло від 3-х до 9 млн. людей); зламано опір колгоспно-феодальній системі. Це була національна катастрофа, наслідки якої давалися взнаки протягом багатьох десятиліть.

3. Утвердження одноособової диктатури Й.В.Сталіна. «Розстріляне відродження»

Політичне життя в Україні у 30-ті рр. характеризувалося пошуком „ворогів народу” – справжніх та уявних. Це привело до розмаху політичних репресій. Вже у 1930 р. в Україні відбувся політичний процес у справі “Спілки визволення України”. На лаві підсудних опинилося 45 чол., в основному представники інтелігенції. Підсудних звинуватили у підготовці терористичних актів, у шкідництві, а головне – у підготовці до скасування Радянської влади, відокремлення України від СРСР. Наступною була справа т. з. “Українського національного центру” та його структурного підрозділу “Української військової організації”. До різних строків ув'язнення було засуджено 50 чоловік.

Масовий терор свого апогею досяг у другій половині 30-х рр., ставши логічним продовженням репресій 20-30-х рр. В Україні набув особливо страшних розмірів (прагнення Сталіна знищити рух за самоствердження української нації й не допустити опозиції режиму). Жертвами терору стали майже половина складу КП(б)У й значна більшість членів ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У (Є.Квірінг, С. Косіор та ін.), членів українського уряду (Ю. Коцюбинський, Х.Раковський, В. Затонський, В. Чубар та ін.), військових (І. Якір, І. Дубовий, І.Дедько та ін.), діячів науки й культури (М. Яворський, Л.

Курбас, М. Куліш та багато ін.), служителів уніатської церкви та УАПЦ, представників усіх верств населення.

Паралельно відбувався тиск на національну інтелігенцію в інших формах: чистка державного апарату, суспільних організацій, спілки робітників освіти, Всеукраїнської Академії наук. У лютому 1933 р. об'єктом "чистки" став Наркомат освіти УСРР. Протягом року з нього було вилучено біля 200 "націоналістів" і ворожих елементів. Багато з них було відправлено в табори і знищено. Центральні установи і університети втратили 270 професорів і викладачів з ярликами "націоналістів, петлюрівців, шкідників", були позбавлені роботи 210 викладачів педагогічних ВНЗ, звільнено близько 4 тис. учителів "як класово ворожих елементів".

Трагічними були ті роки й для самої КП(б)У. У 1933-1938 рр. її кількісний склад зменшився на 48 %, в основному за рахунок репресій. Було розстріляно Е. Квірінга, Х. Раковського, С. Косіора та ін. Тільки в 1933 р. з КП(б)У було "винищено" 27 тис. українців – комуністів, 237 українців-секретарів райкомів, 248 голів райвиконкомів, 158 комуністів-українців з вищої адміністрації та 1300 комсомольців, що "охоплені заразою петлюрівщини".

Репресії поширилися й на військові кадри. Було розстріляно командуючих військами Київського та Харківського військових округів І. Якіра та І. Дубового. Протягом червня 1937 р. – жовтня 1938 р. в Україні було репресовано сотні командирів і політпрацівників. Масові арешти не минули письменників України. Було розстріляно таких талановитих авторів, як М. Куліш, І. Микитенко, В. Підмогильний та ін.

4. Західноукраїнські землі в 1921-1939 рр.

Західноукраїнські землі опинилися під владою 3-х держав:

1) Польщі – Східна Галичина (до 1918 р. була під владою Австро-Угорщини; створено 3 воєводства – Львівське, Тернопільське, Станіславське); Західна Волинь; Полісся; Холмщина (три останні до Першої світової війни були під владою Російської імперії, а після радянсько-польської війни 1920 р. увійшли до складу Польщі);

2) Чехословаччини – Закарпаття (офіційно називалося Підкарпатською Руссю);

3) Румунії – Північна Буковина; придунайські землі (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти Бессарабії).

Українські землі в Польщі, Румунії, Чехословаччині не мали власної автономії, у них було ліквідовано всяке самоврядування.

Стосовно українського населення проводилася політика національного гноблення, деукраїнізації.

Мала відсталий, переважно аграрний, характер; фактично перетворилися на колоніальні придатки Польщі, Румунії, Чехословаччини з

усіма можливими наслідками. У промисловості – більшість підприємств були дрібними, напівкустарними.

У Польщі – уряд поділив країну на дві частини – «А» (корінні польські землі, де заохочувався розвиток промисловості) і «Б» (західноукраїнські землі, де промислове будівництво свідомо гальмувалося). Промисловість Східної Галичини розвивалася відповідно до інтересів польської економіки. Переважали галузі, що забезпечують високі прибутки без значних капіталовкладень – нафтовидобувна, харчова і т.п. Спостерігалось засилля іноземного капіталу – французького й англійського, які разом із польським експлуатували багатства краю.

У Румунії – найбільшу вагу, в економіці Буковини, мала харчова промисловість, у придунайських землях – дрібна й домашня промисловість – миловаріння, виробництво тканин, олії тощо. Напередодні Другої світової війни, сюди активно проникав німецький капітал.

У Чехословаччині – у Закарпатті було всього 92 дрібних напівкустарних підприємств. За 20 довоєнних років не було збудовано жодного значного підприємства, і хоча чехословацький уряд прагнув модернізувати слаборозвинені райони своєї країни й укладав у розвиток Закарпаття більше коштів, ніж повертав, однак цих зусиль було недостатньо.

У сільському господарстві – переважало велике приватновласницьке, державне й церковне землеволодіння (у Галичині – 43,9%, у Закарпатті – 45 %, на Буковині – 54,8% від загальних площ). Одночасно на цих землях існувало величезна кількість малоземельних та безземельних селян.

Проведені в 1919-1920 рр. у Польщі, Румунії й Чехословаччині земельні реформи не змінили ситуацію докорінно. Їх головною метою було економічне підпорядкування селянства та колонізація краю вихідцями з польських, румунських і чеських земель. Показником тяжкого становища народних мас західноукраїнських земель була масова еміграція до інших країн.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ 30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**ТЕМА 2.4: “ УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939-1945 РР.)”**

План

1. Початок другої світової війни. Включення основної частини західноукраїнських земель до складу УРСР та їх радянізація.
2. Напад Німеччини та рух опору. Утворення ОУН-УПА.
3. Визволення території України. Початок відбудови народного господарства.

Час проведення: 2 години.

Харків – 2017

1. Початок другої світової війни. Включення основної частини західноукраїнських земель до складу УРСР та їх радянізація

Безпосереднє розв'язання Другої світової війни було пов'язане з політикою агресивних кіл Німеччини, які прагнули реваншу за поразку в Першій світовій війні і принизливі умови Версальського миру. Виразником цих настроїв став Адольф Гітлер – лідер НСДАП, яка в 1933 р. прийшла до влади в Німеччині. Його підтримали як великі підприємці, які збагачувалися саме на військовій промисловості, так і низи суспільства (дрібна буржуазія, селянство, частина робітників), які потерпали від світової економічної кризи і сподівалися на покращення життя. Союзниками Німеччини стали Італія та Японія, незадоволені малими надбаннями після Першої світової війни, а також ряд країн Східної Європи – сателіти Німеччини (Угорщина, Румунія, пізніше – Словаччина, Хорватія).

У ситуації напередодні війни свої егоїстичні інтереси переслідували й інші держави. Західні держави (Англія та Франція, певною мірою – США) проводили політику „невтручання”, намагаючись спрямувати агресію Німеччини на схід, проти СРСР. Вони сподівалися на взаємне послаблення цих двох сил, після чого саме держави Заходу мали запанувати у Європі та світі. Проявами курсу „невтручання” стали визнання Англією та Францією окупації Австрії та розчленування Чехословаччини у 1938 р.

Водночас Радянський Союз напередодні війни також переслідував власні інтереси. Проявом цього стало підписання договору з Німеччиною про ненапад 23 серпня 1939 р. – т.зв. пакту “Молотова - Ріббентропа” (за прізвищами наркома закордонних справ СРСР та міністра закордонних справ Німеччини). Він передбачав, що Німеччина та Радянський Союз дотримуватимуться взаємного нейтралітету протягом 10 років; крім того, в будь-якій формі не підтримають третю державу, яка розпочне бойові дії проти Німеччини або проти Радянського Союзу. Існував і секретний „Додатковий протокол” до цього пакту, який містив деякі уточнення – проведення „на випадок територіально-політичних змін в областях, що належать польській державі” розмежування сфер впливу Німеччини та СРСР по лінії річок Нарва – Вісла – Сан. Німеччина також заявляла, що не претендує на Бесарабію (Молдавію). На території Прибалтики сфери впливу розмежовувалися північними кордонами Литви.

З початком Другої світової війни СРСР зайняв вичікувальну позицію – фактично так само вчинили Англія і Франція, хоч формально ці дві держави оголосили війну Німеччині. Проте 17 вересня 1939 р., коли Німеччина вже захопила більшість польських земель, перейшли в наступ і радянські війська які за декілька днів зайняли Західну Україну та Білорусію. Так відбулося возз'єднання українських земель в єдине ціле. Швидко розпочалася „радянізація” Західної України: ліквідація органів польської адміністрації, вибори до Рад, створення колгоспів, організація українських шкіл. Водночас проводилися репресії до можливих ворогів – чиновників, поміщиків, військових, уніатського духовенства, частини інтелігенції. Останній захід

(який інколи проводився лише на підставі підозр) негативно вплинув на авторитет Радянської влади, значною мірою перекресливши її успіхи.

Загалом напередодні червня 1941 р. позиції СРСР виглядали досить міцними. В радянському суспільстві панували настрої заспокоєності. Війна не розглядалася справою близького майбутнього; якщо ж вона розпочнеться, то Червону армію вважали досить могутньою, щоб в найкоротший термін розгромити ворогів. Чисельні попередження радянських розвідників та інших джерел про можливість вторгнення гітлерівських військ до СРСР (їх нараховують 84) керівництво держави і особисто Сталін вважали помилковими або провокаційними, дезінформацією, спрямованою на підірив пакту.

Між тим ще у липні 1940 р. після розгрому Франції, Гітлер заявив, що „східний похід” має відбутися ще до війни проти Англії. А 18 грудня 1940 р. план цього походу вже був затверджений до виконання як „директива № 21”. Він здобув кодову назву „Барбаросса”. В основі плану знаходилася ідея „блискавичної війни”: за термін від 3 тижнів до 5 місяців німці сподівалися винищити Червону Армію й зайняти більшість європейської частини СРСР, вийшовши на лінію „двох А” (Архангельськ – Астрахань). Для цього створювалися три основні групи армій – „Північ”, „Центр” і „Південь”; остання мала діяти на території України і після її захоплення просуватися через донські степи до Волги і Каспію. Основними тактичними засобами ведення війни були авіаційні удари по стратегічних об’єктах, в тому числі – в тилу противника, танкові удари для швидкого прориву оборони і поглиблення наступу з подальшим оточенням та винищенням військ противника мотопіхотою. Ця тактика вже була перевірена у західноєвропейській кампанії. В інструктивному додатку до плану зазначалося: „Мета цієї війни – розгром сьогоденної Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю”.

Сам Гітлер в січні 1941 р. на нараді з військовим командуванням зауважив: „Якщо вже Росія повинна бути розгромленою, то краще зробити це тепер, коли російські війська не мають доброго керівництва, погано оснащені й коли росіяни відчувають великі труднощі у военній промисловості”. Водночас вищі чини німецького командування (В. Кейтель, А. Йодль) відкрито висловлювалися проти вторгнення до СРСР. При цьому начальник Генерального штабу Німеччини Ф. Гальдер зробив запис у своєму щоденнику: „Нема ніяких ознак агресивних намірів росіян проти нас”.

Напередодні війни на південно-західному напрямі Німеччина зосередила могутні сили – хоч за чисельністю вони поступалися радянським (850 танків – проти 5625; 16 тис. гармат – проти 17 тис.; 1300 літаків – проти 2700). Однак 80 % радянської техніки було застарілою. Негативно позначилися на стані Червоної армії і репресії командного складу – нові висуванці в ряді випадків не відповідали рівню своїх нових посад.

4. Напад Німеччини та рух опору. Утворення ОУН-УПА.

З першого дня війни радянські війська почали зазнавати великих втрат. На аеродромах було винищено 1200 літаків. Вже надвечір 22 червня німці просунулися на глибину від 30 до 50 км. Спроба новоутвореної Ставки Головного Командування наступного дня організувати танковий контрнаступ в районі Луцьк–Броди–Рівне привела до величезних втрат (з 4200 танків вціліло тільки 737; втрати становили 20 : 1). У перші три тижні війни Червона армія втратила 850 тис. бійців; німецькі втрати були майже в десять разів менші.

Основні заходи управління державою в цей час здійснювалися із значним запізненням. Тільки 30 червня було утворено Державний Комітет оборони (ДКО), який на час війни перейняв керівництво всіма сферами життя країни. Лише 3 липня І. Сталін по радіо звернувся до народу.

11 липня 1941 р. розпочалася оборона Києва, яка тривала до 26 вересня. Мужність Червоної армії була перекреслена діями вищого командування, яке спрямувало до керівництва Південно-Західного фронту наказ „тримати Київ за будь-яку ціну”. В умовах, коли німці вже розпочали оточення столиці України з півночі і півдня, це приречило радянські війська на загибель. 17 вересня, коли кільце було замкнене, Ставка дозволила відхід – але було вже запізно. Тільки полоненими було втрачено 453 тис. чоловік. Загинув при виході з оточення і командуючий фронтом генерал М. Кирпонос. Після оволодіння Києвом німці розгорнули наступ на Лівобережжя; 25 жовтня 1941 р. було взято Харків.

Проте і в цих скрутних умовах боротьба тривала. Основним напрямом її стало зміцнення Збройних Сил шляхом мобілізації (з України влітку – восени 1941 р. було мобілізовано більше 2 млн. чоловік, із них понад 200 тис. - добровольці). Внаслідок цього було сформовано 400 нових дивізій. Водночас було розпочато евакуацію промисловості і населення на схід СРСР.

Після перемоги у грудні 1941 р. у битві під Москвою керівництво поставило завдання вигнання німців у 1942 р. за межі СРСР. Однак погано організований наступ завершився у травні 1942 р. поразкою під Харковом, де втрати становили близько 400 тис. убитими і полоненими. Після цього німці продовжили наступ на Донбас і 22 липня 1942 р. повністю окупували Україну.

Нацисти розглядали завойовані території як „життєвий простір”, призначений винятково для „арійської раси”, що мала запанувати над усім світом. „Ми повинні, – проголошував Гітлер, – по-перше, домінувати на цьому життєвому просторі, по-друге, управляти ним і, по-третє, експлуатувати його”. На окупованій території німці встановили т.зв. „новий порядок”. Першим його проявом стало територіальне розчленування України. Її територія під час окупації складалася з 4 частин:

- 1) Західна Україна перетворилася на округ (дистрикт) „Галичина” у складі „генерал-губернаторства Польщі”;
- 2) Південно-Західна Україна – „Трансністрія” – була передана Румунії;

3) на більшій частині Центральної та Північної України було утворено „Рейхскомісаріат Україна”, який розглядався як частина „Великої Німеччини”;

4) східні області утворили „прифронтову зону”, де вища влада належала не цивільній адміністрації, а представникам військового командування.

Для німецьких чиновників були розроблені таємна директива „Політика та управління людьми на Україні” та „Інструкція для поводження з українським населенням”. Ці документи категорично наголошували: „Оскільки українець нездатний сам управляти, ми мусимо цю функцію взяти на себе”. Не було й мови про можливість рівноправної участі українців у вищих органах влади. Від самого початку німці допускали представників місцевого населення лише на допоміжні посади в місцевому самоуправлінні (бургомістри, старости), а також комплектувала з них місцеву поліцію (поліцаї), кількість якої сягала 250 тис. (1 % населення). Колабораціонізм пояснюється різними причинами: співпрацювали з німцями і кримінальні злочинці, і українські націоналісти, які закликали „стати пліч-о-пліч з німецьким народом проти більшовицької Москви”, і слабкодухі люди, які перш за все бажали вижити. Проте однаковим був результат – посилення терору окупантів до місцевих жителів і ненависть та презирство решти населення до зрадників.

Мета агресорів полягала в пограбуванні окупованих територій, ліквідації більшості корінного населення та жорстокій експлуатації решти суспільства. Основні ідеї колонізації завойованих територій були викладені у плані „Ост”. Згідно з цим документом, європейська частина Росії, Україна та Білорусія мали бути заселені „панівним класом арійців”; місцеве ж населення мало скоротитися більш як на 30 млн. чоловік внаслідок виселення до Сибіру і винищення. Повна реалізація цього плану мала завершитися після перемоги Німеччини у війні; доки ж війна триває, головним завданням була максимальна експлуатація ресурсів на захоплених територіях. Рейхскомісар Е. Кох із цього приводу заявив своїм співробітникам: „Наше завдання полягає в тому, щоб, не звертаючи уваги на почуття, на моральний та майновий стан українців, вичавити з України все. Чекаю від вас абсолютної нещадності до всіх тубільців, які населяють Україну”. У спеціальних директивах керівникам гестапо та СД наголошувалося: „Найжорстокіші заходи і є найбільш правильними”.

Тотальний фізичний терор став однією з головних складових частин „нового порядку”. На українській землі фашисти позбавили життя 5 млн. 264 тис. чоловік мирного населення та військовополонених. Прямо чи опосередковано він торкався всіх мешканців, на вістрі ж його знаходилися „політичні вороги” рейху – комуністи та євреї. Всіляко поширювалися заклики повідомляти окупаційну владу про місцезнаходження радянських активістів, заохочувалися доноси. Загалом за період окупації із 113 тис. членів Комуністичної партії, що лишалися в Україні, загинуло не менш як 50 тис. Євреї, які розглядалися німецькою пропагандою як „головні носії

більшовизму”, винищувалися різноманітними способами – переселялися в гетто, де більшість з них або винищувалася, або вмирала від голоду, гинули від погромів, розстрілювалися (Бабин Яр, Дробицький Яр). Жертвами політики голокосту стали близько 1 млн. євреїв.

Політика масового терору доповнювалася створенням на території України концтаборів для військовополонених. Їх налічувалося близько 180; найбільшими були Сирецький (Київ), „Уманська яма” (Черкащина), Рава-Руський (Львівщина). Страти, голод і холод, епідемії в ряді випадків приводили в’язнів до швидкої загибелі. Загалом (за німецькими даними) з 5,7 млн. радянських військовополонених загинуло в таборах 3,7 млн. чоловік. Єдина згадка про ці жертви, яка промайнула у 1943 р. у виступі рейхсфюрера СС Гімmlера, була пов’язана з жалем про даремну втрату в перші місяці війни „сировини – робочої сили”. Коли стало зрозуміло, що Радянський Союз не збирається капітулювати, полонених почали використовувати на важких роботах – будівництві шляхів, збиранні врожаю та ін.

Вціліле мирне населення також повинно було перш за все працювати в інтересах Німеччини. У серпні 1941 р. на окупованих територіях було запроваджено обов’язкову трудову повинність, ухиляння від якої каралося в’язницею або каторжними роботами. Вона охоплювала все населення віком від 15 до 60 років і контролювалася мережею бірж праці. З початку 1942 р., коли через масові мобілізації до вермахту почалася нестача робітників у німецькій промисловості та сільському господарстві, нацистські лідери висунули ідею вивезення робочої сили з окупованих територій до Німеччини. Пропаганда „щасливого життя” в рейху, яку нацисти розгорнули в Україні (кіно, плакати, листівки) спочатку мала деякий вплив – але вже перші добровольці – „остарбайтери” („східні робітники”) побачили, що їх чекає насправді (відсутність нормального харчування, медичного обслуговування, нелюдські умови перевезення). Оскільки добровільне вербування не забезпечувало і половини потреб рейху в робочій силі, з травня 1942 р. в окупованих районах СРСР було запроваджено насильницьку трудову мобілізацію. В місцях великого скупчення людей (на базарах, в кінотеатрах) влаштовувалися облави; всіх, кого хапали, без розбору заганяли до вагонів. Активно допомагали в цьому німцям місцеві поліцаї, а також частина діячів ОУН та духовенства, які проголошували працю в Німеччині „обов’язком” українського населення. Під час відступу німців з України у 1943 р. проводилося примусове вивезення населення цілих міст і сіл. Загалом протягом війни з України було вивезено 2,4 млн. „остарбайтерів” – майже половина загальної кількості по СРСР. З них в Україну до 1950 р. повернулося близько 1,85 млн. (близько 150 тис. лишилося на Заході, решта померли).

Крім вивезення з України робочої сили, німецькі загарбники розгорнули масштабне розкрадання матеріальних цінностей, керуючись настановою глави „Економічного штабу Ост” Г. Герінга: „Грабувати все, і грабувати ефективно”. Пограбування здійснювалося мережею „господарчих товариств” та „акціонерних компаній”. З урожаїв 1941–1942 рр. до

Німеччини було вилучено більш як 2 млн. т зерна, 10 млн. пудів цукру, 43 тис. т жирів. На селі ж спостерігався занепад продуктивних сил. Внаслідок цього ще однією ознакою „нового порядку” став голод, особливо у містах: так, у Харкові в деякі дні 1942 р. помирало до 500 чоловік. Щоб вижити, городяни влаштовували „мінки” – ходили на села для обміну речей на продукти. Було вивезено і захоплену сировину: 2 млн. т вугілля, 70 тис. т марганцевого концентрату. Але розвиткові промисловості німці серйозної уваги не приділяли, оскільки Україна розглядалася саме як сировинний та аграрний додаток до „великого рейху”.

Нарешті, нацисти повели курс на зруйнування слов'янської культури. Слов'яни – і українці зокрема – розглядалися як народ „неповноцінний”, нижчий за „арійську расу”. На цій підставі окупанти відмовляли їм у праві на освіту, літературу, історію. При цьому нацисти у своїх оглядах відзначали, що завдяки політиці Радянської влади „українська мова тут тепер є поширеною більше і звучить чистіше, чистіше, ніж до Першої світової війни”; відзначався і справжній „культ українського поета Шевченка”. Окупанти розуміли: народ не здолати, доки він зберігає свою культуру, свій духовний потенціал. І тому ще однією мішенню нацистів стала інтелігенція – основний носій культурних надбань. Генерал Гальдер з цього приводу недвозначно зауважив; „Створена Сталіним інтелігенція повинна бути знищена”. Десятки тисяч вчителів, викладачів, лікарів, службовців були страчені (значна частина – як прибічники Радянської влади) або, втративши роботу, померли від голоду та хвороб.

Водночас деякі представники інтелігенції сподівалися, що „культурна німецька нація” вітатиме розвиток української культури. Проте на практиці заохочувалися лише такі „твори”, які могли прислужитися німецькій пропаганді (полотна з „варварськими діями більшовиків”, пісні для українців, які добровільно вступили до німецької армії). Проводилася ідея постійного впливу „німецького духу” на історію України – з найдавніших часів, коли нібито Україну заселяли племена готів, до Хмельниччини і до Нового часу (завдяки переселенням колоністів). Німецький вплив знаходили і в новій українській літературі – творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка. Такі думки пропагувала націоналістична і профашистська преса – „Нове українське слово” (редактор – колишній професор Київського університету К. Штепа), „Український вісник” (його редакція знаходилася в Берліні).

Український народ бачив реальне ставлення німців до культури. У нових чотирикласних школах, створених замість радянських шкіл, були відсутні підручники; метою цих закладів була підготовка робітників-ремісників. Твори ж, художню цінність яких німці визнавали, вилучалися спеціальними експертами та групами з музеїв та бібліотек і вивозилися до Німеччини. Загалом заклади культури, науки та освіти УРСР за роки війни зазнали збитків на суму в 11 млрд. крб.

Таким чином, „новий порядок” в усіх своїх проявах був відверто ворожим населенню України. Нечувані знущання з боку окупантів привели

до несприйняття фашизму переважною більшістю народу, а внаслідок цього – до масового опору загарбникам. В тилу ворога боротьба велася у складі партизанських загонів та підпільних груп.

Уже в перші три місяці війни на території УРСР було створено 23 підпільні обкоми, близько 700 міськкомів та райкомів КП(б)У для роботи в тилу противника. Крім того, в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів та диверсійних груп. Однак існували об'єктивні та суб'єктивні перешкоди їх діяльності: малий досвід людей, залишених для партизанської і підпільної роботи, погане матеріально-технічне забезпечення (продовольством, зброєю, засобами зв'язку, конспіративними квартирами). До цього додалася та обставина, що гітлерівські каральні органи мали досвід боротьби з комуністичним рухом Опору в Німеччині та Європі. Тому переважна більшість створених в перший період війни підпільних та партизанських груп розпалися або були розгромлені; на червень 1942 р. в Україні діяли тільки 22 загони.

В цих умовах партизанська боротьба посилюється завдяки припливу військовослужбовців Червоної Армії. Ті з них, хто не зміг пробитися через лінію фронту і залишився на окупованій території, стали кількісним резервом та якісною основою партизанського руху. Для цього існували певні причини: вони одержали військову підготовку та бойовий досвід; у більшості випадків не мали сімейних зв'язків на окупованій території; зберігали певні законодавчі та моральні зобов'язання щодо Радянського Союзу. Внаслідок появи кадрових офіцерів та солдатів партизанські загони ставали справжніми бойовими одиницями – з командуванням, розвідкою, штабом, внутрішнім розпорядком, дисципліною. В середньому кількість кадрових військових становила 40–60 % загального складу партизанських загонів; в деяких з'єднаннях (С. Маликова, О. Сабурова) – 85–95 %.

Але посилення антифашистського руху Опору в Україні визначалося не тільки активністю військовослужбовців, а й визначенням позицій місцевого населення. Уже навесні 1942 р. представники групи армій „Південь” відзначали: „Рейх може спертися на окупованій території України лише на меншість”. Більшість народу самотужки виробляло тактику боротьби: оволодівали конспіративними прийомами, приймали радіодонесення, розповсюджували антифашистські листівки, збирали зброю, саботували роботу на підприємствах, влаштовували диверсії. Особливу активність виявляла українська молодь, більшість з якої поліцейські звіти визначали як „фанатичних більшовиків”. Широко відомі приклади молодіжних підпільних організацій – як „Молода гвардія” у Краснодарі.

Додаткових сил руху Опору надало зміцнення керівництва. З 29 липня 1942 р. розпочав діяти Український штаб партизанського руху на чолі з Т.А. Строкачем. Він встановлював зв'язок з партизанськими загонами і підпільними організаціями, формував і направляв в тил оперативні диверсійні групи, переправляв зброю, вибухівку та медикаменти, здійснював військово-оперативне керівництво всією діяльністю у ворожому тилу в Україні.

Ця діяльність набула особливого розмаху з початком докорінного зламу у війні. Рейдами по ворожих тилах (найбільш відомим з яких є рейд з'єднання С. А. Ковпака та С. В. Руднева "Від Путивля до Карпат"), веденням т.зв. "рейкової війни", партизани довели свою роль як грізної сили у боротьбі проти загарбників. За роки війни ними було знищено близько 5 тис. ешелонів та 69 бронепоездів противника, більш як 464 тис. ворожих солдатів і офіцерів, підірвано близько 2,2 тис. мостів. 94 партизани отримали звання Героя Радянського Союзу (С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров – двічі).

Певну роль в боротьбі проти окупантів відігравали і загони Української повстанської армії (УПА). Перші з них (т.зв. „Поліська Січ”) були створені восени 1942 р. в Західній Україні – на Волині та в Поліссі – Тарасом Боровцем (псевдонім „Тарас Бульба”); в їх комплектуванні та навчанні брали участь офіцери колишніх українських батальйонів „Нахтігаль” і „Роланд”, що діяли у складі вермахту. Ідейною натхненницею УПА виступила Організація українських націоналістів (ОУН). Заснована у 1929 р. на території Західної України, ця організація проголосила метою незалежність і соборність (об'єднання) України – „владу нації в державі”, на чолі якої мав стояти „вождь”. Для її досягнення ОУН практикувала терор – спочатку до представників польської влади, а з 1939 р. – і до радянських діячів. В 1941 р. в ОУН стався розкол: більш помірковану фракцію (здебільшого інтелігенцію) очолив А. Мельник, більш радикальну (в першу чергу молодь), що виступала за негайне проголошення незалежності України – С. Бандера. Проте обидві фракції ОУН сходилися у співпраці з гітлерівською Німеччиною для досягнення цієї мети, сподіваючись використати їх у власній боротьбі проти СРСР; це, природно, послаблювало антинімецьку спрямованість дій УПА. Уже в цей період керівництво ОУН недвозначно підкреслювало курс бойових дій нових формувань: „Для запобігання розпорошенню сил активна боротьба – лише проти Москви; щодо Німеччини – чекати, берегти сили, ніяких даремних необережних акцій, але – внутрішня та організаційна підготовка та поширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможним „мовити останнє слово””. Сам Бульба-Боровець у плані бойових дій „Поліської Січі” проти радянських партизанів на 1943 р. підкреслював: „Акцію веде українська партизанка під моїм командуванням, на підставі тихого порозуміння з німецькою владою... Німецька влада офіційно поборює одну й другу партизанку, а неофіційно підтримує українську партизанку і таємно постачає її воєнним матеріалом”. Розвідка СС влітку 1943 р. у повідомленнях щодо дій УПА на Волині та Рівненщині відзначала: „Напади на німецькі підрозділи були рідкістю, взагалі не було жодного випадку понівечення службовців німецької поліції та військовослужбовців вермахту”. Водночас масовими були напади УПА на польські селища (загалом на Західній Україні в цих сутичках загинуло 60 – 80 тис. чоловік з обох сторін, у тому числі – жінки, діти, старі) та сутички з радянськими партизанами. Особливою жорстокістю в цих діях уславилася „Служба безпеки ОУН-УПА” на чолі з М. Лебедем, яка розгорнула фізичний терор проти т.зв. „ворогів українського народу” – комуністів, сільських активістів, „східняків”

(вихідців зі Сходу України). Більшість членів СБ свого часу пройшли навчання в німецьких поліцейських школах.

З початком докорінного зламу у війні і вигнання німців з України ОУН на III надзвичайному великому зборі (серпень 1943 р.) остаточно визначила курс на організацію збройної боротьби проти радянських військ та порозуміння з Німеччиною. Поразки німців не впливали на ці позиції. ОУН(м) у 1943 р. допомогла формуванню дивізії „СС-Галичина”, до якої увійшли 16 тис. українців; вище ж командування складало німецькі офіцери. В липні 1944 р. це формування зазнало поразки від червоної армії під Бродами, а згодом воювало в Австрії та Югославії. Водночас ОУН(б) також провела переговори з німцями, де було досягнуто компроміс: „на базі взаємної не агресивності” бандерівці постачали німцям дані про Червону армію, навзаєм отримуючи зброю. Керівники УПА, відвідуючи окремі загони, що боролися і проти німецьких військ, наголошували: „Всі загони УПА мусять ставитися до німців строго лояльно”. Завершальним акордом співпраці ОУН із нацистами стало формування з кінця 1944 р. з окремих українських частин Української національної армії у складі 220 тис. чоловік. Вона стала додатком до вермахту: вищі пости в ній знову-таки посіли німецькі офіцери. Після капітуляції Німеччини УПА на чолі з Р. Шухевичем продовжила боротьбу проти СРСР.

3. Визволення території України. Початок відбудови народного господарства.

Влітку – восени 1942 р. війна перейшла у нову фазу – накопичення сил для організації масштабних наступальних дій. У листопаді 1942 р. під Сталінградом, де 4 місяці точилися оборонні бої, радянські війська розпочали контрнаступ. Одним з його результатів став початок визволення України – 18 грудня 1942 р. були визволені перші селища у Ворошиловградській (Луганській) області. А у лютому 1943 р. вперше було звільнено Харків – хоча за місяць його під тиском переважаючих німецьких сил і довелося залишити.

Проте злам у війні на користь Радянського Союзу тривав. Наступним етапом визволення України стала Курська битва (5.07– 23.08.1943). Внаслідок її завершення виникли умови для наступу на півдні. 23 серпня 1943 р. було звільнено Харків, після чого Червона армія продовжила наступ на Донбас.

Кульмінацією битви за Україну стала операція по звільненню Києва, яка проходила у вересні – листопаді 1943 р. Для цього необхідно було форсувати Дніпро, на правому березі якого німці споруджували лінію оборони – т.зв. „східний вал”. Ставка ВГК ухвалила рішення захопити плацдарм на правому березі Дніпра і одразу розпочати переправу. Погано організована за відсутності плавзасобів, ця переправа привела до великих втрат серед радянських бійців – загалом протягом звільнення Червона армія втратила 417 тис. бійців. Прорахунком стало і рішення щодо висадки військ на Букринському плацдармі південніше Києва, оскільки саме на цій території

німці встигли налагодити оборону; до того ж, берег тут високо нависав над водою. Війська довелося терміново передислокувати на північний Лютезький плацдарм, звідки і розпочався вирішальний штурм Києва. Він завершився 6 листопада 1943 р. – до 26-ї річниці Жовтневої революції. Тепер остаточне визволення України було справою часу.

Останній етап визволення України пов'язаний із масштабним наступом радянських військ на Правобережжі та в Західній Україні у січні – жовтні 1944 р. До найбільших операцій тут належать Корсунь-Шевченківська, де внаслідок оточення силами 1-го і 2-го Українських фронтів у лютому 1944 р. було ліквідовано 70-тисячне угруповання німецьких військ (подібність цього задуму до перемоги на Волзі зумовила назву цієї битви як “Сталінград на Дніпрі”), а також Львівсько-Сандомирська і Карпатсько-Ужгородська операції. Внаслідок останньої 28 жовтня 1944 р. відбулося повне звільнення сучасної території України від загарбників. Проте після цього визволителі змогли оцінити весь масштаб руйнувань, яких зазнала Україна.

Загалом внесок українського народу у перемогу доцільно розглянути за декількома напрямками: роль економічного потенціалу України у війні; участь населення України в лавах регулярної армії та в партизанському і підпільному русі; діяльність представників української культури і науки.

В перші тижні війни розпочинається евакуація підприємств України до східних районів Радянського Союзу. Переважну більшість фабрик та заводів було переведено на Урал та до Сибіру (близько 400); ще близько 150 підприємств запрацювало в Казахстані та в республіках Середньої Азії. Зокрема, було евакуйовано такі гіганти промисловості, як київський “Арсенал” (Урал), Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова (Свердловськ), Мелітопольський верстатобудівний завод (Актюбінськ), Харківський тракторний завод (Рубцовськ), Криворізький металургійний завод ім. В. І. Леніна (Нижній Тагіл), Сталінський завод “Червоний тигель” (Новосибірськ), Одеський верстатобудівний завод (Стерлітамак), Ворошиловградський завод вугільного машинобудування (Караганда). Темпи запуску евакуйованого обладнання були виключно високими. Більшість перебазованих оборонних підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. До середини 1942 р. було завершено переведення народного господарства на військові рейки.

Військово-промисловий потенціал швидко зростав. В першу чергу це стосувалося таких галузей, як танкобудування, артилерійська промисловість, авіабудування, виробництво боєприпасів. Вже в 1942 р. евакуйоване українське обладнання давало продукції більше, ніж до війни; загалом воно складало 47 % виробничих потужностей, що почали діяти на сході країни. Незважаючи на важкі умови (12–15-годинний робочий день, праця без відпусток і часто без вихідних, матеріально-побутові труднощі), трудівники працювали самовіддано, втілюючи в життя гасло: “Все для фронту! Все для перемоги!” Саме успішна праця тилу стала запорукою перелому в ході Великої Вітчизняної війни. Наскільки розвиненою стала промисловість східних районів СРСР завдяки евакуйованим (в тому числі і з України)

підприємствам, свідчить і той факт, що після завершення війни більшість цих заводів і фабрик було залишено на нових місцях, щоб не порушувати на тривалий час виробничий процес реевакуацією до колишніх районів.

Завдяки праці в тилу підсилювалась міць діючої армії Радянського Союзу. Червона Армія з самого початку війни поповнювалась вихідцями з усіх територій країни; вагому частку в ній складав і український народ. Вже в перші місяці війни з України до лав Червоної Армії і Військово-Морського Флоту було направлено понад 2,5 млн. чоловік. Тільки до військкоматів Донецької області в перші дні війни прибуло близько 20 тис. добровольців, Дніпропетровської – більш як 7 тис. чоловік, в Києві – понад 52 тис. патріотів. На території Харківської області в перші дні війни на фронт і до партизанських загонів було мобілізовано понад 300 тис. трудящих. Крім того, створювалися військові частини і з тих людей, які не підлягали призову на фронт. Так, в липні 1941 р. в Харкові був утворений корпус народного ополчення, в який записалось до 85 тис. жителів. А всього у 12 областях України до народного ополчення вступило близько 1,3 млн. чоловік.

В Харкові вже в перші дні війни створюється і ще одна складова частина Збройних Сил – студентські батальйони. Хоча студенти і мали бронь на воєнний час, патріотичний порив молоді був сильнішим. Вже 23 червня 1941 р. на мітингу в Харківському державному університеті присутні заявили: “Ми готові замінити книжки на гвинтівки, сядемо у танки, у літаки. Зі зброєю в руках підемо захищати свою рідну Вітчизну”. Наприкінці червня 1941 р. до військових таборів поблизу Чугуєва прибули понад 500 студентів-добровольців. Після нетривалої підготовки вже 9 липня студбатівці прийняли бойове хрещення під Білою Церквою (у складі 26-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка). У складі студбату, зокрема, воювали Дмитро Білоус та Григорій Тютюнник – пізніше відомі письменники. Олесь Гончар – ще один доброволець харківського студбату – присвятив подвигу молоді один з кращих своїх романів “Людина і зброя”.

Українці брали участь і в русі Опору за межами України. Так, Василь Порик – колишній лейтенант Червоної Армії – після втечі з концтабору організував у Франції 11 диверсійних груп, під час ув'язнення мужньо переносив тортури і зумів знову втекти з-під охорони. Ставши заступником командира окремого батальйону радянських партизанів, Василь Порик пізніше загинув у бою, віддавши життя за волю Франції.

Загалом, за свідченнями різних джерел, у складі Червоної Армії проти німецько-фашистських загарбників вели боротьбу до 6 млн. українців, а у складі радянських партизанських загонів – від 200 до 500 тис. чоловік. В роки війни населення України складало 20 % всього складу Збройних Сил СРСР. Це є важливим свідченням внеску України в розгром фашизму. 2,5 млн. українців було нагороджено радянськими орденами і медалями, 2072 з них були удостоєні звання Героя Радянського Союзу (32 – двічі, а ушлявлений пілот І.М. Кожедуб – тричі).

Представники українського народу під час війни поповнили плеяду радянських полководців. Це, зокрема, О.І. Єрмоєнко – командуючий

Сталінградським фронтом на час проведення контрнаступу в Сталінградській битві; Р.Я. Маліновський – командувач 2-ї гвардійської армії, яка в грудні 1942 р. під Сталінградом зупинила танки Манштейна, що йшли на порятунок оточеному угрупованню Паулюса, а потім командуючий 3-м і 2-м Українськими фронтами; М.П. Кирпоніс – командуючий Південно-Західним фронтом, який в перші місяці війни вів оборонні бої за Київ про ти переважаючих сил противника і загинув під час виходу з оточення; І.Д. Черняхівський – один з наймолодших радянських полководців, який за роки війни пройшов шлях від командира дивізії до командуючого 3-м Білоруським фронтом, чиї війська 34 рази відзначалися в наказах Верховного Головнокомандування і який загинув під час Східно-Пруської операції у віці 38 років; П.С. Рибалко – командувач 3-ї гвардійської танкової армії, яка відзначилась, зокрема, в битвах на Курській дузі, при визволенні Києва та в ході Берлінської і Празької операцій.

Нарешті, внесок України в перемогу значною мірою визначався і розвитком культури в роки війни. Художні твори, публіцистика, виступи діячів театру ставили головним завданням підйом морального духу армії і населення тилу. Теми патріотизму, ненависті до загарбників, уславлення героїчного минулого і подвигів сучасності зайняли провідне місце в творчості Павла Тичини (збірка "Перемагають і жить", поема "Похорон друга"), Миколи Бажана (вірш "Клятва", "Сталінградський зошит"), Олександра Довженка (оповідання "Ніч перед боєм" та інші, які пізніше стали основою для кіносценарію "Україна в огні"), Олександра Корнійчука (п'єса "Фронт"), Івана Кочерги (драматична поема "Ярослав Мудрий"). Завдяки цим творам навіть у найскладніші періоди війни серед народу зберігалась надія на зміну становища і остаточну перемогу. Письменники брали і безпосередню участь в боях; 39 з них віддали життя за Батьківщину. Ю.О. Збанацький, С.А. Борзенко, Б.А. Котов та І. Рачада (І.Д. Зайцев) за бойові заслуги стали Героями Радянського Союзу.

Завершення Другої світової та Великої Вітчизняної війн стало завершенням найбільш трагічних подій ХХ ст. для всього людства. У цій війні людство втратило 60 млн. загиблих – у 6 разів більше, ніж у першу світову війну. Майже половину загиблих становлять втрати однієї з воюючих країн – Радянського Союзу. Населення України скоротилося на третину: з 41 млн. чоловік у 1941 р. до 27 млн. чоловік у 1945 р. За даними сучасних авторів, втрати українського народу загиблими і померлими становлять близько 8 млн. чоловік (при обчисленні загальних втрат слід враховувати, що частина населення залишилася на сході СРСР, дехто був силоміць депортований).

Вже з 1943 р. розпочинається відбудова промисловості і сільського господарства – у ряді випадків „з нуля”, оскільки зворотну евакуацію підприємств було визнано економічно недоцільною. Худоби, зокрема, до України повернулося... 0,01 % від евакуйованої кількості. 10 млн. населення УРСР у 1943 р. не мали житла. Низька зарплата, нестача продовольства не

один рік супроводжували процес відбудови. До цього додалися репресії до тих, кого підозрювали (часто необґрунтовано) у співпраці з фашистами.

Проте всі негаразди не могли применшити значення великої Перемоги. Саме після завершення Великої Вітчизняної війни, коли фашизм було розгромлено, склалася сучасна територія України – було підтверджено приєднання Західної України та Буковини, а також повернуто Закарпатську Україну. А у квітні 1945 р., на честь визнання важливої ролі України в розгромі фашизму, делегація УРСР (разом із СРСР та Білорусією) була допущена на установчу конференцію нового органу – Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско. Україна стала чинним суб'єктом міжнародного права, здобувши можливість (хоч і обмежену) вести зовнішню політику.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“30” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ТЕМА 2.5: “ Україна в умовах кризи тоталітарної системи.”

План

1. Відбудова народного господарства. Насильницька колективізація в західних областях України. Масові репресії.
2. Спроби лібералізації політичного режиму. Реформи М. Хрущова. Загострення зовнішньополітичної ситуації. «Холодна війна»
3. Зростання застійних та кризових проявів у економічному та політичному житті. Посилення ідеологічного диктату у суспільному житті.
4. Формування та діяльність громадських, культурних, освітніх, політичних організацій українського народу.

Час проведення: 2 години.

1. Відбудова народного господарства. Насильницька колективізація в західних областях України. Масові репресії.

За роки Великої Вітчизняної війни економіка України зазнала величезних втрат. Протягом окупації було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі близько 600 машинобудівних заводів, близько 900 шахт. Прямі матеріальні збитки УРСР становили 285 млрд. крб.

Складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 р. промислово виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб – половину від складу 1940 р. (2,6 млн. осіб). Нестача кваліфікованих спеціалістів була відчутною в усіх галузях промисловості, сільського господарства, освіти та науки. Першим заходом для її подолання стала демобілізація військовослужбовців із лав Червоної армії: завдяки їй наприкінці 1946 р. до України повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів. Іншим шляхом стало відновлення роботи вузів, які готували нові кадри фахівців.

У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон „Про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946 – 1950 рр.” Він розроблявся на основі контрольних показників загальносоюзного плану четвертої п’ятирічки. Його завданням було відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в деяких галузях перевищити його. Особлива увага у плані, як і в передвоєнні роки, приділялася відбудові важкої індустрії, куди спрямовувалися найбільші кошти. Для УРСР пріоритетними галузями четвертої п’ятирічки були вугільна промисловість Донбасу, металургія Півдня, електроенергетика, машинобудування, залізничний транспорт. Загалом на відбудову господарства України виділялося 49,5 млрд. крб. Протягом п’ятирічки загальний обсяг промислового виробництва планувалося збільшити на 3 % порівняно з показниками 1940 року. Для вирішення проблеми робочої сили застосовувалися трудові мобілізації, розширювалася мережа ремісничих училищ та фабрично-заводських шкіл; в цих закладах протягом п’ятирічки планувалося підготувати 800 тис. робітників.

Вже в 1947 р. обсяг промислового виробництва в СРСР вийшов на довоєнний рівень. У грудні того ж року було проведено грошову реформу (у співвідношенні 10 : 1; тривала протягом тижня) і скасовано карткову систему. Внаслідок вилучення з обігу значної маси грошей з’явилася можливість періодично знижувати ціни на товари. Товарообіг в Україні наприкінці четвертої п’ятирічки сягнув 97 % від рівня 1940 року.

Відбудова важкої промисловості в Україні тривала досить успішно. Протягом 1946–1950 рр. було відновлено 129 найбільш зруйнованих шахт та закладено 60 нових. Крім Донбасу, в цей період розпочалося освоєння Львівсько-Волинського кам’яновугільного басейну. Відновлювалася нафтова і створювалася газова промисловість (зокрема, було розвідано Шебелінське родовище); у 1950 р. УРСР давала 25 % загальносоюзного видобутку газу. На повну потужність в 1950 р. запрацювала Дніпровська ГЕС. Виробництво продукції машинобудування (після відновлення роботи ХТЗ, Ворошиловградського паровозобудівного заводу) перевищило довоєнний рівень на 44 %.

Водночас в роки четвертої п’ятирічки вирішувалося інше завдання – індустріалізація Західної України, території якої до входження в УРСР були переважно аграрним регіоном. Крім традиційних галузей, пов’язаних з переробкою сировини (нафтова і газова, лісова), тут почали розвиватися машинобудівна, хімічна, легка промисловість. Основним центром нової промисловості став Львів.

Однак повільніше йшла відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання – легкої та харчової промисловості. В цих галузях рівень промисловості, якщо порівнювати з 1940 р., в середньому наприкінці четвертої п’ятирічки знаходився на рівні 75–85 %.

Загалом успіхи четвертої п'ятирічки були незаперечними. У 1950 р. обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15 %. Небувалими були темпи зростання виробництва – понад 30 % за рік. Це був найбільший успіх планово-директивної економіки і адміністративно-командної системи управління.

Водночас серйозні проблеми спостерігалися в розвитку сільського господарства України. У 1945 р. 80 % працездатного населення на селі становили жінки. Різко зменшилася врожайність: валовий збір зернових у цей час становив менше 50 %, картоплі – 66,6 % довоєнного збору. Але в четвертій п'ятирічці на розвиток сільського господарства було виділено лише 15 % загальних капіталовкладень. Це, а також сильна посуха 1946 р., спричинило голод 1946–1947 рр., внаслідок чого померло декілька сотень тисяч селян. У той же час тривала колективізація сільського господарства Західної України. Цей процес зустрічав значний опір, зокрема – з боку УПА. Проте у середині 1951 р. колгоспи об'єднували понад 95 % селянських господарств регіону. І все ж успіхи відбудови у сільському господарстві були скромнішими за промисловість. У 1950 р. валова продукція сільського господарства України становила тільки 91 % від довоєнного рівня.

Повоєнні часи характеризувалися проблемами не тільки в економіці України, але й у політичному, ідеологічному та культурному житті республіки. До них належала, зокрема, боротьба УПА проти утвердження радянської системи. З утвердженням Радянської влади в Західній Україні УПА перейшла до тактики дій малими підрозділами на певній території; це робило загони менш уразливими. Водночас загони УПА діяли в Польщі. Для ліквідації підтримки ОУН місцевим українським населенням польський уряд у 1947 р. провів операцію „Вісла”: українців Польщі переселяли з польсько-українського кордону до північної Польщі. Було переселено близько 140 тис. осіб. Приводом для такої масової боротьби польської влади проти УПА стало вбивство міністра оборони Кароля Сверчевського. Після проведення цієї акції масштабні дії УПА на території Польщі припинилися.

В Західній Україні у складі УРСР члени УПА намагалися протидіяти утвердженню Радянської влади силовим шляхом. Вони розгорнули масовий жорстокий терор проти представників влади (комуністів, активістів, голів колгоспів), а також проти співчуваючих їм місцевих жителів та представників інтелігенції (вчителів, лікарів та ін., значна частина яких прибула зі Сходу України). Зокрема, саме оунівцями було вбито письменника Я. Галана. Для придушення цих виступів до регіону були спрямовані чотири дивізії МДБ УРСР. У 1950 р. командувач УПА Р. Шухевич загинув; його наступник В. Кук був заарештований у 1954 р. Переважаючі сили влади та відсутність масової підтримки населення у середині 50-х рр. привели до поступового зникнення руху УПА; близько 170 тис. його учасників були заслані до Сибіру.

«Буржуазним націоналізмом» оголошувалися вияви патріотизму, природної любові до Батьківщини. Так, нападок зазнав поет В. Сосюра (за вірш „Любіть Україну!”), письменники О. Довженко (за сценарій „Україна в огні”), Ю. Яновський (за роман „Жива вода”), ряд істориків (за колективну наукову працю „Історія України”, видану у 1943 р.). Було видано ряд спеціальних постанов ЦК КП(б)У: „Про журнал сатири і гумору „Перець”, „Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури”, „Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР” та ін. Спрямовував цю роботу тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович. Він же був ініціатором партійних чисток, внаслідок яких у деяких районах УРСР із КП(б)У було виключено 80–90 %. Членів.

Водночас неправомірно було б зводити все культурне життя України до викриття „ворогів”. У повоєнний період мали місце значні успіхи у відбудові системи освіти: в середині 50-х рр. в УРСР діяло близько 50 тис. шкіл. У 1953 р. було запроваджено обов'язкову 7-річну освіту. Проте гострою проблемою залишалася нестача кадрів учителів та приміщень: через це в 16 тис. шкіл заняття проходили у 2-3 зміни. Зростала і кількість

студентів вузів: із 99 тис. у 1946 р. до 325 тис. у 1956 р. З них близько 40 тис. навчалися у вузах Західної України, що масово почали відкриватися після війни.

5 березня 1953 р. помер І. Сталін. Його наступником на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС став М. Хрущов. Саме з іменем Хрущова пов'язаний період т.зв. „відлиги” в радянському суспільстві. Окремі її заходи спостерігалися вже в 1953-1955 рр. У цей час було усунуто з посад ряд керівників Міністерства державної безпеки СРСР, звинувачених у злочинах проти невинних людей (зокрема, було заарештовано і страчено Л. Берія – одного з найближчих помічників Сталіна, який багато років очолював НКВС, а згодом – МДБ). Проте тільки на XX з'їзді КПРС (лютий 1956 р.) М. Хрущов виголосив промову „Про культ особи Сталіна та його наслідки”, де офіційно було визнано ряд негативних моментів у житті радянського суспільства у 30–50-і рр., що вперше пов'язувалися саме з курсом, який проводив Сталін. Хоч доповідь була таємною, призначеною тільки для партійного керівництва, її зміст незабаром став широко відомий у суспільстві. Саме XX з'їзд КПРС ознаменував початок масштабної політики „відлиги”. Основними її проявами стали:

2. Спроби лібералізації політичного режиму. Реформи М. Хрущова. Загострення зовнішньополітичної ситуації. «Холодна війна»

Було припинено політичні репресії, розпочато реабілітацію репресованих – зокрема, в УРСР було переглянуто справи 5,5 млн. чоловік, близько 60 % яких було знято з обліку „за відсутністю складу злочину”. Реабілітовано було, зокрема, ряд партійних та військових діячів, письменників, засуджених у 30-і рр. Дещо послабився жорсткий ідеологічний контроль. Преса та література поширювали критику культу особи Сталіна, повідомляючи суспільство про колишні факти злочинів представників карально-репресивних органів. В партійно-державному керівництві відбулося усунення Хрущовим прихильників консервативного політичного курсу (В. Молотова, Л. Кагановича, Г. ндророва).

Збільшилося українське представництво й у союзному керівництві.

Було ліквідовано більшість галузевих міністерств і замість них створено раднаргоспи – Ради народного господарства, які об'єднували підприємства різних галузей, здійснювали планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках певного економічного адміністративного району, що охоплював територію декількох областей. Метою реформи було подолання бар'єрів між підприємствами різних галузей, розвиток їх кооперування, що давало можливість скоротити витрати на виробництво і перевезення продукції. Для пришвидшення реконструкції підприємств при раднаргоспах створювалися техніко-економічні ради, НДІ.

В сільському господарстві було розроблено масштабні освоєння цілинних земель у Казахстані, збільшення виробництва м'яса та молока, запровадження нових культур – кукурудзи. Ліквідувалися МТС, з відання яких сільськогосподарська техніка переходила до рук самих колгоспів та радгоспів. Проте ці заходи не дали очікуваних результатів.

Розвиток соціальної сфери, що привів до зростання життєвого рівня трудящих. В роки „відлиги” спостерігається збільшення випуску товарів широкого вжитку (так, в 1959 р. в УРСР випускалося 91,9 тис. холодильників, 41,2 тис. телевізорів, 37,7 тис. пральних машин). Було розгорнуто масове житлове будівництво: якщо за 1918 – 1955 рр. загальна площа введених у дію житлових будинків в Україні становила 62,78 млн. м², то за 1956–1964 рр. – 66,49 млн. м². Основна увага приділялася масовій забудові за типовими проектами: в містечках будувалися 2-3-поверхові будинки, у великих містах – 4-5-поверхові. Саме тоді десятки тисяч людей переселилося з гуртожитків та комуналок до індивідуальних квартир сімейного типу.

Культурний підйом, що був пов'язаний із „шестидесятництвом” – рухом, представники якого засуджували перехили сталінізму, обстоювали необхідність вільного розвитку культури українського народу. В Україні до шестидесятників належали поети В. Симоненко (збірки „Тиша і грім”, „Земне тяжіння”), Л. Костенко (збірки „Вітрила”,

„Мандрівки серця”), письменники О. Гончар (романи „Людина і зброя”, „Тронка”), Григорій Тютюнник (повісті та новели) та ін.

„Відлига” значно покращила ситуацію в соціальній і культурній сфері країни. Проте через непослідовність і непродуманість ряду реформ (в першу чергу – в сільському господарстві) кардинального покращення в економіці СРСР не сталося. На початку 60-х рр. характерним явищем стали дефіцити, черги за продуктами.

Процеси десталінізації й лібералізації державного й суспільно-політичного життя викликали в республіці нову хвилю «українізації». Як і в 20-ті роки ХХ ст., у цей період гостро постала *проблема збереження української мови та розширення сфер її вживання*. Серед перших на захист рідної мови стали письменники М. Рильський, М. Бажан, Н. Рибак, С. Крижанівський, М. Шумило та ін. Під їхнім впливом, а також ураховуючи реалії суспільного життя, навіть перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест став частіше висловлюватися про необхідність збереження й подальшого розвитку української мови.

Свіжі погляди «відлиги» стали відчуватися й у *літературно-мистецькій сфері*. Поштовхом для духовного пробудження української літератури стала стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність», опублікована в червні 1955 року в «Літературной газеті». На заклик О. Довженка творити в дусі «розширеного трактування методу соціалістичного реалізму» були написані, але так і не надруковані.

На повний голос у цей час заявили про себе молоді літератори — В. Симоненко, Л. Костенко, М. Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, І. Драч, В. Шевчук та ін. Серед них особливо помітною була постать *Василя Симоненка*. Сільський хлопець з Полтавщини ще під час навчання в Київському університеті виявив потяг і хист до високої громадянської поезії. Нею була проникнута його перша поетична збірка «Тиша і грім», що вийшла 1962 року. Згодом після смерті поета в 1963 році з'явилися його наступні книжки «Вино з троянд», «Земне тяжіння», «Берег чекань», наповнені справжньою синівською любов'ю до Батьківщини.

Поруч з поетичною вдачею В. Симоненка в цей час засяяв яскравий і неповторний талант *Ліки Костенко*. Її перші збірки «Проміння землі» (1958 рік), «Вітрила» (1959 рік), «Мандрівки серця» (1961 рік) переконливо засвідчили вміння молодої поетеси філософськи осмислювати реалії життя й висловлювати їх у чудовій поетичній формі.

Одним з перших осередків українських «шістдесятників» став *Клуб творчої молоді* в Києві, що виник під егідою міського комсомолу в *1960 році*. Його очолював *Леся Танюк*, а найактивнішими учасниками засідань були Іван Драч, Микола Вінграновський, Іван Світличний, Алла Горська та ін.

Робота клубу розпочалася з поступового відродження українських народних традицій та організації різних мистецьких гуртків. Згодом члени клубу вдалися до пошуків місць масових поховань жертв сталінських репресій. Пізніше рух «шістдесятників» набуває все виразнішого національно-патріотичного забарвлення. Його учасники організують вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Такі неформальні культурно-освітні заходи бентежили владу.

У *1962 році* клуб аналогічного спрямування «*Пролісок*» починає працювати у *Львові*. Навколо нього об'єднуються Михайло й Богдан Горині, Ірина та Ігор Калинці, Михайло Косів та ін. На відміну від киян, що віддавали перевагу культурницькій сфері, молоді львів'яни намагалися максимально політизувати свою діяльність, торкаючись небезпечних у той час національних проблем.

Партійні й карні органи розпочали відверте переслідування «шістдесятників» у пресі, звільняли їх з роботи, улаштовували провокації, забороняли друкувати художні й наукові праці.

Смерть Василя Симоненка 13 грудня 1963 року ще більше загострила ситуацію в Україні. Неопубліковані вірші та щоденник поета, промови І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного на вшанування його пам'яті постійно з'являлися в «*самвидаві*». Переслідування, яких зазнав В. Симоненко в останній період свого життя, його раптова й загадкова смерть

фактично зробили з нього національного мученика, а його прихильникам і послідовникам надали ореолу жертвності та самозречення.

Процеси лібералізації, торкнулися й мистецького життя республіки. Важливим і конкретним їхнім виявом стала постанова ЦК КПРС від 28 травня 1958 року, що відкинула попередні відверто тенденційні звинувачення щодо опери В. Мураделі «Велика дружба» та творів українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У документах зазначалося, що вади, помічені у творчості цих митців, не були «великими ідейними пороками». Вони не заслуговували на такий занадто серйозний осуд, якого зазнали в часи «ждановщини».

Керівництво Компартії України також переглянуло свої несправедливі попередні оцінки творчості ряду українських композиторів, водночас наголосивши на необхідності й надалі вести рішучу боротьбу проти удаваного «новаторства», зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва

Проте, усупереч «партійним рекомендаціям», творчість композиторів України стає більш плідною й багатогранною. Українське музичне мистецтво збагачується новими творами С. Людкевича, братів Г. і П. Майбород, А. Штогаренка, А. Кос-Анатольського. Величезну популярність в Україні мали композитори О. Білаш, А. Філіпенко та І. Шамо. Творчим новаторством відзначалася авангардна музика Л. Грабовського, В. Сильвестрова, В. Загоруєва та ін.

В українському образотворчому мистецтві також відчуваються творчі новації та зміни. З музеїв, виставок, галерей стали вилучати численні полотна й скульптури, присвячені «вождю всіх народів».

Митці України вдалися до пошуків нових форм в образотворчому мистецтві, виходячи за «встановлені» межі соціалістичного реалізму. Своїми працями в цей час істотно збагатили вітчизняну художню скарбницю М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, М. Бойчук. Декоративно-ужитковий напрям яскраво представляли праці К. Білокур та М. Приймаченко.

Новими творчими здобутками засяяв у цей час талант прекрасної художниці Т. Яблонської. Ще в 50-х роках вона здобула визнання й авторитет завдяки своїм чудовим полотнам «Весна», «Ранок», «Хліб» та ін. У 60-х роках Т. Яблонська демонструє новий стиль створення синтетичних образів на основі давніх традицій українського народного живопису. Разом з В. Зарецьким вона засновує фольклорний напрям в українському образотворчому мистецтві.

Під впливом хрущовської «відлиги» новими ідеями збагатили свою творчу діяльність і скульптори. З нагоди відзначення 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка в Москві споруджено пам'ятник Великому Кобзарю (автори М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко). Того ж 1964 року у Львові відкрито пам'ятник І. Франку (автори В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько та ін.). Оригінальні твори станкової скульптури створили М. Рябінін і В. Сколоздра («Олекса Довбуш»), Г. Петрашевич («Дитино моя») та інші митці.

Послідовниками творчих традицій Л. Курбаса стали режисери Г. Юра, М. Крушельницький, В. Скляренко та ін. Помітний крок уперед у цей час зробила українська архітектура. У першій половині 50-х років збудовано цілу низку оригінальних споруд, серед них Будинок техніки у Ворошиловграді, драматичний театр у Тернополі, кінотеатр «Київ» у столиці України, Будинок культури в Новій Каховці. Тривала забудова центральної магістралі Києва — Хрещатика, зруйнованого перед німецько-фашистською окупацією.

З другої половини 50-х років основним напрямом радянської архітектури стало типове проектування, яке давало змогу швидше й повніше втілювати в життя соціальні й естетичні завдання архітектури, виявляти в ній риси нового стилю.

Для заохочення творчої діяльності українських митців у республіці з 1962 року встановлено щорічну Шевченківську премію, що присуджувалася за високі здобутки в галузі літератури, журналістики, мистецтва та архітектури.

Серед економічних реформ М. Хрущова найбільш відомою і суперечливою була радикальна *децентралізація управління промисловістю*. У лютому 1957 року ліквідовано 10

загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств, а замість них створено 103 територіальні ради народного господарства (раднаргоспи), серед них 11 в Україні. Раднаргоспи об'єднували 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київська, Харківська та Львівська ради народного господарства, які склалися з декількох областей. Зі створенням цих органів управління місцеві партійні керівники вперше здобули можливість контролювати розвиток економіки, що значно зміцнювало їхнє політичне становище. Особливо зростала влада секретарів обкомів, де зосереджувалися керівні органи раднаргоспів. У 1960 році в республіці сформовано додатково ще три нові ради народного господарства — Кримську, Полтавську й Черкаську.

Змінивши галузеве управління промисловістю на територіальне, М. Хрущов мав зробити й наступний реформаційний крок — перевести підприємства на господарський розрахунок, який давав би максимум самостійності підприємствам. Проте на цей вирішальний крок М. Хрущов так і не наважився. Як з'ясувалося, він насамперед зважував на політичні наслідки реформи, яка, посилюючи позиції місцевої партноменклатури, водночас послаблювала контроль над економікою країни з боку московської бюрократії. Не випадково, що вже через місяць після прийняття закону про децентралізацію управління була здійснена спроба державного перевороту в СРСР.

На відміну від політичних, економічні наслідки хрущовської реформи виявилися невтішними, бо планова економіка не могла діяти ефективно, отримуючи директивні вказівки з різних центрів. Тому через кілька років розпочався процес *повернення* М. Хрущова до *централізованого управління*. Спочатку створюються центральні раднаргоспи в трьох найбільших республіках — Росії, Україні та Казахстані. У 1963 році виникає і єдиний союзний економічний центр — Вища рада народного господарства СРСР, до обов'язків якої входило керівництво всіма органами управління економікою країни.

Незважаючи на ці «експерименти», темпи розвитку промисловості України за часів М. Хрущова перевищували середньосоюзні. У республіці збудовано цілу низку великих теплогазотурбоелектростанцій (Сімферопольська, Слов'янська, Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька та ін.), освоєно нові вугільні басейни (Львівсько-Волинський та Дніпровський), газові родовища на Полтавщині та Харківщині. У 1955 році став до ладу Південний гірничо-збагачувальний комбінат. Були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени. Це дало змогу Україні за рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення випередити високорозвинуті країни світу. Однак при цьому якість металу залишалася низькою.

Великий поступ уперед зроблено в галузі хімізації країни. У 1959-1963 рр. в Україні побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Серед них чотири гіганти «великої хімії»: Роздольський гірничо-хімічний комбінат, Черкаський та Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод.

За «хрущовське велике десятиліття» фактично заново було створене вітчизняне автомобілебудування, налагоджено виробництво сучасних машин для гірничорудної промисловості. З 1956 року у Ворошиловграді й Харкові розпочали виготовляти тепловози, що дозволило залізницям перейти на тепловозну та електровозну тягу. На Харківському авіазаводі налагоджено серійний випуск першого у світі швидкісного турбореактивного літака ТУ-104, а на Київському — турбогвинтового лайнера АН-24.

Певні позитивні зрушення окреслилися й у традиційно занедбаних сферах економіки — харчовій та легкій. На підприємствах важкої індустрії вперше за радянські часи в спеціально створених цехах стали виробляти товари широкого вжитку, що сприяло зростанню народного добробуту.

Розуміючи, що сільське господарство країни залишається в найбільш кризовому стані, М. Хрущов саме в цій економічній галузі прагнув досягти швидких позитивних результатів. Першорядним заходом у розв'язанні цієї проблеми стало *освоєння цілинних та перелогових земель*. Цю справу проголосили почесним завданням комсомолу. Тільки з України за

комсомольськими пугівками до Казахстану в 1954-1956 рр. відправлено майже 80 тис. юнаків і дівчат, що заснували там 54 радгоспи. Найбільший урожай цілинні землі дали в 1956 році, з них одержано половину зданого державі зерна. Проте «цілинний хліб» за своєю собівартістю виявився на 20% дорожчим, ніж у середньому по країні. Іншим вагомим важелем піднесення сільського господарства М. Хрущов уважав збільшення *виробництва кукурудзи*, за надмірну «любов» до якої в народі він отримав прізвисько «Микита - кукурудзяник». Однак спроба привчити українських селян до запозиченої з Америки «королеви полів» увінчалася лише помірним успіхом. 1961 року одержано непоганий урожай. Але 1963 рік через посуху виявився надзвичайно неврожайним. Щоб зняти гостру хлібну проблему, людей стали привчати до специфічного смаку хліба, що мав значну домішку кукурудзяного борошна. Цього року Радянський Союз уперше закупив зерно за кордоном. «Кукурудзяна епопея» стала яскравим виявом хрущовського волонтаризму, який не рахувався з об'єктивними умовами й реальними можливостями різних регіонів країни.

Зміцнюючи колгоспи й радгоспи, М. Хрущов водночас розпочав рішучий *наступ на індивідуальні селянські господарства*. У 1955 році він віддав розпорядження про зменшення вдвічі розміру присадибних ділянок, а в 1959 році — про заборону утримання худоби в містах і селищах. Це спричинило серйозне загострення продовольчої ситуації, оскільки невеликі, але ефективні присадибні господарства залишалися важливим джерелом постачання продуктів харчування для населення.

Незважаючи на величезну турботу й увагу до сільського господарства, М. Хрущов за роки свого керівництва так і не зумів вивести цю галузь з кризового стану. Якщо з 1950 по 1958 рр. обсяг виробництва сільськогосподарської продукції зріс в Україні на 65%, то в 1958-1964 рр. лише на 3%

Найголовнішим економічним здобутком М. Хрущова була його соціальна політика, яка охоплювала майже всі сторони життя населення. Уже в перші роки його керівництва скорочено тривалість робочого дня для підлітків та в передсвяткові й передвихідні дні для інших категорій працівників, збільшено відпустки для вагітних жінок, скасовано плату за навчання, відмінено жорстокий довоєнний закон, що прикріплював робітників до підприємств, не даючи їм змоги перейти на інші. За хрущовських часів була здійснена справжня «пенсійна революція», яка водночас знизила межу пенсійного віку й підвищила розміри пенсійних виплат. Середня заробітна платня за 1953-1965 рр. у робітників і службовців зросла на третину, а мінімальна — з 27 до 45 крб. У 1957 році нарешті були ліквідовані державні позики, що існували у вигляді облігацій і забирали 10% зарплати трудящих. Проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

Певні позитивні кроки були здійснені й на селі. Підвищено заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, скасовано заборгованість колгоспів і радгоспів за поставками продукції тваринництва. На селі замість традиційної оплати праці за так званим «залишковим принципом» (після закінчення господарського року) поступово запроваджується грошове і натуральне авансування. У березні 1956 року прийнято рішення про щомісячне авансування сільських трудівників і додаткову оплату праці в колгоспах. Унаслідок цього в *1958 році* грошові фонди на авансування мали вже більше 80% господарств республіки, а понад 500 колгоспів запровадили гарантовану оплату трудодня. Цього року *колгоспники*, як і всі громадяни України, нарешті *отримали паспорти*.

У липні 1957 року М. Хрущов поставив за мету забезпечити кожному радянську сім'ю окремою квартирою. В Україні за десять років хрущовського керівництва споруджено понад 3 млн. квартир, що значно послабило гостру житлову проблему. Ці п'ятиповерхові будинки були набагато ліпшими проти страхітливих бараків та комуналок.

Оцінюючи економічну політику М. Хрущова, варто зазначити, що поряд з відчутними позитивними зрушеннями, його економічні й соціальні перетворення відзначалися поспішністю й непослідовністю. Крилата хрущовська фраза: «Ми за два - три роки

розв'яжемо проблему», — стала постійним елементом майже кожної його доповіді чи виступу.

Правління Хрущова було періодом постійних пропагандистських обіцянок, більшість з яких так і залишилася на папері і в повітрі. У той час було широковідоме популістське гасло «у найближчі роки» наздогнати й випередити США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення чи програма побудови за 20 років матеріально-технічної бази комунізму... Усе це згодом стало серйозною підставою для критики М. Хрущова, спонукало до звинувачення його в проявах суб'єктивізму та волонтаризму.

За часів хрущовського керівництва посилюється ідеологізація суспільного життя, активізуються процеси русифікації. Їхніми конкретними виявами стали освітні реформи, у ході яких гостро постала мовна проблема (мова викладання в школі — українська чи російська). Усвідомлюючи негативні наслідки запропонованих нововведень, деякі представники українських владних структур змушені були в ході обговорення проекту реформи заявити, що українська мова повинна залишитися обов'язковою для вивчення в російськомовних школах.

У грудні 1958 року в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана й М. Рильського «В ім'я людини», у якій автори виступили проти фактичної факультативності викладання рідної мови в школах України. Їх підтримали збори київських письменників, які зазначили, що віддавати на розсуд батьків таке важливе питання, як мова навчання дітей у школах, не можна.

З'ясовуючи причини швидких темпів економічного зростання провідних країн Заходу, М. Хрущов та його оточення в 1954 році зосередили свою увагу на розгортанні науково-технічної революції в країні. Радянські вчені, проаналізувавши півтора десятка визначальних напрямків науково-технічного прогресу, дійшли невтішного висновку, що майже в усіх з них, за винятком одного - двох, СРСР поступається країнам-лідерам. Після детального розгляду цих питань на пленумі ЦК в липні 1955 року

Ставлення партійного керівництва до наукових досліджень помітно змінилося. Істотно збільшуються бюджетні витрати на науку. Фактично в повному обсязі стали фінансуватися наукові установи військово-промислового комплексу. Науковці вперше дістали змогу під час закордонних відряджень ознайомлюватися з новітніми науковими досягненнями.

У Києві вперше у світі вийшла «Енциклопедія кібернетики» - друкувалася за часів Й.Сталіна, а 1962 року центр {українською був перетворений на Інститут кібернетики. Під керівництвом Б. Патона Інститут електрозварювання розробляє ряд нових технологій і виводить радянську науку в цій галузі на провідні позиції у світі. Величезну роботу з проблем розвитку атомної енергетики проводив фізико-технічний інститут у Харкові на чолі з І. Курчатовим.

Інститут механіки АН УРСР розробляв ефективні рекомендації щодо створення міжконтинентальних ракет. Українські науковці багато зробили для розвитку космонавтики. Вони безпосередньо причетні до запуску штучного супутника Землі в жовтні 1957 року й польоту в космос першої людини — Юрія Гагаріна.

В Інституті фізики в 1960 році створено ядерний реактор, за допомогою якого здійснювалися наукові дослідження в галузі фізики атомного ядра.

У цей період дією життя С. Корольова став запуск науковці вперше отримали можливість досліджувати архівні джерела радянської доби - корабля «Восток», який пілотував космонавт унаслідок цього значно розширилася тематика наукових пошуків, нерідко її спрямованість визначали самі дослідники. У 1957 році в Україні були засновані спеціалізовані журнали академічних установ гуманітарного профілю — «Український історичний журнал», «Радянське право», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». У цей час почали формуватися, а згодом і друкуватися, змістовні збірники архівних джерел, розпочинається копітка робота над виданням першої багатотомної «Української радянської енциклопедії».

Зрозуміло, що партійні діячі ретельно стежили за тим, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем та історичних постатей, не піддавали критиці партійні органи та їхню діяльність, а боролися з «фальсифікаторами», ідейними ворогами КПРС. Однак іноді відбувалися непередбачені партапаратниками події. Наприклад, наукова конференція з проблем культури української мови (лютий 1963 року), у якій узяли участь понад 800 мовознавців, фактично перетворилася на прилюдне засудження мовної політики керівної партії в Україні. Учасники конференції з гіркотою й болем відверто говорили про принизливе становище рідної мови в республіці, закликали ліквідувати свідомо створені для її розвитку перепони, сміливо засуджували офіційну «теорію двомовності української нації».

Роки «хрущовської відлиги» переконливо засвідчили, що радянське суспільство неоднозначно сприйняло зміни й реформи, які відбувалися в країні. На початковому етапі правління М. Хрущова майже всі верстви населення активно підтримали процеси десталінізації та перші позитивні наслідки його економічних перетворень. Проте після відступу М. Хрущова від проголошених раніше демократичних гасел, відмови від колективного керівництва й повернення до фактичного єдиновладдя, а також через серйозні проблеми в забезпеченні промисловими товарами й продуктами харчування, радянські люди починають поступово зневірюватися в кінцевих успіхах хрущовських реформ. Унаслідок невважених, а іноді й відверто авантюристичних рішень, що спричинили кризу й застій у промисловості й сільському господарстві, від хрущовських економічних новацій насамперед відвертаються робітники й селяни. Іноді це приводило навіть до *відкритих народних виступів* проти влади.

Зокрема, на початку 60-х років зафіксовані факти масового невдоволення робітників, пов'язані з незадовільними умовами праці, реформуванням виробничих норм і розцінок, різким зменшенням зарплати на підприємствах. Такі виступи відбулися в Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві та інших містах. Як правило, вони були нетривалими, швидко припинялися після втручання партійних і державних органів.

Проте в 1962 році в Донецьку й Жданові відбуваються вже справжні робітничі страйки й маніфестації, викликані різким підвищенням цін на продукти харчування. Справжньою кульмінацією цих виступів стали події в російському Новочеркаську, де проти семитисячної робітничої демонстрації були застосовані військові підрозділи, що призвело до людських жертв.

Створивши для себе режим одноособової влади, М. Хрущов швидко забув про нещодавню критику «культу особи Сталіна» і був не проти формування «культу» власної персони, що й намагався зробити наприкінці свого керівництва країною. Щоправда, на думку істориків, його не можна було назвати «самодержцем за сталінським зразком», радніше він залишався тільки «кандидатом у Сталіни».

З поліпшенням внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги» в Україні розпочинається новий етап національно-визвольної боротьби. Його зовнішніми збудувачами були процеси деколонізації 50-60-х рр., антикомуністичні виступи в новоствореними чинниками розгортання опозиційного руху в Україні стали: монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки, постійні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя, цілеспрямована русифікація українського населення республіки.

У цих умовах поряд з панівним культурництвом шістдесятників починає розгортатися інший різновид опозиційного руху, який згодом назвуть дисидентським.

Провідними в середовищі українського дисидентства були два питання. Одне торкалося *прав нації*, а друге — *прав людини*. Ці два поняття не розривалися, не протиставлялися одне одному, а розглядалися в органічному єднанні.

У березні 1953 року партійно-державне керівництво України дізналося про існування у Львові Українського революційного центру (УРЦ), який підготував низку документів антирадянського змісту. Вони друкувалися на машинці й надсилалися до сільських рад, колгоспів і навчальних закладів західного регіону України. У цих документах

піддавався різкій критиці сталінський диктаторський режим, звинувачений у смертях мільйонів українців.

У «Маніфесті Українського революційного центру» визначалися тридцять три «принципи свободи», зокрема висувалися вимоги запровадження демократичної системи, суверенітету України, установлення державних кордонів нації в її етнографічних межах, свободи організації і діяльності різних політичних партій. Автори маніфесту обґрунтували право вільної критики владних структур, пропонували висувати кандидатів на високі урядові посади. УРЦ наголошував, що основним принципом його програми є воля народу.

Оформлення *ідеології дисидентства* пов'язане з 1955 роком, коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали «Відкритого листа» до ООН. У ньому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації всього українського, приверталася увага світової громадськості до безправного становища України в складі СРСР.

Опозиційний рух розвивався не тільки в західних регіонах України. На Донбасі 1956 року засновано таємну робітничу організацію на чолі з Євгеном Доніченком. Вона мала назву «Реалістичний робітничий гурток демократів» і ставила за мету боротьбу з радянським ладом. Організація мала свій статут, «трійкову» будову груп, членські внески, сувору конспірацію.

Керівництво гуртка планувало створити мережу нелегальних осередків, згодом об'єднаних у єдину демократичну партію, яка повинна була стати альтернативою КПРС і повести боротьбу за зміну суспільного ладу в СРСР. Після перемоги революції передбачалося провести вільні всенародні вибори. Так само робітники демократично обирали б і керівників підприємств. Землю планувалося роздати селянам без права її продажу. Такий лад, на думку керівників гуртка, називався б народовладдям.

Протягом 2,5 років свого існування члени гуртка регулярно розповсюджували різноманітні листівки в містах Донбасу, у яких пропагували свої ідеї. Група мала й власний рукописний часопис «Свободное слово».

У 60-80-і рр. економіка УРСР залишалася складовою частиною господарства Радянського Союзу. На початку 60-х рр. економіка України, як і всього СРСР, переживала ряд проблем:

- сповільнилися темпи розвитку промисловості і сільського господарства;
- у 1958-1964 рр. вдвічі скоротився приріст національного прибутку;
- збільшувався розрив між попитом населення на товари та їх пропозицією.

3. Зростання застійних та кризових проявів у економічному та політичному житті.

Посилення ідеологічного диктату у суспільному житті.

На початку 60-х рр. розпочалася дискусія щодо питань економічного планування та управління. Її метою було розробити таку оцінку роботи підприємств, щоб вони були зацікавлені у максимальній ефективності виробництва. Раніше головним показником була валова продукція, до якої входила вартість сировини, палива та інших витрачених матеріалів. Тому для перевиконання планів було вигідно використовувати більш дорогі послуги і матеріали. З тією ж метою – перевиконати план – підприємства приховували власні резерви. Ті ж заводи і фабрики, які постійно перевиконували плани, даючи найвищі результати, в першу чергу отримували нові – підвищені – завдання.

Для подолання такої ситуації пропонувалося ввести економічне регулювання діяльності підприємств, засноване на системі заохочень. Це повинно було стимулювати економічний розвиток, поєднавши інтереси виробника і споживача.

У жовтні 1964 р. в СРСР відбулася зміна політичного керівництва. Пленум ЦК КПРС увільнив М. Хрущова від обов'язків Генерального секретаря ЦК КПРС. Хрущов був звинувачений у ряді недостатньо продуманих рішень (в сільському господарстві, торгівлі, зовнішній політиці); Новим Першим секретарем ЦК КПРС на Пленумі одноголосно було обрано Л.І. Брежнєва (1904–1982). У травні 1972 р. відбулася заміна першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, якого було призначено на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Критика на його адресу пов'язувалася з недоліками в

„інтернаціональному вихованні трудящих”. Проявом цього було оголошено книгу Шелеста „Україна наша радянська”, що вийшла за три роки до цього. На посаду першого секретаря ЦК КПУ був обраний В. Щербицький. Зміни відбулися і на нижчому рівні, зокрема – серед керівників ідеологічних відділів обласних і районних комітетів КПУ.

З 1965 р. розпочалася реформа у промисловості (т.зв. “косигінська” економічна реформа – за прізвиськом її ініціатора, Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна). Її основні напрями:

1) Вдосконалення планування. Господарська діяльність підприємства тепер оцінювалася за обсягом не виробленої, а реалізованої продукції, одержаного продукту, за виконанням поставок найважливіших видів продукції.

2) Посилення стимулювання виробництва. Підприємства здобули можливість більш вільно використовувати одержані прибутки. Замість єдиного фонду підприємства створювалися три фонди: а) фонд розвитку виробництва (для фінансування капіталовкладень, оновлення техніки); б) фонд матеріального заохочення (для преміювання працівників, матеріальної допомоги); в) фонд соціально-культурного розвитку та житлового будівництва (для спорудження відомчих житлових будинків, побутового обслуговування працівників підприємства).

В роки восьмої п’ятирічки (1966–1970 рр.) реформа поширилася на 8200 підприємств УРСР, які давали 92 % обсягу продукції республіки і 90 % одержаних прибутків. В ці роки випуск промислової продукції в УРСР зріс на 50 %. Разом із тим до основних недоліків реформи належали постійні корективи планів; в ряді випадків підприємства зменшували їх, щоб надалі успішно перевиконувати.

В другій половині 60-х рр. розпочалися і реформи у сільському господарстві. Основними з них були:

1) Скасування заборони на утримання худоби в особистій власності – хоча встановлювалися обмеження її кількості (зокрема – не більше однієї корови, п’яти овець та ін.);

2) Зміни практики закупівель сільськогосподарської продукції. До цього часу план закупівлі зерна складався на 1 рік і міг збільшуватися протягом року. Тепер встановлювався твердий план закупівлі зерна на 6 років для кожної республіки (для УРСР – 617 млн. пудів на рік). Зросли і закупівельні ціни на зерно, а на понадпланово продану продукцію встановлювалися надбавки.

Проте всі реформи не змінили основних принципів економіки держави: форм власності, системи директивного планування, централізації управління. В 1970–1985 рр. негативні тенденції в економіці зростали. Неправомірно визначити цей період як повний „застій”, оскільки виробництво протягом п’ятнадцяти років збільшувалося. Але, по-перше, темпи цього зростання постійно зменшувалися (від 8,4 % на рік в роки восьмої п’ятирічки до 3,5 % в роки одинадцятої п’ятирічки). По-друге, саме це зростання в основі було екстенсивним – таким, що відбувалося за рахунок залучення нових матеріальних ресурсів, нових робочих рук, будівництва нових підприємств. Недостатньою була інтенсифікація – модернізація обладнання, раціональне використання сировини та робочої сили.

Збільшувалася індустріальна спрямованість економіки. У 1965–1980 рр. доля машинобудування та металообробки зросла з 17 % до 30 % загального обсягу продукції. Саме в цих галузях, а також у харчовій промисловості, зосереджувалося близько 75 % автоматичних ліній. Проте якість продукції підвищувалась повільно: у 1986 р. питома вага продукції вищої категорії (зі Знаком якості) досягла тільки 16 %.

Ще однією характерною рисою економіки СРСР і України у 70–80-і рр. був розвиток видобувних галузей: кам’яновугільної, видобутку нафти і газу. За цей час було видобуто приблизно стільки ж палива, скільки за всю попередню історію країни. Україна виробляла більш як ½ залізної руди, більш ніж чверть вугілля. Проте в умовах „холодної війни” кошти від експорту товарів використовувалися в першу чергу для розвитку

оборонної промисловості; модернізація, впровадження наукових досягнень в інші галузі економіки відставали від цієї сфери. Значні кошти союзна економіка втрачала також через матеріальну допомогу країнам, що розвивалися (в Африці. Азії), якщо ті проголошували обрання соціалістичного шляху розвитку .

Для подолання негативних тенденцій з 1984 р. розпочався економічний експеримент, згідно з яким передбачалося збільшення господарської самостійності підприємств (право залишати в колективі кошти, зекономлені на фонді зарплати, підвищення окладів службовцям). Але тільки окремі підприємства добилися розширення економічної самостійності. Загострилася проблема трудових ресурсів: на початку 80-х років реальна кількість робітників і службовців зростала повільніше, ніж число робочих місць. Виникав дефіцит робочої сили.

Складна ситуація склалася і в сільському господарстві. На його розвиток в 1970-1985 рр. виділялося 27–28 % капіталовкладень у народне господарство УРСР. Але належної віддачі вони не давали: сільськогосподарське виробництво на початку 80-х рр. зростало не більш як на 0,5 % щорічно. В цілому Україна задовольняла власні потреби у продовольчій продукції, проте фактичне виробництво відставало від намічених планових завдань. Через недосконалу систему переробки та зберігання сільськогосподарської продукції втрати урожаїв з окремих видів продукції доходили до 30–33 %. Спроба змін в управлінні, коли з початку 80-х рр. все сільське господарство було зведене в єдиний агропромисловий комплекс (АПК) і підпорядковане Держагропрому СРСР, також не привели до суттєвого покращення ситуації.

Розвиток соціальної і культурної сфери був тісно пов'язаний з розвитком економіки. У другій половині 60-70-х рр. тривало масштабне житлове будівництво. Загалом за 1966-1985 рр. в Україні було збудовано 7 млн. 305 тис. квартир; внаслідок цього поліпшилися житлові умови для 33 млн. осіб. Забудовувалися як великі житлові масиви (наприклад, у Харкові – Салтівський, Олексіївський та інші), так і окремі мікрорайони. В них будувалися також нові магазини, поліклініки, спортмайданчики, школи. Але зростання соціальної сфери було нерівномірним: в містах вона розвивалася швидше, ніж на селі.

Освіта і наука України також реформувалися. З 1966 р. почалося впровадження обов'язкової десятирічної освіти. Економічний розвиток вимагав збільшення числа фахівців із вищою освітою. За 1964–1985 рр. кількість спеціалістів з вищою освітою зросла з 2,3 млн. до 7,3 млн.. У республіці було засновано ряд нових вузів: Донецький, Сімферопольський, Запорізький, Прикарпатський, Волинський університети. Зміцнювалася і фундаментальна наука, основним центром якої була Академія наук УРСР. Українські вчені зробили вагомий внесок в такі науки, як кібернетика, ядерна фізика, астрономія, хімія, біологія. Для реалізації результатів досліджень при АН створювались науково-технічні комплекси та інженерні центри. Загалом у 1970–1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено у виробництво. Але соціальні проблеми різних регіонів і різних суспільних груп вирішувалися нерівномірно.

У 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. Наступного року було прийнято і Конституцію України. Ці документи підкреслювали зростання ролі народу в управлінні суспільством, права громадських організацій, збільшення ролі Рад. Водночас в них підтверджувалася керівна роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства (стаття 6).

Характерною рисою політичного життя СРСР і УРСР другої половини 60-х – початку 80-х рр. була порівняно висока кадрова стабільність у політичному керівництві. В ряді випадків, коли керівні діячі залишали свої посади (за винятком виходу на пенсію або зняття з посади внаслідок серйозних порушень), вони займали нові місця – фактично рівноцінні. Висунення на вищі посади відбувалося досить повільно. Утворювалася т.зв. „номенклатура”. Саме в ці роки державний апарат управління набув особливої сили.

У жовтні 1964 року замість М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв. Зміни в керівництві означали *поворот від реформаторства до консерватизму*. Спочатку Л. Брежнєв виправив лише деякі так звані «волонтаристські» наслідки діяльності М. Хрущова. Згодом стало очевидним, що гасло стабільності, яке висунув Л. Брежнєв, насправді означає звичайну відмову від будь-яких радикальних змін. Брежнєвський період історії України був періодом часткової реанімації сталінської командно-адміністративної системи, періодом *суспільного й економічного застою*.

Неосталінізм політики Л. Брежнєва супроводжувався в Україні новими хвилями політичних репресій проти інакодумців, передусім поборників ідей національної свідомості й суверенності Української держави. Вже в серпні 1965 року в ряді міст України відбулися масові арешти, під час яких затримано близько трьох десятків інтелігентів-шістдесятників. Проти більшості з них висувалося традиційне звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді»

Яскравим виявом наслідків «відлиги» стали *події 22 травня 1967 року в Києві*. Зі стихійним протестом проти заборони відзначення річниці пам'яті Т. Шевченка біля пам'ятника Великому Кобзареві виступили представники столичної інтелігенції та студентства.

У травні 1972 року першим секретарем ЦК КПТУ обирають В. Щербицького, який понад сімнадцять років перебував на цій високій посаді.

Окрім радикальних кадрових змін у вищих ешелонах влади, відбулися істотні зміни й на нижчих рівнях республіканської партійної організації. Під час обміну партійних документів у першій половині 70-х років з партії виключено 3 тис. осіб. У той час позбавлення партійного квитка означало кінець кар'єри й трактувалося як одне з найсуворіших покарань.

За часів керівництва В. Щербицького в республіці стала відчуватися чергова хвиля русифікації. З ініціативи Л. Брежнєва в цей час активно пропагується теза про злиття в недалекому майбутньому націй і народностей СРСР у єдину «радянську націю під егідою російського народу. Величезна армія суспільствознавців, преса, радіо, телебачення напружено працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї. Російська мова, як засіб міжнаціонального спілкування, витісняла українську з освіти, науки, культури. Викладачі російської мови та літератури в середніх школах мали більшу платню, ніж викладачі української. У містах переважна більшість шкіл були російські або лише російські. Діловодство на республіканському рівні велося російською мовою.

Відхід від політики лібералізації і порушення людських прав, поверхова й непослідовна за своїм змістом хрущовська «відлига» принесли українській національно-свідомій інтелігенції великі сподівання й гіркі розчарування. Передова молодь, що відчула смак свободи, не хотіла зупинитися, а прагнула справжньої демократизації суспільства.

Із середини 60-х - у 80-і рр., з відходом влади від політики лібералізації, у республіці почалося *відверте ігнорування* керівною компартійною верхівкою конституційних прав людини. Закономірним наслідком цих процесів стала поява *руху захисту людських прав*. Його представників, як і учасників уже традиційних опозиційних груп культурницького та самостійницького спрямування, також жорстко переслідувала влада.

4. Формування та діяльність громадських, культурних, освітніх, політичних організацій українського народу.

У другій половині 60-х рр. в українському суспільстві активізувалися опозиційні сили. Поширюється таке явище, як дисидентство. На відміну від шестидесятників, діяльність дисидентів стосувалася як сфери культури, так і національних та політичних питань. До найвідоміших діячів дисидентського руху в Україні належали В. Стус, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл. Загальна кількість українських дисидентів у цей час налічувала декілька сот чоловік. Основними формами їх діяльності було видання нелегальної літератури з національних, політичних, культурних питань (т.зв. „самвидав”)

та протести проти репресій до інакомислячих. В цей час більшість дисидентів (окрім її давніх противників – зокрема, колишніх членів УПА) не виступали проти Радянської влади в цілому, дотримуючись мирних дій. Проте зі змінами у міжнародній ситуації, коли загострилося протистояння між СРСР та країнами Заходу (зокрема, у зв'язку з подіями в Чехословаччині 1968 р.), відбулося декілька судових процесів над дисидентами. У 70-ті рр. найбільш значним виступом правозахисного дисидентства стало створення „Української Хельсінської Групи” (УХГ). До неї входили, зокрема, М. Руденко (голова групи), О. Бердник, Л. Лук'яненко. Вони вимагали дотримання прав громадян, зафіксованих на Хельсінській нараді з безпеки і співробітництва в Європі, та інформування про порушення цих прав на території України. Ці діячі також зазнали переслідувань.

Ще одним новим різновидом опозиційного руху стала боротьба за свободу совісті, свободу віросповідання, яку вели, як правило, представники забороненої 1946 року Української греко-католицької церкви (УГКЦ).

Таким чином, основними напрямками опозиційного руху в Україні 60-80-х рр. були: самостійницька течія, репрезентована нелегальними групами й організаціями;

- національно-культурницька, представлена колишнім шістдесятництвом; правозахисна, учасники якої виборювали права людини;

- релігійно-захисна, що виступала за реабілітацію репресованої УГКЦ.

Нова генерація українського національно-визвольного руху, борючись проти панівного режиму, застосовувала різноманітні форми й методи діяльності.

Радикально налаштовані *дисиденти* об'єднувалися в підпільні групи та організації. Для поширення своїх ідей вони видавали «самвидав» документи, критичні статті, у яких розкривали антинародну політику державно-партійної верхівки. Уперше такі «самовидання» в Україні з'явилися *1964 року*. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами Василя Симоненка, Ліни Костенко, Івана Світличного, Івана Дзюби та інших представників українських шістдесятників. Найхарактернішими зразками тогочасного «самвидаву» були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», який заснував *В'ячеслав Чорновіл*.

На відміну від радикалів, *представники легального національно-культурницького спрямування* обережно торкалися пекучих національних проблем на різноманітних наукових симпозіумах та конференціях. Для популяризації й поширення патріотичних ідей вони організували Шевченківські свята, вечори пам'яті Лесі Українки, Івана Франка, створювали гуртки вивчення вітчизняної історії та клуби творчої молоді. Велику роль у збереженні українських національних традицій відігравали концертні мандрівки по Україні аматорських хорів «Гомін», «Жайворонок» та ін.

Нерідко опозиціонери практикували проведення «*мовчазних зібрань*» біля пам'ятників видатним вітчизняним діячам, організували мітинги протесту, демонстрації, пікетування. На неприховані антидержавні акції, як правило, перетворювалися судові процеси над дисидентами, поховання лідерів національно-патріотичних сил. Представники дисидентського руху активно використовували такі форми протесту, як письмові заяви, петиції до найвищих органів влади СРСР та УРСР, міжнародних організацій, керівництва демократичних країн.

Радикальною формою протесту проти політичного режиму стала відмова відомих правозахисників від радянського громадянства, подання прохань на виїзд за кордон. Для авторів таких заяв, як правило, усе завершувалося тюремним ув'язненням або таборами. Під тиском міжнародної громадськості деяким опозиціонерам удалося виїхати за кордон. Інші, не зумівши витримати виховного «пресингу» органів влади,

На відміну від попереднього періоду, у 70-х роках *дисидентів починають засуджувати вже не як політичних, а як карних злочинців*.

Ув'язнення було тільки початком справжніх випробувань для дисидентів. Свій строк вони відбували в таборах посиленого режиму, де значну частину часу за найменшу провину

проводили в ізольованих камерах. Спроби апеляцій залишалися без відповідей або жорстоко каралися. Однак і за таких умов політв'язні не припиняли боротьби. Поширеним методом протесту було голодування. Умерти від голоду в'язню не давали. Коли він досягав критичного стану, його починали годувати силоміць.

Крім звичайного ув'язнення, практикувалося відправлення опозиціонерів до психіатричних лікарень спеціального типу. Там вони перебували в середовищі справді психічно хворих людей. Їх «лікували» препаратами, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції людини. Якщо в'язень у таборі чи тюрмі після відбуття строку ув'язнення виходив на волю, то в «психушці» дисидентів могли «лікувати» хоч до смерті. Серед жертв цього *психічно-в'язничного терору* були генерал *Петро Григоренко*, математик *Леонід Плющ*, лікар *Микола Плахотнюк* та багато інших. Загальна кількість політв'язнів психлікарень невідома. За підрахунками Л. Плюща, у 70-х роках у СРСР їх було близько 2 тис.

Таким чином, влада намагалася всіма можливими засобами ізолювати небезпечних для себе людей. Ці засоби істотно відрізнялися від методів 30-х років ХХ ст., коли керівна еліта масово фізично винищувала своїх опонентів. Діяти в такий спосіб брежнєвське керівництво в 60-80-ті рр. вже не наважувалося. У непримиренному протистоянні з панівним режимом український опозиційний рух виховав у своїх лавах цілу низку благородних, відданих до кінця рідній землі і своєму народові борців, справжніх патріотів України: Василя Стуса, Валерія Марченка, Михайла і Богдана Горинів, Миколу Руденка та багатьох інших.

У 60~80-х рр. прогресивна громадськість України все більше переконувалася в потребі відродження власної незалежної держави. Окремі групи національно-свідомої інтелігенції виступали із заявами, протестами, спрямованими на захист людських прав, збереження культурних національних традицій, здобуття реального суверенітету України.

Реальні можливості для зближення України з європейськими країнами виникли після Народи з питань безпеки й співробітництва в Європі, що відбулася влітку 1975 року в Гельсінкі. Як відомо, керівництво СРСР поставило підпис під Заключним актом цього міжнародного форуму. Дотримання людських прав становило серцевину положень головного документа наради. Однак наступні події засвідчили, що радянська партійна верхівка не збиралася виконувати взяті на себе зобов'язання. Внутрішнє законодавство СРСР з прав людини не відповідало загальноприйнятим міжнародним нормам. Більше того, після наради в Гельсінкі тут значно посилювалися репресії проти інакодумців. Будь-яка критика західними країнами позиції московського керівництва щодо союзних республік, зокрема України, розцінювалася як утручання у внутрішні справи СРСР.

Неослабну увагу питанням захисту людських прав, суверенітету України приділяла *Українська Гельсінкська група (УГГ)*, утворена в листопаді 1976 року. До неї увійшли письменники *Микола Руденко* (керівник групи) та *Олесь Бердник*, відомі правозахисники, колишні політв'язні *Левко Лук'яненко*, *Іван Кандиба*, *Оксана Мешко* та ін. Згодом до УГГ приєднався генерал-майор у відставці *Петро Григоренко*, який представляв інтереси організації в Москві. Усього до складу Української Гельсінкської групи входило 10 осіб.

УГГ створювалася як *відкрита громадська організація*. Не важачись на панівний режим, її члени ставили завдання *легальним шляхом* домогтися від влади дотримання законодавства щодо прав людини. У програмній заяві групи сказано: «Вільна Україна гарантує всі права народам, що населяють Україну: росіянам і полякам, євреям і татарам, румунам та угорцям. Ми надто добре пізнали, що таке підневільне колоніальне існування, тому заявляємо, що людям, які заселяють нашу Батьківщину, ми надаємо якнайширші політичні, економічні й соціальні права».

Правозахисний рух привернув увагу урядів і законодавців багатьох країн світу до проблем України. У листопаді 1976 року у Вашингтоні створено Комітет Гельсінкських гарантій для України, до складу якого увійшли представники відомих зарубіжних правозахисних організацій. У своєму зверненні до країн учасниць *Белградської наради*

влітку 1977 року Українська Гельсінкська група наголошувала, що Україна, увійшовши до складу СРСР, утратила свій суверенітет, свою державність. «Ми глибоко шануємо культуру, духовність, ідеали російського народу, але чому Москва має вирішувати за нас на міжнародних форумах... ті чи інші проблеми, зобов'язання?» Кожен народ, ішлося у зверненні, має жити в спілці демократичних держав «вільним чинником, незалежним творчим духом. Народ має бути господарем своєї землі, своєї традиції, своєї волі до побудови кращого життя — для всіх, для кожного». Здобуття суверенітету України, на думку авторів документа, можливе лише за умови розв'язання загальнодемократичних завдань: досягнення реальної свободи слова, волевиявлення, в'їзду та виїзду зі своєї країни, вільного поширення своїх ідей та ознайомлення з ідеями інших людей, вільного створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо. Автори пропонували звільнити всіх політв'язнів і скасувати відповідні статті в кримінальних кодексах союзних республік і СРСР, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру. Пропонувалося також засудити на рівні Організації Об'єднаних Націй саму ідею вбивства й війни. Незважаючи на те, що Українська Гельсінкська група діяла цілком легально, у межах радянської Конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, вона стала об'єктом жорстоких переслідувань з боку влади. З 37 членів групи, які були її членами в 1977-1985 рр., 23 засуджено та відправлено в табори й на заслання, шістьох позбавлено радянського громадянства. Три члени групи — Василь Стус, Олекса Тихий, *Юрій Литвин* — загинули в мордовських таборах. У листопаді 1989 року відбулося перепоховання їхнього праху на Байковому кладовищі в Києві. Жалобні заходи перетворилися на велелюдну мирну демонстрацію проти тоталітарного режиму.

Панівний режим особливо жорстоко поведився саме з представниками релігійного опозиційного руху. На початок 1968 року з 230 засуджених українських дисидентів «за релігію» постраждало 84 особи. У серпні 1980 року з 90 українських політичних в'язнів 78 мали пряме відношення до боротьби за віру. У 1982 році з ініціативи відомого політв'язня *Йосипа Терелі* створено *комітет захисту Української греко-католицької церкви*, що ставив собі за мету досягти її легалізації в Україні. Влада відповіла на цю спробу масовими арештами членів згаданої організації. Релігійна опозиція боролася також за свободу віросповідань, вільне здійснення обрядів, повернення відібраних державою храмів, звільнення засуджених за віру, реабілітацію страчених служителів культури.

Наприкінці 70-х років лідери дисидентського руху, що ще залишилися на свободі, зрозуміли, що тактика легальної діяльності опозиційних сил в Україні себе повністю вичерпала. Тому вони починають *переходити на нелегальне становище*, створюючи таємні групи та організації.

Зрозуміло, що правоохоронна система не послаблювала пильності й далі здійснювала свою репресивну діяльність. 1980 року до в'язниць і таборів потрапила чергова партія українських політв'язнів: *Степан Хмара, Віталій та Олесь Шевченки* та ін.

У 1981 році була припинена діяльність *Київського демократичного клубу*, члени якого розробили Маніфест про внутрішній стан у СРСР і закликали щорічно відзначати День українського політв'язня. У 1983-1984 рр. у *Львові* розкрито таємну організацію «*Інтернаціональний революційний фронт*» (ІРФ), створену в 1979 році. Координаційну раду цього молодіжного об'єднання очолювала студентка місцевого університету *Тетяна Метельова*.

ІРФ мав свої осередки в Києві, Херсоні, Ужгороді, Москві, Ленінграді та інших містах. Його члени ставили за мету ліквідувати монополію панівної партії, запровадити на виробництві повний госпрозрахунок, знищити репресивні органи.

Крім молодіжного середовища, на початку 80-х років опозиційні настрої простежують і в армії. Деякі молоді офіцери починають відкрито виступати проти залежного становища України в складі СРСР.

Незважаючи на відчутні втрати, опозиційний рух в Україні в 60-80-х рр. зумів зберегти свою спрямованість на політичне, духовне й культурне відродження нації. Нова генерація борців, змагаючись із жорстокими репресіями, виявляла стійкість духу й готовність до подальшої боротьби за вільну й суверенну Українську державу.

Водночас не можна ототожнювати всі досягнення культури України цього періоду лише з діяльністю опозиційних сил. В літературі 60–80-х рр. з'явилося чимало талановитих творів, які отримали офіційне визнання: „Циклон” і „Твоя зоря” О. Гончара (хоча за роман “Собор” він зазнав критики; роман не передруковувався протягом 20 років), „Диво” П. Загребельного, „Маруся Чурай” Л. Костенко, поеми Б. Олійника. Значними досягненнями кіномистецтва стали фільми „Тіні забутих предків” С. Параджанова, „Білий птах з чорною ознакою” Ю. Ілленка, „В бій ідуть одні „старики”” і „Ати-бати, йшли солдати...” Л. Бикова (останній був випускником Харківського інституту мистецтв).

Адміністративно-командна система управління, що домінувала як в СРСР, так і в Україні в період неосталінізму, у цілому згубно впливала на економічний розвиток країни. Разом з тим не можна заперечувати, що в її умовах усе ж робилися спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку дієздатнішою і ефективнішою.

У 1965 році з ініціативи голови Ради міністрів СРСР *Олексія Косигіна* в країні розпочалася *економічна реформа*. Зміст і програма її були досить суперечливими. З одного боку, за рахунок господарського розрахунку реформа створювала можливості для розширення самостійності підприємств, сприяла розвитку ініціативи. Місцевим органам влади навіть дозволялося вносити зміни до святині радянського економічного розвитку — п'ятирічного плану. З другого боку, економічна реформа повинна була зміцнити позиції союзних органів управління, зокрема ліквідовувалися створені М. Хрущовим раднаргоспи й знову відновлювалася діяльність понад 40 союзних міністерств і відомств. Крім цього, у країні утворювалися такі могутні відомчі монстри, як державні комітети з цін, постачання та ін. Фактично косигінська економічна реформа була *новим етапом надцентралізації економіки країни*.

Наслідки реформи були також неоднозначними. До її безсумнівних здобутків треба зарахувати активний і поступальний розвиток промисловості республіки в 1966-1970 рр., який виявився одним з найрезультативніших за роки радянської влади в Україні. За цей період виробництво промислової продукції зросло на 50%, продуктивність праці в промисловій галузі на 28%, національний дохід — на 38%. Ці показники стали наслідком нової системи господарювання, на яку перейшла більшість промислових підприємств республіки.

Під час економічної реформи прискорюється розвиток паливно-енергетичного комплексу республіки. Стали до ладу Запорізька, Вуглегірська, Криворізька, Придніпровська та ряд інших потужних теплових електростанцій. 1980 року були введені в експлуатацію 2 останні агрегати Дніпрогесу-2 в Запоріжжі. Помітних успіхів досягли нафтовики та газовики, завдяки яким у середині 70-х років на території України почалася експлуатація 26 нових нафтових і газових родовищ. Позитивні зрушення відбулися також і в гірничорудній, вугільній та металургійній промисловостях. Швидкими темпами розвивалися машинобудівна, металообробна, хімічна та нафтохімічна галузі. На Харківському турбінному заводі освоєно серійне виробництво турбін потужністю 500 тис. кіловат. У республіці розпочалося виробництво досконалих тепловозів, потужних тракторів Т-150, буряко- та кукурудзозбиральних комбайнів, новітніх літаків і морських суден, які не поступалися найкращим зарубіжним аналогам 60-70-х рр.

Українські науковці налагодили конструювання й виробництво електронно-обчислювальної техніки, новітніх приладів і засобів автоматизації. Наприклад, Інститут кібернетики АН УРСР завершив розробку електронно-обчислювальних машин

нового покоління «Мир-2», «Дніпро-2», а науковці Інституту електрозварювання ім. Є. Патона впровадили у виробництво близько 300 високоєфективних винаходів.

Однак, починаючи з 1972 року, темпи реформи та її ефективність поступово вщухають. Консервативні сили на чолі з Л. Брежнєвим почали *гальмувати*, а згодом і зовсім *згорнули реформаційні процеси*.

У 70-80-х рр., після переходу економіки на екстенсивний шлях розвитку, економічний стан республіки стає відверто *кризовим*. Він характеризується прямою залежністю від центру, повним ігноруванням національних інтересів України. У республіці насаджувався так званий «азіатський спосіб виробництва», який базувався на «валовій економіці» й тотальному підкоренні людини інтересам виробництва. Прикладами такої економічної політики були малорентабельні Байкало-Амурська магістраль, «рукотворні» моря на Дніпрі, «найбільші в Європі» теплові електростанції та інші гігантські новобудови, які були шкідливими й небезпечними для навколишнього середовища. Така *«гігантоманія»* в поєднанні з прихованою інфляцією перевищувала вартість таких об'єктів у середньому на 25-50%. Це примушувало спрямовувати значні сили й кошти на завершення будівництва найважливіших об'єктів, залишаючи при цьому цілу низку незавершених довгобудів.

У республіці в цей період високими темпами розвивалася атомна енергетика, зокрема розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних регіонах. У межиріччі Дніпра й Прип'яті поруч з Києвом, усупереч думкам українських науковців, швидкими темпами споруджувалася Чорнобильська атомна електростанція. У республіці, що займала лише 2,6% території СРСР, побудовано 40% атомних енергоблоків від загальносоюзної кількості. При цьому вироблена ними електроенергія використовувалася не для власних потреб, а *постачалася*, як правило, *за кордон*. На території України з ініціативи союзного центру *розміщувалися особливо шкідливі виробництва*, зокрема 1 тис. хімічних заводів. Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, спрямованих на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалися з України. Для роботи в цих регіонах мобілізовано велику кількість найдієздатнішого населення республіки. Унаслідок цього нині тільки в Тюменській області Російської Федерації мешкає більш як півмільйона українців.

Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, спрямованих на освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалися з України.

«Хімізація» спричинила забруднення українського чорнозему й отруєння сільськогосподарської продукції шкідливими хімікатами, меліорація поглинула 16 млрд крб., виснаживши родючі землі й серйозно порушивши економічний баланс республіки. До всього треба додати малу ефективність використання людських ресурсів, низький рівень переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, унаслідок чого щорічні втрати одержаних урожаїв становили 30-33%. Складними залишалися умови життя й праці на селі. У селах не вистачало шкіл, дитсадків, клубів, упорядкованих доріг, закладів медичного та побутового обслуговування населення. Колишні методи примусового прикріплення селян до землі вже не спрацьовували, і тому починається *масовий переїзд мешканців сіл до міст*. Протягом 1966-1985 рр. туди виїхало 4,6 млн. осіб. Унаслідок такої активної міграції в Україні в 1972-1986 рр. зникли як «неперспективні» 1 502 села. У селах, як правило, залишалися пенсіонери та люди, які не могли наважитися розпочати нове життя в місті. Ці зміни зумовили відчутну нестачу людських ресурсів на селі, що спричинило традиційні сезонні «мобілізації» працівників інших секторів народного господарства на збирання врожаїв. Зрозуміло, що таке *примусове залучення міського населення до сільськогосподарської праці* не сприяло підвищенню її продуктивності і якості.

Однак, усупереч цим негативним явищам, республіка змогла не лише забезпечити свої продовольчі потреби, але й за вказівками союзних органів поставляти сільськогосподарську продукцію в інші регіони СРСР. На межі 70-80-х рр.

вона виробляла 60% союзного обсягу цукру, 40% — соняшнику, 26%— тваринного масла, 23%— м'яса тощо. Проте відчуження селян від результатів їхньої праці в колгоспах і радгоспах і далі неухильно знижувало продуктивність сільськогосподарського виробництва. Якщо темпи його зростання в 60-70-х рр. становили 4,5%, то в 1981-1985 рр. — 3,9% у середньому на рік. У другій половині 70-х років середньорічний приріст сільськогосподарської продукції вже становив 1,5%, а в першій половині 80-х — лише 0,5% .

Уповільнений розвиток сільського господарства пояснювався не лише кризою колгоспно-радгоспної системи. Неабияку роль у цьому відіграли загальні принципи управління економікою. Центр, розробляючи плани, нерідко ігнорував місцеву специфіку. Селянин-колгоспник був лише покірним виконавцем чужих рішень. Це породжувало незацікавленість сільських трудівників у кінцевих результатах своєї праці. Щоб подолати нестачу продуктів харчування, у СРСР у 1982 році була розроблена й ухвалена продовольча програма. Проте ситуація на селі не поліпшувалася й призвела до катастрофічних наслідків. З 1966 по 1985 рр. посівні площі України скоротилися більше ніж на 1 млн. га. Зібраний урожай зернових у 1981-1985 рр. становив лише 39,3 млн. т (у 1976-1980 рр. — 43 млн. т). Незважаючи на величезні капіталовкладення в сільське господарство (101 млрд. крб. у 1966-1985 рр.), його віддача залишалася низькою. Загалом продуктивність праці в сільському господарстві СРСР була вдвічі нижчою, ніж у США. Екстенсивний підхід до його ведення засвідчив свою неефективність. Він спричинив серйозну *продовольчу проблему, яка стала ознакою кризи тоталітарної системи в цілому.*

У зазначений період керівництво республіки вживало реальних практичних заходів, спрямованих на поліпшення рівня життя населення. Вони були найрезультативнішими за часів косигінських реформ. Однак після їхнього припинення в 70-х - першій половині 80-х рр. в Україні відчутно знижуються темпи зростання національного доходу. Державний бюджет у роки загострення економічної кризи й застою переважно поповнювався не за рахунок виробництва власної продукції, а завдяки «нафтодоларам», тобто кошти надходили від продажу за кордон таких гостродефіцитних природних ресурсів, як нафта й газ.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ТЕМА: Перебудова та проголошення суверенітету України

План

1. Розгортання правозахисного та дисидентського руху.
2. Спроби реформування радянської системи.
3. Національне пробудження, демократизація українського суспільства.
Проголошення незалежності України.

Час проведення: 2 години.

Харків - 2017

1. Розгортання правозахисного та дисидентського руху.

Докорінні зміни в політичному житті СРСР розпочалися після квітневого Пленуму ЦК КПРС 1985 р., на якому новим Генеральним Секретарем М. Горбачовим було проголошено політику „перебудови” життя радянського суспільства. В ній можна виділити декілька етапів:

1) 1985-1986 рр. – оновлення партійних та державних структур, визначення цілей і напрямів економічних перетворень. На першому етапі було проголошено необхідність активніше висувати на керівні посади здібних молодих працівників, а також пересувати на інші посади тих, хто тривалий час працював на одному місці. Протягом 1985–1986 рр. приблизно ½ перших секретарів міськкомів, обкомів та крайкомів КПРС була замінена новими висуванцями. На цьому етапі метою проголошувалося поліпшення існуючої системи, а не її докорінні зміни;

2) 1987-1989 рр. – проголошення гласності та демократизації суспільства. З цього часу поширився термін „плюралізм”, який спочатку означав можливість вільно висувати різні думки; згодом його застосували і до економічного розвитку, розглядаючи можливість існування різних форм власності (державна, Кооперативна, приватна) і господарювання. На цьому етапі розпочинається активне звернення істориків, публіцистів, до минулого країни, з’являються спроби його переосмислення. У 1989 р. відбувся I З’їзд народних депутатів СРСР, вибори до якого вперше відбулися на альтернативній основі (на одне місце претендувало кілька кандидатів, в тому числі – від опозиційних сил).

3) 1990-1991 рр. – початок змін у політичному устрої держави. У 1990 р. про вихід зі складу СРСР оголосили прибалтійські республіки (Литва, Латвія, Естонія), інші почали приймати Декларації про державний суверенітет. Офіційно розпад СРСР як єдиної держави було оформлено Біловезькими угодами між Президентами Росії, України та Білорусії 7–8 грудня 1991 р.

Політика „перебудови” передбачала як головну мету у сфері економіки прискорення темпів господарського зростання. У найближчі п’ятнадцять років передбачалося щорічне збільшення національного доходу на 4–5 %. Особлива увага приділялася модернізації машинобудування; також планувалося підвищення сільськогосподарського виробництва, виконання житлової програми – забезпечення кожної сім’ї окремою квартирою чи будинком.

Однак у 1985-1987 рр. істотних позитивних змін в економіці не сталося. Деякі непродумані заходи завдали господарству серйозних збитків. Це стосується, зокрема, кампанії по боротьбі з алкоголізмом, що призвела до різкого зменшення площ, де вирощувалися технічні сорти винограду. Внаслідок цього бюджет УРСР втратив 10 млрд. крб., а загальносоюзний бюджет – 30 млрд. крб. Ще однією проблемою стала ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, яка сталася 26 квітня 1986 р. Було відселене населення в радіусі 30 км навколо станції, вилучено з господарського обороту близько 190 тис. га землі.

Керівництво СРСР розпочало нові заходи з розвитку господарства. Влітку 1987 р. було проголошено радикальну економічну реформу. Вона передбачала перехід підприємств на повний госпрозрахунок та самофінансування, складання ними власних планів. Почалося створення кооперативів, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, було прийнято закон про індивідуальну трудову діяльність. На практиці ж головним для державних підприємств стало нарощування вартісного обсягу виробництва, оскільки від цього залежало збільшення зарплати працівникам. В результаті скоротився випуск дешевих товарів широкого вжитку. Збільшення „порожніх” грошей, не забезпечених відповідною кількістю товарів, привело до розмаху дефіциту та інфляції. Було порушено старі економічні зв'язки, а нові не встановлені. Розпочався спад виробництва. Загальний обсяг товарів у 1986–1990 рр. зменшився на 1/3. Щоб запобігти вивезенню товарів з України, у листопаді 1990 р. було запроваджено продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами. Однак ця система не стала ефективною.

Через нерівномірний розвиток соціально-економічної сфери і внаслідок цього – певні диспропорції в рівні життя різних соціальних груп із другої половини 80-х рр. у СРСР відбуваються виступи за покращення умов життя і праці. Зокрема, у 1989 р. розпочався страйковий рух шахтарів, у тому числі – на шахтах Донбасу. Основними вимогами страйкарів було запровадження доплат за вечірні і нічні зміни, зменшення управлінського апарату, збільшення капіталовкладень у соціальну сферу. Ряд вимог було виконано, але невирішеність багатьох проблем вплинула на продовження виступів у наступні роки. Шахтарський рух було використано у своїх інтересах політичними діячами, які прагнули розширити власну владу – зокрема, при здобутті Україною незалежності.

Підвищення роздрібних цін навесні 1991 р. призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення; воно фактично знецінило всі заощадження, оскільки належної індексації вкладів не було проведено. В суспільстві різко посилилася соціальна диференціація. Розчарованість мас ходою проголошеної „перебудови” була однією з причин глобальних політичних змін у суспільстві.

Загальні принципи „перебудови” визначили і розвиток УРСР. Поступово відбувалося усунення з керівних посад кадрів, діяльність яких пов'язувалася з епохою „застою”. Восени 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ став В. Івашко, який змінив на цій посаді В. Щербицького. В часи „перебудови” в Україні активізувалися опозиційні сили. У 1989 р. утворився т.зв. „Народний рух України за перебудову”. На першому етапі в ньому об'єдналися різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до колишніх дисидентів. Головою Руху було обрано І. Драча (тоді – члена КПУ). На установчому з'їзді Руху (вересень 1989 р.) було висунуто ідею створення оновленого Союзу республік на основі нового Союзного договору; водночас лідери УХГ вже розпочали агітацію за вихід України із складу СРСР. У 1990 р. утворилися нові партії: Українська республіканська партія (УРП; головою

обрано Л. Лук'яненка), Демократична партія України (ДемПУ), Українська соціал-демократична партія та ін. На той час вони були нечисленні (УРП – 9 тис., решта – 3–5 тис.), їхня соціальна база та ідеологія лишалися невизначеними – характерне явище для перехідної історичної епохи.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. За неї проголосували як опозиційні сили, так і депутати–комуністи („група 239”). У серпні 1990 р. Верховною Радою було також прийнято закон про економічну самостійність республіки. У жовтні 1990 р. ВР УРСР скасувала статтю Конституції УРСР про керівну роль Комуністичної партії в житті суспільства (аналогічне рішення в березні того ж року було прийнято позачерговим З’їздом народних депутатів СРСР щодо союзної Конституції). Політичне керівництво УРСР після виступу ДКНС (19–21 серпня 1991 р.) приймає „Акт про незалежність України” (24 серпня 1991 р.); 30 серпня 1991 р. президія Верховної Ради заборонила діяльність КПУ. Частина колишніх комуністів утворила Соціалістичну партію України (СПУ; очолив її О. Мороз). Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив рішення ВР про незалежність України.

З обранням у березні 1985 р. Генеральним секретарем партії М. Горбачова перемогли прибічники реформ. Першим гаслом, проголошеним у її процесі, було «прискорення». У 1987 р. проголошено необхідність змін в економічній політиці, переходу від адміністративно-командних до економічних методів управління народним господарством.

Економічна криза в державі доповнювалася кризою ідеології.

У 1987 р. на січневому пленумі ЦК КПРС вже йшлося про консерватизм, який гальмує реформи, а на передній план було висунуто завдання демократизації суспільно-політичного життя.

Наприкінці 1988 р. було прийнято закони, що змінювали структуру, порядок виборів і зміст роботи органів влади. Вищим законодавчим органом влади в СРСР був проголошений з’їзд народних депутатів.

Одночасно М. Горбачов та його прибічники провели і кадрові зміни. Із Політбюро ЦК КПРС у 1985—1988 рр. були поступово усунені найбільш одіозні представники партноменклатури.

Велику роль у демократизації суспільно-політичного життя відіграла гласність.

Бурхливі суспільні зміни в другій половині 80-х років позначилися на соціальному самопочутті людей, зумовили прискорену політизацію суспільної свідомості. **Виникли різноманітні самодіяльні громадські об’єднання, організації, товариства** - Український культурологічний клуб (УКК), на початку 1988 р. просвітницькі організації «Спадщина» виникли у Харкові та Києві, Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство у Львові, Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки.

У 1988 р. в Україні визрівала ідея створення широкого демократичного руху. У листопаді того ж року на зборах Київської організації Спілки

письменників України викристалізувалася ідея створення ініціативної групи Рух на підтримку перебудови. У проекті Програми Руху йшлося, що Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів. Заявити про свій намір добиватися незалежності України в той час не ризикнули. Рух виступив за те, щоб земля, корисні копалини, підприємства тощо, які є народною власністю, використовувалися союзними та республіканськими міністерствами тільки з дозволу Верховної Ради та уряду УРСР. Він добивався права вільного висування кандидатів у депутати рад усіх рівнів, права громадян на доступ до інформації, скасування цензури, засудження злочинів сталінізму і публічного перегляду справ несправедливо засуджених громадян УРСР. До проекту увійшли й положення про законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, про мораторій на спорудження атомних станцій і припинення експлуатації ЧАЕС.

Наприкінці 1989—1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають численні політичні партії.

Перший період української багатопартійності - її зародження. хронологічно охоплює відрізок часу від утворення сучасних партій (осінь 1989 р.) до юридичного узаконення самостійного статусу України (1 грудня 1991 р.).

За цей період виникло більше 10 партій різного політичного спрямування. Першою незалежною політичною організацією України став Народний Рух України (НРУ).

Українська республіканська партія (УРП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Демократична партія Україна (ДемПУ), Державна самостійність України (ДСУ), Українську національну асамблею (УНА)

Першою ліберально-демократичною партією стала **Партія демократичного відродження України (ПДВУ)**. Пізніше - **Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Конституційно-демократична партія (КДП)**.

Першою партією соціал-демократичного спрямування стала **Соціал-демократична партія України (СДПУ)**. Різні крила соціал-демократичної течії утворили дві партії — Об'єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ) і Соціал-демократичну партію України (СДПУ).

Деяко пізніше сформувався лівий фланг політичного спектра України в жовтні 1991 р. була створена **Соціалістична партія України (СПУ)**.

На першому етапі становлення багатопартійності ідеологічні засади всіх партій, за винятком СПУ, були подібні між собою, їх програми складались із декларативних гасел, спрямованих до всього народу.

Другий період (з грудня 1991 р. до кінця 1997 року) умовно називають етапом становлення багатопартійної системи.

У політичних партіях, які багато зробили для досягнення незалежності України, пробудження національної самосвідомості та духовного відродження держави, після референдуму та виборів першого Президента

(грудень 1991 р.) почалися процеси розколу і виникнення ідейних розбіжностей.

Розкол у НРУ, УРП.

Виникнення нових партій: «**Міжрегіональний блок реформ**» (МБР), **Народно-демократична партія (НДП)**, **Аграрна партія України (АПУ)**, **Соціал-демократична партія України (об'єднана)**. .

На лівому фланзі політичного спектра в жовтні 1993 р. з'явилась нова політична сила — **Комуністична партія України (КПУ)**, **Прогресивну соціалістичну партію України (ПСПУ)**.

На другому етапі розвитку політичних партій так і не була сформована багатопартійність. Більшість партій залишалася малочисельними, з аморфними організаційними структурами, без чітких програм. За рівнем інституціоналізації вони часто були протопартіями, а за своїм потенціалом і впливом на суспільство та владу уподібнювалися до груп тиску або гуртків за інтересами. .

Початок третього періоду становлення багатопартійності **пов'язаний з парламентськими виборами 1998 р.** — першими мажоритарно-пропорційними виборами, коли половину народних депутатів України було обрано на багатопартійній основі.

З націонал-радикальних партій у цих виборах жодна з них не пододала обов'язковий 4-відсотковий бар'єр і не пройшла у Верховну Раду. Цей політичний напрям у парламенті представлений лише чотирма депутатами, які перемогли в мажоритарних округах.

Серед національно-демократичних партій у парламентських виборах 1998 р. тільки РУХ і ПЗУ пройшли до парламенту, отримавши відповідно 9,4% і 5,4% голосів виборців.

НРУ розколовся на **Народний Рух України** на чолі з *Г. Удовенком* і **Український Народний Рух** під керівництвом *Ю. Костенка*.

У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки постала **Українська Республіканська партія (УРП)**. Лідером партії був обраний **Левко Лук'яненко** .

У 1990 р. була створена **Демократичної партії України (ДемПУ)**.

Тоді ж виникли **Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія, Народна партія** та інші. Усі вони були невеликими за чисельністю політичними об'єднаннями.

Найчисельнішою залишалась **Комуністична партія**.

Українське суспільство на початок 90-х років не було структурованим і нові політичні партії не мали чіткої соціальної бази. З певною умовністю класифікації політичний спектр в Україні мав такий вигляд:

— **національно-радикальні партії** та організації, національно-демократичні партії (УРП, ДемПУ, Українська селянська демократична партія);

— *партії центристського, лівоцентристського спрямування* (Ліберальна партія, Народна партія, Партія зелених, соціал-демократичні партії, ПДВУ).

16 липня 1990 р. Верховна Рада *прийняла Декларацію про державний суверенітет України.*

В ній визначалося саме поняття „суверенітет” – верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Територія України (на той час – УРСР) проголошувалася недоторканою. Головними положеннями Декларації були ідеї економічної самостійності, вільного розвитку національної культури, право на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Водночас усім національностям, що проживали на території України, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У березні 1991 р., після обговорення проекту нового Союзного договору, в Україні відбувся референдум. Більшість його учасників – 70 % – висловилися за збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як „оновленої федерації рівноправних суверенних республік”, водночас висловившись за входження України до нового Союзу на засадах Декларації про державний суверенітет України. Підписання нового Союзного договору народними депутатами СРСР було заплановане на осінь 1991 р.

2. Спроби реформування радянської системи.

Консервативні сили які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, щоб повернути суспільство до попередніх порядків. З цією метою **19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту.** Його ініціатори — представники вищого державного керівництва СРСР — заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки виконуватиме Г. Янаєв, а *країною керуватиме Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС).*

ДКНС оголосив про запровадження на півроку в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Призупинялася діяльність всіх політичних партій, окрім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки, запроваджувалася жорстка цензура над засобами масової інформації, призупинявся вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС. У Москві, де відбувалися головні події, було запроваджено комендантський час, виведено на вулиці та майдани війська.

Керівництво Компартії України направило на місця шифротелеграму із завданням партійним комітетам всіляко сприяти діям ДКНС. Лояльність щодо нього виявила більшість облвиконкомів республіки та керівництво Кримської АРСР.

Реакція керівництва республіки на події у Москві була загалом стриманою. 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав

співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 19—22 серпня 1991 р. масові мітинги-протести проти дій заколотників відбулися у Києві, Львові, Харкові, Донецьку, інших містах України.

Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, що заповнили центр Москви, дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили ганебний провал заколоту 22 серпня 1991 р. З радянським періодом в історії країни було покінчено.

3. Національне пробудження, демократизація українського суспільства .

Проте після виступу і поразки т.зв. ДКНС у Москві (19–21 серпня 1991 р.) Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла Акт незалежності України. Цей документ проголошував неподільність і недоторканість території України, наголошував, що на її території мають чинність лише Конституція і закони України. За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради. УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу постала нова самостійна держава — Україна.

Цей Акт було підтверджено 1 грудня 1991 р. на загальноукраїнському референдумі. Незалежність України підтримали 90 % громадян, що брали участь у референдумі (це – 76 % загальної кількості її дієздатних громадян).

На підтвердження Акта проголошення незалежності Верховна Рада України вирішила провести **республіканський референдум**. Він був потрібен, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності, особливо у східних і південних областях республіки, які заявляли, що народ буцімто не підтримує Акт про незалежність. На всеукраїнському референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «Так, підтверджую», або «Ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

Із 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). Із них позитивно відповіли 28804,1 тис. виборців (90,92%). Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54,19% громадян, у Севастополі — 57,07%; у Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, "Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян.

Після прийняття — **Акт проголошення незалежності України** 24 серпня 1991 р. наша держава отримала офіційну назву — Україна. **Розпочався процес утвердження атрибутів державності**. 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний **синьо-жовтий український прапор**, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним **гімном** України стала музика композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла

Україна...». 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

До серпня 1991 р. політичні партії та організації в Україні умовно поділялися на дві групи: комуністичну й антикомуністичну. Після перемоги сил демократії, проголошення незалежності України й розпаду СРСР блок антикомуністичних сил розпався.

Наприкінці 2000 р. в Україні було зареєстровано більше **100 політичних партій** та організацій. *Розмаїття партій та організацій зумовлене незавершеністю процесу структуризації українського суспільства, гострою боротьбою всередині партій за лідерство.*

8 жовтня 1991 р. набув чинності закон *«Про громадянство України»*, згодом розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила закон *«Про державний кордон»*, а в грудні того ж року утворено Державний митний комітет України. Почалося формування прикордонної та митної служб держави.

Водночас відбулися вибори президента України, перемогу на яких здобув Л. Кравчук (більш як 61 % голосів).

8 грудня 1991 р. президенти Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) та голова Верховної Ради Білорусії (С. Шушкевич) у Біловезькій пущі підписали Угоду про утворення Співдружності незалежних держав. Згідно з нею припинялася діяльність органів Радянського Союзу; спільна діяльність трьох держав у СНД визначалася лише в певних сферах (координація зовнішньої політики, співпраця у розвитку економічного простору, у розвитку систем транспорту і зв'язку, у сфері екології, у боротьбі з організованою злочинністю). Угода оголошувалася відкритою для всіх інших республік Радянського Союзу (що і відбулося 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті, коли керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали Протокол до угоди). Після підписання угоди Б. Єльцин зателефонував у Вашингтон президенту США Д. Бушу, а С. Шушкевич – президенту СРСР М. Горбачову. Обом повідомили, що Радянського Союзу більше не існує.

Зовнішня політика України з 1991 р. будувалася на принципі багатовекторності – співпраці з державами різних регіонів та орієнтацій. Після 1 грудня 1991 р. розпочинається процес визнання незалежної України іншими державами і встановлення з ними дипломатичних відносин (у 2000 р. – зі 153 країнами). У січні 1992 р. Україна увійшла до Організації з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ), а в листопаді 1995 р. – до Ради Європи (РЄ). Членство в цих організаціях дало Україні право брати участь у виробленні спільної політики європейських держав, спрямованої на подолання глобальних проблем сучасного суспільства.

На початку 90-х рр. серйозну проблему у відносинах з Росією становила проблема врегулювання кордонів (особливо проблема Криму) і

Чорноморського флоту. Тривалі дебати завершилися підписанням Договору про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною та Росією (31 травня 1997 р.). Цим документом було визнано непорушність кордонів та поділ флоту між двома державами. В наступні роки відбувалися зустрічі між Президентами двох держав, на яких обговорювалися питання розвитку економічних відносин.

В той же час у 1994 р. Україна першою з країн СНД підписала Рамковий документ програми „Партнерство заради миру”, яка передбачає співпрацю НАТО із країнами Східної Європи – учасницями Варшавського договору. Надалі Президент України підписав „Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО” (9 липня 1997 р.). Вона проголошує розширення співпраці України з Альянсом. Проявом цього стало проведення на території України учень „Сі-бриз”, де взяли участь війська НАТО. Крім того, українські військовослужбовці брали участь у діях на території Боснії та Герцеговини, які проводилися під загальним керівництвом НАТО. У 2003 р. український батальйон прибув до Іраку. Верховна Рада України наприкінці 2003 р. також ухвалила рішення про направлення українських військовослужбовців до Ліберії. З 2005 р. відбувається переорієнтація курсу на Захід; проявами цього стали декларація про вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ) та посилення співпраці з ЄС і НАТО.

Воєнна політика України є одним із головних напрямів загальнодержавної політики. Вже Декларація про державний суверенітет України проголосила право України на власні Збройні Сили. 8 жовтня 1991 р. була затверджена Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України. Її основними положеннями стали: будівництво ЗСУ на основі принципу розумної достатності (за чисельністю, структурою, озброєнням); реформування системи військової освіти; проведення поетапного скорочення і послідовного переформування військ колишніх загальносоюзних військових округів (Київського, Одеського, Прикарпатського); встановлення чисельності ЗСУ в межах, необхідних для оборони; створення органів управління та забезпечення ЗСУ; комплектування ЗСУ на добровільних засадах.

У грудні 1991 р. був прийнятий *Закон України «Про Збройні сили України»*, в якому офіційно проголошувалося створення армії та флоту. У 1992 р. військовослужбовці Радянської Армії, що служили в частинах та з'єднаннях на території України, прийняли присягу на вірність українському народові. Всі ці формування перейшли до безпосереднього підпорядкування Президенту та Міністерству оборони України. Отже, Збройні Сили України були утворені на основі Збройних Сил Радянського Союзу (на відміну, наприклад, від нових армій держав Балтії).

Принципи воєнної політики держави було закріплено у воєнній доктрині України (жовтень 1993 р.). В ній проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників. Стратегічним завданням у галузі оборони визначено захист її державного суверенітету й політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Свою воєнну безпеку Україна розглядає як стан воєнної

захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

Розвиток Збройних Сил України в 90-і рр. був позначений рядом проблем. Це, зокрема, реформування структури ЗСУ, пов'язане з ліквідацією ядерної зброї на території України і внаслідок цього – з ліквідацією такого виду ЗС, як Ракетні війська стратегічного призначення. Після цього ЗСУ склалися із 4 видів: Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили, Війська Протиповітряної оборони, Військово-Морські Сили. Надалі було прийнято рішення щодо об'єднання ВПС і ППО у єдиний вид ЗС – Повітряні Сили; цей процес завершився у 2005 рр.

Іншою проблемою стала суперечка щодо Чорноморського флоту між урядами України і Росії. У 1992 р. президенти двох країн домовилися про встановлення подвійного контролю над флотом терміном на 5 років. Це рішення зменшувало напруженість у міждержавних відносинах, проте не розв'язувало проблему в цілому. Тільки в 1995 р. було підтверджено ідею роздільного базування двох флотів. Кораблі ЧФ СРСР мали бути поділені: 18,3 % – Україні, 81,7 % – Росії. Базою флотів став Севастополь (для російських кораблів – на умовах оренди).

Ще один новий момент у діяльності ЗСУ – їх участь у миротворчих акціях. Уже в 1992 р. було ухвалено рішення щодо участі українського батальйону у складі сил ООН для вирішення конфліктів на території колишньої Югославії. Надалі українські миротворці діяли також в Африці (Ангола, Ліберія). Загалом з 1992 р. в українських миротворчих контингентах брало участь близько 10 тис. військових.

Економіка України зі здобуттям незалежності стала зорієнтованою на проведення ринкових перетворень. Найбільш важливим із них стала приватизація – передача підприємств, торговельних закладів, сфери послуг із державної власності до приватної власності. При цьому розрив економічних зв'язків між республіками колишнього СРСР привів до падіння виробництва. Більшість із 2 тис. найбільших підприємств України у 1991 р. працювали на споживача за її межами: вони виготовляли або напівфабрикат, або комплектуючі вироби для наступних етапів виробництва. Тому припинення відносин з іншими підприємствами колишнього єдиного Союзу привело до фактичної зупинки ряду заводів і фабрик. Внаслідок цього підприємства не могли здійснювати відрахування до бюджету.

До цього додалася проблема енергоносіїв. Власні поклади вугілля значною мірою були вичерпані. В 60-80-і рр. УРСР отримувала необхідні для виробництва нафту і газ із Західного Сибіру і Туркменістану за цінами, в десятки разів нижчими від світових. Тепер же після „лібералізації” цін у Росії відповідно зросли ціни і на енергоносії, потрібні Україні: на газ протягом 1992 р. – у 100 разів, на нафту – у 300 разів.

Для виплати зарплатні уряд випускав купоно-карбованці, які не забезпечувалися матеріальними цінностями. Швидко відбувалася доларизація економіки. Поширився бартер – натуральний обмін товарів, при

цьому товари з України експортувалися за заниженими цінами, а іноземна продукція імпортувалася за завищеними цінами.

Ці процеси призвели до падіння життєвого рівня народу, до різкого розшарування всередині суспільства. На одному полюсі знаходилася невелика група „нових українців”, на іншому – решта населення, що опинилася на межі або за межею бідності.

На початку січня 1992 р. в Україні був започаткований *обіг купонів* багаторазового використання, а у вересні 1996 р. вони були замінені на національну валюту — *гривню*. Так відбувся *перехід на власну грошову одиницю*.

Соціальні проблеми стали одними з найболючіших для українського суспільства 90-х років. Це було пов'язано з руйнуванням соціальної системи Радянського Союзу. Найгострішими стали проблеми зайнятості населення, низьких розмірів зарплат та пенсій і їх тривалих затримок, надання соціальних гарантій та пільг. Подолання цих проблем почало здійснюватись через впровадження до соціальної сфери нових форм. Так, був утворений Державний центр зайнятості (з мережею служб в кожному районі) і Фонд зайнятості. Проте через необов'язковість внесків підприємств на підтримку безробітних утворився дефіцит бюджету; відповідно скоротилися щомісячні виплати і кошти на перекваліфікацію. Проблемою є і неповна співпраця Центру зайнятості з ринком праці (працедавцями), як в ряді випадків не надають інформації про наявні вакансії.

У першій половині 80-х років керівництво СРСР постало перед вибором: розпочати реформи застарілої системи чи залишити все, як є. В результаті боротьби прихильників цих двох тенденцій до влади прийшов представник молодшого покоління партійної номенклатури М. Горбачов. Було розпочато реформи в економіці та політиці, соціальному і духовному житті. Новий курс партії передбачав радикальні економічні перетворення, демократизацію суспільного життя, розширення гласності.

Складовою перебудовного процесу стало національно-державне відродження в республіках СРСР, зокрема в Україні. Щоправда, коли гласність завойовувала позиції в Москві та інших регіонах Союзу, Україна внаслідок консервативності мислення першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького залишалася заповідником застою. Аварія на Чорнобильській атомній електростанції розбурхала інтелігенцію, яка була невдоволена повільними темпами змін. Почали створюватися "неформальні" об'єднання і групи. У 1989 р. утвердилася перша масова політична організація, опозиційна до КПУ, — Народний рух України за перебудову. Почала оприлюднюватися інформація про маловідомі сторінки української історії ХХ ст. — про Українську Народну Республіку, Центральну Раду, голодомор 1933 р., сталінські репресії, ОУН-УПА. Розгорнулася дискусія щодо правомірності національної символіки. Почався масовий вихід з КПРС.

На початку 1992 р. було затверджено національну символіку держави: Гімн на музику М. Вербицького "Ще не вмерла Україна", малий Герб — тризуб князя Володимира та Прапор — синьо-жовте знамено. Одночасно

йшла реорганізація органів влади, створювалася дипломатична служба України.

В культурному та духовному житті суспільства 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст. характеризувалися більшою відкритістю. До України тепер без перешкод поступає продукція літератури, кінематографу, музики з усього світу. Принципово новим засобом в цьому процесі – як і в поширенні інформації взагалі – став Інтернет. Загалом роль електронних та традиційних ЗМІ в житті сучасного суспільства значно зросла.

Проте важко однозначно схарактеризувати цей процес. В ряді випадків масовим тиражем видається та виходить на екрани низькоякісна продукція, розрахована на примітивні смаки – як вітчизняна, так і імпортна. Контроль за потоком цих надходжень через ліквідацію колишніх органів цензури фактично не здійснюється.

Водночас серйозною проблемою для розвитку культури стало зниження фінансової підтримки з боку держави. Бюджет України зміг забезпечувати культурні установи лише на третину від їх реальних потреб. В цих умовах позитивним явищем стали укази Президента „Про державні стипендії діячам науки, освіти і культури” та „Про державну підтримку культури та мистецтва в Україні”. Проте ця діяльність – як і допомога окремих меценатів (через фонди) – можуть вирішити проблеми окремих діячів, які здобувають гранти, але не докорінно поліпшити ситуацію в культурі. Головним завданням держави є забезпечення умов для збереження і всебічного розвитку культури.

Політична ситуація в Україні у перші роки незалежності залишалася напруженою. Передусім не було вироблено чіткої концепції державотворення. За грудень 1991 — квітень 1994 р. Верховна Рада України прийняла кількості **законів**, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися **нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження**.

Розпочався процес **розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову**.

У червні 1991 р. Верховна Рада **ухвалила концепцію нової Конституції**. Найважливішою подією в закріпленні суверенітету і незалежності Української держави стало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції України

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“30 ” __05__ 2017 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Тема 2.7. Розбудова незалежності. Специфіка розвитку сучасної української культури

План

1. Перехід до ринкових відносин та криза в економіці.
2. Соціально-економічний та політичний розвиток України.
3. Специфіка розвитку сучасної української культури

Час проведення: 2 години.

Харків - 2017

1. Перехід до ринкових відносин та криза в економіці.

Основними проблемами перших років розвитку незалежної України стали як соціально-економічні (спад виробництва, інфляція, зниження життєвого рівня населення), так і політичні (конфронтація між законодавчою та виконавчою владою, тривала процедура розробки нової Конституції). В цих умовах в першій половині 90-х рр. швидко змінювалися уряди України, які не могли подолати кризові явища в економіці. Прямою реакцією на падіння життєвого рівня став страйк шахтарів Донбасу (червень 1993 р.), учасники якого висунули політичні вимоги – надання Донецькій області регіональної самостійності та проведення референдуму про довіру президенту і парламенту. Після тривалого обговорення Верховна Рада вирішила у березні 1994 р. провести дострокові парламентські вибори, а в червні 1994 р. – дострокові президентські вибори.

Після виборів 1994 р. Президентом України стає Л.Кучма. Головною політичною проблемою перших років після його обрання стало загострення суперечностей між виконавчою та законодавчою владою. У Верховній Раді більшість належала партіям лівого спрямування: КПУ, СПУ, СелПУ; головою ВР був лідер соціалістів О. Мороз.

В умовах дискусій щодо шляхів розвитку держави важливим моментом стала розробка нової Конституції України. Вона була прийнята 28 червня 1996 року. Вона закріпила модель державного устрою України – президентсько-парламентську республіку, розподіл державної влади між трьома гілками – законодавчою, виконавчою та судовою, підтвердила демократичну форму місцевого самоврядування – у формі Рад народних депутатів різних рівнів (від районних до Верховної Ради), проголосила основні права та обов'язки громадян, головні принципи державної політики. Однак дискусії про вибір шляхів тривали і надалі.

Нові парламентські вибори 1998 р. вперше відбувалися на основі змішаної системи: 225 місць отримували представники політичних партій, які подолали 4-відсотковий бар'єр, 225 – переможці виборів в мажоритарних округах. Найбільше голосів за партійними списками здобула КПУ (84 місця). Головою ВР після тривалих обговорень було обрано О. Ткаченка – лідера Селянської партії України.

Проте на президентських виборах 1999 р. перемогу знову здобув Л. Кучма, який у другому турі здобув перевагу над лідером КПУ П. Симоненком. Після цього у ВР на початку 2000 р. була утворена т.зв. „більшість” з представників центристських і правих сил, що заявила про готовність проводити політику ринкових реформ разом з новим урядом, який очолив голова Нацбанку України В. Ющенко. Головою Верховної Ради „більшість” обрала І. Плюща.

Подальші зміни в уряді (в 2001 р. прем'єр-міністром став А. Кінах, а з жовтня 2002 р. – В. Янукович) суттєво не змінили курсу щодо економічних реформ. Не змінили цього курсу і парламентські вибори 2002 р.: перше місце за партійними списками на них посів блок „Наша Україна”, очолюваний В.

Ющенком, де об'єдналися праві сили. Проте більшість у новому складі Верховної Ради отримала депутати-центристи (від НДП, СДПУ (о), Аграрної партії). Загалом вибори засвідчили, що в Україні поступово відбувається структуризація політичних сил: якщо в 1998 р. до Верховної Ради за партійними списками увійшли представники 8 об'єднань, то у 2002 р. 4-відсотковий бар'єр подолали тільки 6 партій і партійних блоків (КПУ, СПУ, СДПУ (о); «Наша Україна», «За єдину Україну», Блок Юлії Тимошенко). Новим головою ВР став представник блоку «За єдину Україну» колишній Глава Адміністрації Президента України В. Литвин.

Водночас наприкінці 2002 р. Президент проголосив про наміри проведення масштабної політичної реформи. Її основним напрямом має стати перетворення України з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську. Наприкінці 2003 р. законопроект щодо змін в організації президентських виборів 2004 р. був прийнятий Верховною Радою України („за” проголосувало 276 депутатів). Він передбачав, що обрання Президента України у 2004 р. буде всенародним, як і до цього, але термін повноважень новообраного Президента завершиться вже у 2006 р., коли буде обрано новий склад Верховної Ради. Саме вона надалі й обиратиме Президента та формуватиме уряд (серед сучасних країн Західної Європи подібна система існує у ФРН).

Вибори Президента України у 2004 р. засвідчили наявність серйозних суперечностей в політичному житті сучасної України. Гостра боротьба, яка розгорнулася між двома кандидатами, які вийшли до другого туру – В. Ющенком та В. Януковичем – перейшла у відкрите протистояння, що проявилось в масових виступах після проведення другого туру виборів 21 листопада 2004 р. Прибічники В. Ющенка заявили про його перемогу ще до оголошення офіційних результатів, закликавши до невизнання переможцем В. Януковича, про що йшлося в проголошених попередніх результатах голосування. В Києві на Майдані Незалежності було розгорнуто наметові містечка, розпочалися мітинги, на яких лунали заклики до бойкоту діючої влади; в деяких містах Західної України представники органів державної влади заявили про визнання Президентом В. Ющенка. Заява ЦВК 24 листопада 2004 р. про перемогу В. Януковича (49,46 % проти 46,61 %) була вороже зустрінута опозицією. До конфлікту в якості посередників залучилися представники США, Західної Європи та Росії; західні політики одразу заявили про фальсифікацію результатів голосування. В цих умовах ВР України 27 листопада приймає рішення про неможливість встановлення результатів другого туру і проведення повторного голосування. За результатами переголосування переможцем виборів було оголошено В. Ющенка (51,99 % проти 44,19 %). Ці події були визначені прибічниками новообраного Президента як “помаранчева революція” (за кольором, який використовувався ними у передвиборчій агітації).

Після приходу до влади В. Ющенка було сформовано новий уряд України на чолі з Ю. Тимошенко, до якого увійшли представники “Нашої України”, БЮТ та СПУ. Було оголошено про наміри боротьби з корупцією,

реприватизацію ряду великих підприємств (“Криворіжсталь”). Проте покращень у становищі більшості населення У 2005 р. в економіці України відбувся ряд криз: паливна, цукрова, енергетична. Зростала інфляція, а темпи зростання економіки зменшилися. Це привело до зміни прем’єр-міністра: з вересня 2005 р. цю посаду зайняв Ю. Єхануров. Проте і його уряду не вдалося досягти суттєвих позитивних зрушень.

В цих умовах на парламентських виборах 2006 р. перше місце посіли опозиційні сили – Партія Регіонів України, список якої очолював В. Янукович (цій партії віддала голоси 1/3 виборців). Новим головою ВР було обрано О. Мороза. Після тривалих суперечок у серпні 2006 р. було створено парламентську коаліцію з представників Партії Регіонів, СПУ, КПУ та “Нашої України” (остання восени 2006 р. залишила коаліцію), яка сформувала новий уряд на чолі з В. Януковичем.

2. Соціально-економічний та політичний розвиток України.

Економіка України зі здобуттям незалежності стала зорієнтованою на проведення ринкових перетворень. Найбільш важливим із них стала приватизація – передача підприємств, торговельних закладів, сфери послуг із державної власності до приватної власності. При цьому розрив економічних зв’язків між республіками колишнього СРСР привів до падіння виробництва. Більшість із 2 тис. найбільших підприємств України у 1991 р. працювали на споживача за її межами: вони виготовляли або напівфабрикат, або комплектуючі вироби для наступних етапів виробництва. Тому припинення відносин з іншими підприємствами колишнього єдиного Союзу привело до фактичної зупинки ряду заводів і фабрик. Внаслідок цього підприємства не могли здійснювати відрахування до бюджету.

До цього додалася проблема енергоносіїв. Власні поклади вугілля значною мірою були вичерпані. В 60-80-і рр. УРСР отримувала необхідні для виробництва нафту і газ із Західного Сибіру і Туркменістану за цінами, в десятки разів нижчими від світових. Тепер же після „лібералізації” цін у Росії відповідно зросли ціни і на енергоносії, потрібні Україні: на газ протягом 1992 р. – у 100 разів, на нафту – у 300 разів.

Для виплати зарплатні уряд випускав купоно-карбованці, які не забезпечувалися матеріальними цінностями. Швидко відбувалася доларизація економіки. Поширився бартер – натуральний обмін товарів, при цьому товари з України експортувалися за заниженими цінами, а іноземна продукція імпортувалася за завищеними цінами.

Ці процеси призвели до падіння життєвого рівня народу, до різкого розшарування всередині суспільства. На одному полюсі знаходилася невелика група „нових українців”, на іншому – решта населення, що опинилася на межі або за межею бідності.

Для поліпшення ситуації після приходу до влади Л. Кучми було звернено увагу на більш активне залучення до України іноземного капіталу. Україна швидко посіла 3-є місце у світі серед країн, які отримували фінансову допомогу від США; допомога надавалася через такі організації, як

Міжнародний Валютний Фонд (МВФ), Світовий Банк (СБ), Європейський Банк реконструкції і розвитку (ЄБРР). Головною проблемою у зв'язку з цим стало те, що допомога надавалася переважно у формі кредитів, а не у вигляді інвестицій у промисловість. Кредити значною мірою „проїдалися” або використовувалися для розрахунку з попередніми боргами (зокрема – для оплати енергоносіїв Росії та Туркменістану). Проте це породило проблему нових заборгованостей – тепер уже перед іноземними організаціями, які надавали фінансову допомогу – в першу чергу, МВФ.

Поряд із цим проблемою стало оподаткування приватного виробництва. Значна частина підприємців приховує масштаби своєї економічної діяльності. Це породжує т.зв. „тіньову” економіку, криміналізацію економічної сфери, корупцію на рівні державного апарату (найбільш відома справа колишнього Прем'єр-міністра України П. Лазаренка). Внаслідок безладдя в економіці виникли проблеми неплатежів, безробіття, залежності від закордонних фінансових донорів.

Водночас у другій половині 90-х рр. ХХ ст. більш стабільним стало фінансове становище держави. Восени 1996 р. в обіг замість купонокарбованців була запроваджена гривня. Триває приватизація виробництва: у 2000 р. більш як 70 % обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Конкурентоспроможною на світовому ринку є продукція таких галузей економіки України, як авіабудування, сільськогосподарське машинобудування, оборонна промисловість. У 1999 р. вперше за роки незалежності загальний обсяг промислового виробництва в Україні не зменшився, а зріс – на 4,3 %.

Соціальні проблеми стали одними з найболючіших для українського суспільства 90-х років. Це було пов'язано з руйнуванням соціальної системи Радянського Союзу. Найгострішими стали проблеми зайнятості населення, низьких розмірів зарплат та пенсій і їх тривалих затримок, надання соціальних гарантій та пільг. Подолання цих проблем почало здійснюватись через впровадження до соціальної сфери нових форм. Так, був утворений Державний центр зайнятості (з мережею служб в кожному районі) і Фонд зайнятості. Проте через необов'язковість внесків підприємств на підтримку безробітних утворився дефіцит бюджету; відповідно скоротилися щомісячні виплати і кошти на перекваліфікацію. Проблемою є і неповна співпраця Центру зайнятості з ринком праці (працедавцями), як в ряді випадків не надають інформації про наявні вакансії.

Для допомоги малозабезпеченим родинам у покритті комунальних платежів з 1995 р. була створена система житлових субсидій. Право на них платник отримує у випадку, коли розмір платежів перевищує 20 % від його сукупних доходів. Завдяки цьому дещо компенсуються низька зарплатня і пенсії. В останні роки розпочато перехід до системи адресної допомоги родинам з мінімальними прибутками.

29 березня 1998 р. в Україні відбулися чергові вибори до Верховної Ради. Народних депутатів обирали за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Згідно із законом «Про вибори народних депутатів

України» мало бути обрано 450 депутатів, з них 225 в одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 за списками політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва.

На депутатські місця претендували 30 політичних партій і виборчих блоків, але тільки 8 з них подолали 4-відсотковий рубіж голосів, що дало їм право на участь у розподілі депутатських мандатів. Серед них: Компартія України — 84 мандати; Народний Рух — 32; Виборчий блок СНУ та СелПУ — 29; Партія зелених — 19; НДП — 17; Громада — 16; ПСПУ — 14; СДПУ(о) — 14. Решту місць отримали депутати, обрані в одномандатних виборчих округах.

У новообраній Верховній Раді були створені такі партійні фракції: Компартії України; Соціалістичної та Селянської партій — «Лівий центр»; Прогресивної соціалістичної партії; Соціал-демократичної партії України (об'єднаної); Народно-демократичної партії; Всеукраїнського об'єднання «Громада»; Партії зелених України; Народного Руху України. Згодом кількість фракцій та їх назви зазнали змін.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум за всенародною ініціативою щодо таких питань:

1. Чи має право Президент України достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо вона протягом одного місяця не зможе сформувати постійно діючої парламентської більшості, або протягом трьох місяців не затвердить підготовлений і поданий Кабінетом Міністрів Державний бюджет України?

2. Чи згодні громадяни України з необхідністю обмеження депутатської недоторканності?

3. Чи згодні громадяни України зменшити кількість народних депутатів України з 450 до 300?

4. Чи підтримають громадяни України створення двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації?

Щодо першого питання «за» проголосувало 84,69% громадян, другого — 89%, третього — 89,91%, четвертого — 81,68% тих, хто взяв участь у голосуванні. Усього в референдумі взяло участь 81,15% громадян України.

В Україні на початку 2001 р. було зареєстровано понад 110 політичних партій різного політичного спрямування. В політологічній та історичній літературі існує кілька класифікаційних моделей партій: їх поділяють за напрямками діяльності (екологічні, релігійні, патріотичні тощо); характером діяльності (помірковані, радикальні, екстремістські); за способом організації та методами роботи (демократичні, авторитарні, тоталітарні), за політичною орієнтацією (праві або партії націонал-радикальної орієнтації, партії правового центру, національно-демократичні партії, центристські, ліберально-демократичні партії, партії лівого центру або партії соціал-

демократичної спрямованості, ліві партії, соціалістичної, комуністичної орієнтації).

Ідеалом державного, національно-територіального устрою є національна унітарна централізована держава. Вони виступають проти федеративно-земельного устрою, вільних економічних зон, існування автономії. Економічна платформа правих радикалів недостатньо розвинута, поєднує ідеї, які не є сумісними в реальній політиці — ідеї приватизації, лібералізму, державного патерналізму та економічного ізоляціонізму.

3. Специфіка розвитку сучасної української культури

В культурному та духовному житті суспільства 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст. характеризувалися більшою відкритістю. До України тепер без перешкод поступає продукція літератури, кінематографу, музики з усього світу. Принципово новим засобом в цьому процесі – як і в поширенні інформації взагалі – став Інтернет. Загалом роль електронних та традиційних ЗМІ в житті сучасного суспільства значно зросла.

Проте важко однозначно схарактеризувати цей процес. В ряді випадків масовим тиражем видається та виходить на екрани низькоякісна продукція, розрахована на примітивні смаки – як вітчизняна, так і імпортна. Контроль за потоком цих надходжень через ліквідацію колишніх органів цензури фактично не здійснюється.

Водночас серйозною проблемою для розвитку культури стало зниження фінансової підтримки з боку держави. Бюджет України зміг забезпечувати культурні установи лише на третину від їх реальних потреб. В цих умовах позитивним явищем стали укази Президента „Про державні стипендії діячам науки, освіти і культури” та „Про державну підтримку культури та мистецтва в Україні”. Проте ця діяльність – як і допомога окремих меценатів (через фонди) – можуть вирішити проблеми окремих діячів, які здобувають гранти, але не докорінно поліпшити ситуацію в культурі. Головним завданням держави є забезпечення умов для збереження і всебічного розвитку культури.

Першими, хто подав голос на захист збереження української культури, навколишнього середовища, відродження правдивої історії України, були письменники. Широкий резонанс у суспільстві мали виступи О. Гончара, Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, В. Яворівського, Ю. Щербака, Б. Олійника і багатьох інших.

З проголошенням незалежності України держава відчувала гостру потребу у створенні законодавчої бази в галузі культури. Цього потребувала, по-перше, та обставина, що необхідно було скасувати союзне законодавство, по-друге, — в умовах переходу до ринкової економіки змінювався сам підхід до фінансування культури державою.

Важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1992 р. "Основ законодавства про культуру". Ця програма розвитку національної культури практично поривала з минулим, визначала напрямки розвитку культури, надавала йому пріоритетності. А напередодні

прийняття цього закону Президент України видав Указ "Про невідкладні заходи щодо соціального захисту діячів культури і мистецтва в умовах переходу до ринкових відносин", завдяки якому близько 70 провідних працівників культури і мистецтв одержали персональні стипендії і пенсії.

Вагомим був внесок інтелігенції у відродження української культури. З ініціативи Спільноти письменників України, Народного руху України, Асоціації творчої інтелігенції "Світ культури", Інституту літератури ім. Т. Шевченка та інших організацій у Києві у вересні 1991 р. відбувся Форум інтелігенції України, який виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі.

Великого резонансу набув скликаний в Одесі наприкінці 1991 р. перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які проживають в Україні.

Великомасштабні культурно-політичні акції відбулися в 1992 р. у день проголошення IV Універсалу Центральної Ради; 22 січня 1992 р. у Києві в Палаці культури "Україна" розпочав роботу Конгрес українців суверенних держав колишнього СРСР. На форумі було створено координаційний орган світового українства — Українську всесвітню координаційну раду (УВКР), до складу якої увійшло понад 11 представників від західної і східної діаспори. Головою ради став відомий громадський діяч І. Драч. Рада стала ініціатором низки загальнокультурних заходів. Виїзні засідання УВКР у Чигирині (1993), Батурині (1994) розпочали громадсько-державний рух з відродження давніх українських столиць. На державному рівні вшановано 350-річчя від дня народження гетьмана І. Мазепи, 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, навесні 1995 р. на Харківщині відбулося свято "Слобожанський Великдень".

Значним кроком до національно-культурного відродження було створення урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей, яку очолив мистецтвознавець О. Федорук. Комісія веде інвентаризацію цінностей, які різними шляхами опинилися за межами України. Уже на сьогодні з Чехії повернулися архіви О. Олеся і О. Ольжича. До відділу рукописів Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника надійшли рукописи Б. Антонича, з Німеччини передано колекцію з 82 предметів доби мідного віку, трипільського і скіфського періодів, що були вивезені з України в 1944 р. Повернено частину історико-культурних документів О. Довженка, колекцію мистецьких творів художників М. Андрієнка, Л. Морозової, окремі праці вченого Ю. Січинського тощо.

У 2000 р. у складі Міністерства культури і мистецтв України створено Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Подією всеукраїнського масштабу стало відкриття у Львові 24 серпня 1992 р. пам'ятника Т. Шевченкові (скульптори В. і А. Сухорські).

Великі зрушення відбулися в культурному житті національних меншин України. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових і культурних центрів, радіо, телебачення, театрів, творчих

колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції, створено низку національно-освітніх товариств. Особлива увага приділяється найчисленнішій нацменшині — російській. В Україні до 2005 року діяло 2 тис. 399 державних шкіл з російською мовою викладання, 2 млн. 106 тис. учнів, або 31,7 % їх загальної кількості навчаються російською мовою, майже 280 тис. дітей відвідують групи з російською мовою, навчання і виховання в 17,6 тис. дитячих дошкільних закладів, вищу освіту російською мовою здобувають 35% українських студентів. Сьогодні в нашій країні функціонує 14 російських театрів державного підпорядкування, 440 млн. одиниць, або 55%, бібліотечного фонду України становлять книги російською мовою, видається 1195 російських газет, або 49,7% загальної кількості українських періодичних видань.

Серед важливих законодавчих актів у галузі культури, які після 1991 р. ухвалила Верховна Рада — "Закон про бібліотеки" та "Закон про музеї", укази Президента "Про Всеукраїнський день працівників культури та аматорів народного мистецтва", "Про державну підтримку клубних закладів".

До культурно-політичних надбань незалежної України слід зарахувати систему державних нагород. Окрім впровадженої в 1992 р. Почесної відзнаки затверджено орден Богдана Хмельницького, відзнаку "За мужність", ордени Ярослава Мудрого і княгині Ольги.

ОСВІТА . У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про освіту", що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного, культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося в ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон вніс кардинальні зміни в систему освіти, вона стала більш гнучкою та різноманітною. Поряд з класичною середньою школою з'явилася значна кількість ліцеїв, гімназій, коледжів. Ці заклади збагатили навчальний і виховний процес учнів, сприяли поглибленому розвитку їх здібностей. Зроблено певні кроки у справі гуманізації освіти. Значно поглибилось вивчення української історії, літератури, географії, народознавства, інших суспільних наук.

ВИЩА І СЕРЕДНЯ СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА

З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти були злиті в одне — Міністерство освіти України, яке з 1999 р. носить назву Міністерство освіти і науки України. Базовою формою навчання стала стаціонарна форма. Скасовано вечірню і значно скорочено заочну форми навчання. Здійснюється реорганізація вищої і середньої спеціальної освіти з тим, щоб наблизити її до нинішніх вимог Української держави, а також умов перебудови соціально-економічного життя. Поступово відбувається перехід на триступеневу підготовку: бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створено навчальні заклади, що базуються на інших формах власності. Вищі навчальні

заклади стають автономними у своїй діяльності. Державні вузи практикують платну форму навчання.

До досягнень у перебудові галузі освіти варто зарахувати відновлення діяльності Києво-Могилянської та Острозької академій, відкриття в Києві Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, Дипломатичної академії в Києві, Міжрегіональної Академії управління персоналом, низки нових університетів. В Україні здійснено велику роботу з акредитації вузів, переходу їх на українську мову викладання.

НАУКА Попри видимі зміни в суспільно-політичному житті країни Академія наук України залишалась осередком застою, де зберігалися командно-адміністративні методи керівництва, відомчі інтереси переважали над загальнодержавними, а бюрократизація пронизала всі ланки наукових закладів. Це стримувало науковий процес, ефективність наукових досліджень. За вказівками партії наукові установи займалися переважно прикладними дослідженнями, що призвело до значного скорочення фундаментальних напрацювань, падіння їх престижу.

До негативних явищ у науці слід також віднести те, що прикладні розробки, на які було витрачено величезні коштів, майже на 90% не мали практичного застосування. Серйозною проблемою і вадою науки в Україні дотепер є те, що вона традиційно поділена на академічну, вузівську та галузеву, навіть створення Міністерства науки і технологій України з метою координації і піднесення ефективності наукових досліджень не дало бажаних результатів. Згодом це міністерство було ліквідовано.

Незважаючи на те що в Україні на 1994 р. загальна чисельність науковців становила близько 300 тис. чоловік, що вдвічі більше, ніж у деяких західних країнах, ефективність наукових досліджень була набагато нижчою, ніж у Західній Європі чи Америці.

Поступово перебудовується робота Академії наук, змінюються пріоритети, відбувається перегрупування наукових сил, посилюється увага до фундаментальних досліджень. В 1994 р. Академію наук України проголошено Національною. В її системі створено низку нових суспільствознавчих наукових інститутів: Інститут української археології ім. М. Грушевського (з філіями у Дніпропетровську і Львові), Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича та ін.

Відчутні зміни відбулися в галузі гуманітарних наук. Спираючись на досягнення світової науки, активізується тематика досліджень, розпочалася робота з підготовки фундаментальних праць з історії українського народу, культури, літератури. В Україні створено національну систему атестації наукових кадрів.

ЛІТЕРАТУРА Процеси оновлення суспільства широко охопили літературу. Письменники звільняються від догматів комуністичної ідеології. Відбувається переоцінка суспільних ідеалів, історичних подій. Сьогодні

перше місце посіла публіцистика, яка висвітлює політичні процеси і зміни, що відбуваються в суспільстві.

Вагомий внесок у відтворення історичної пам'яті та повернення забутих імен діячів культури і мистецтва зробили Спілка письменників України та її друковані органи: газета "Літературна Україна", часопис "Вітчизна", "Жовтень" (з 1990 р. — "Дзвін"), "Київ", "Прапор" (з 1991 р. — "Березіль"), "Дніпро", "Всесвіт", академічні журнали "Радянське літературознавство" (з 1990 р. — "Слово і час"), "Український історичний журнал", "Народна творчість і етнографія", тижневик "Україна" та щоквартальник "Пам'ятки України".

У 1988 р. часопис "Київ" започаткував публікацію "Споминів" видатного українського історика М. Грушевського, а утворена згодом Археологічна комісія при АН УРСР почала готувати видання капітальної праці вченого — його багатотомної "Історії України - Руси".

У цей час побачили світ твори українських письменників: поезія Ліни Костенко, поема "Чорнобильська мадонна" І. Драча, документальна повість "Чорнобиль" Ю. Щербака, публіцистика І. Дзюби, низка творів В. Шевчука, Є. Гуцала, М. Вінграновського, В. Дрозда, Р. Федоріва, Р. Іваничука, М. Руденка та ін.

ТЕАТР Багато складних проблем постало перед українським театральним мистецтвом. Незалежна Україна дістала у спадок значну частину зросійщених театрів. Більшість музично-драматичних театрів Сходу і Півдня України були двомовними, однак частка українського репертуару була незначною. Після скасування цензурних обмежень провідні драматичні театри — Київський ім. І. Франка та Львівський ім. М. Заньковецької — здійснили низку талановитих постановок, які увійдуть до скарбниці театального мистецтва. Стають україномовними багато обласних театрів.

КІНО Відбуваються зміни в українському кіно. Розпочато підготовку режисерів і сценаристів. Створюються україномовні фільми. Наприкінці 80 — на початку 90-х років в Україні були створені фільми, які здобули широке визнання. Серед них "Лебедине озеро. Зона" С. Параджанова та Ю. Ілленка, "Голод-33" О. Янчука. Фільм "Лебедине озеро. Зона" в 1990 р. вперше в історії українського кіно одержав нагороди престижного кінофестивалю в Каннах.

У 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено Державний фонд української кінематографії.

Позитивним явищем в українському кінематографі стали багатосерійні фільми за творами класиків української літератури. Це, зокрема, "Сад Гетсиманський" за мотивами творів І. Багряного, "Пастка" — І. Франка, "Царівна" — О. Кобилянської. Схвально було сприйнято українським глядачем показ у 1997 р. багатосерійного телефільму "Роксолана". У 1994 р. кіностудія ім. О. Довженка одержала статус Національної.

Важливою подією стало створення Спілкою кінематографістів Асоціації молодих кінематографістів України (АМКУ).

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ. З утворенням у 1989 р. Товариства української мови та проведенням установчого з'їзду Народного руху України пов'язаний вихід перших неформальних газет. Одними з таких перших видань стають львівські газети Товариства Лева "Поступ" та крайової організації Руху "Віче", друкований орган Товариства української мови ім. Т. Шевченка, а за ними — газета "Просвіта" Львівської обласної ради ТУМ. У 1990 р. почала виходити газета Руху "Народна газета", часопис "За вільну Україну" Львівської обласної ради. Більш помірковані позиції в цей час займали "Літературна Україна" та львівська "Ленінська молодь" (з 1990 р. — "Молода Галичина"). Неформальна преса відіграла суттєву роль у піднесенні національної самосвідомості населення, помітно вплинула на результати виборів народних депутатів України в 1990 р.

Почали виходити періодичні видання у Кіровограді, "Борисфен" у Дніпропетровську, "Тернопіль" у Тернополі та ін. Як великий видавничий і культурний центр заявив про себе Харків, в якому відкрито низку видавництв. Відновлено видання "Збірник Харківського історико-філологічного товариства" та журналу "Чумацький шлях". Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, тут відновлено "Записки НТШ", низку періодичних збірників з різних галузей науки.

Почала виходити періодика різних товариств, громадських об'єднань і партій, зокрема "Золоті ворота" Товариства "Україна", "Державність" Української республіканської партії, "Демократ" Демократичної партії України, "Час" Народного руху України. Майже в кожному обласному центрі держави створено нові видавництва різних форм власності. Періодичні видання почали виходити майже в усіх академічних інститутах.

Багато проблем постало перед українським телебаченням.

Важливим кроком до утвердження національного телебачення України стала перекомунікація з 1995 р. українського телебачення на канал, що раніше належав телекомпанії "Останкіно" (Громадське російське телебачення). Почали працювати комерційні телестудії в містах Харкові, Одесі, Києві, Донецьку, Автономній Республіці Крим.

Найшвидше і найрадикальніше змінило своє обличчя у 1991—1993 рр. українське радіо, програми якого відзначаються професійністю і національним спрямуванням.